

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 10 (391)

Lapi reisi päevik

Johann Ludwig Jochmann 1731
Tõlkinud Tanel Toobik

Johann Ludwig Jochmann

Heldur Sander 1778

Luulet

Niillas Holmberg 1794
Tõlkinud Mathura

Teadvus Tiibeti surnuteraamatus

Ülo Mattheus 1801

Kuningas Vikrama seiklused: Kolm lugu

..... 1840
Tõlkinud Martti Kalda

Sakstega sõprust sobitamas

Toomas Kiho 1853

Lehrplan-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekava
vastandamise müsteerium

Edgar Krull 1855

<i>Väitlus:</i> Kommentaare Irja Lutsari kommentaaride kohta. Irja Lutsar. “Arvamusi ja eksiarvamusi koroonast ja koroonaviirusest” — <i>Akadeemia</i> , 2021, nr 9, lk 1557–1569.	
	<i>Tõnis Arro, Annar Alas ...</i> 1875
<i>Arvustus:</i> Seitse vaba kunsti ja viljakas eksitus. Tõnu Viik. <i>Astronoomialoengud</i> . Tallinn: Postimees Kirjastus, 2020. 214 lk.	
	<i>Laurits Leedjärv.....</i> 1879
Antiikfilosoofia kui eluviis. Pierre Hadot. <i>Mis on antiikfilosoofia?</i> Tlk Anti Saar. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 358 lk.	
	<i>Mark Hallap</i> 1885
Abstracts	 1891
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XL	
	<i>Herbert Normann</i> 1897

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Akrüülmaalid lk 1793, 1800, 1893, 1852, 1854:

MATI UPRUS (1963), vabakutseline kunstnik.

LAPI REISI PÄEVIK

Johann Ludwig Jochmann

Tõlkinud Tanel Toobik

11. juunil 1804¹ asus Tartu ülikooli loodusloo professor Gottfried Albrecht Germann — Regensburgi Botaanikaseeltsi liige samast aastast — koos kuue Tartu ülikooli tudengiga teele botaanikaekskursioonile põhjamaadesse. Viie nädalaga jõuti Narva, Peterburi, Viiburi ja Hamina kaudu Savonlinna Soomes. Päevikupidamine tehti ülesandeks 18-aastasele Johann Ludwig Jochmannile, kes õppis tollal Tartus teist semestrit arstiteadust. Päevikupidamist ei kasutanud Jochmann mitte ainult teekonnal leitud taimede dokumenteerimiseks — ta mainib seejuures tüüpilisi põhjamaiseid liike, nagu lapi rododendron (*Rhododendron lapponicum*) ja soomurakas (*Rubus arcticus*) —, vaid kirjeldab selle kõrval põhjalikult ka loodusmälestisi ja kohtumisi mõjukate inimestega, nii oma kaasmaalaste kui võõrastega, eelkõige aga noorte inimeste ja sõduritega, maalides üksikasjaliku pildi nende mundritest ning tutvustades sõjalaevu. Ühtlasi jutustab ta reisil ette tulnud ebamugavustest seoses transpordivahendite ja reisidokumentidega. Käsikiri sisaldab ülestähendusi kokku kaheksa nädalat kestnud reisi esimesest viiest nädalast ega kanna kindlasti mitte juhuslikult pealkirja *Lapi reisi päevik*. See pidi päevikupidaja või tema professori tahtel tõenäoliselt viitama kuulsale eeskujule,

“Tagebuch der Lappländischen Reise (1804)”. Johann Ludwig Jochmanni käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus. Transkribeerinud Wolfgang Ilg, sissejuhatuse ja märkused kirjutanud Wolfgang Ilg, Heldur Sander ja Ari T. Taponen ning järelsõna Heldur Sander. Siin avaldatu aluseks on nende artikkel “Tagebuch der Lappländischen Reise (1804). Manuskript von Johann Ludwig Jochmann”. — *Hoppea, Denkschrift der Regensburgischen Botanischen Gesellschaft*, 2020, Bd. 81. S. 51–104.

¹Kuupäevad on antud Juliuse kalendri järgi. See kehtis Rootsis 1753. ja Venemaal 1918. aastani. Siin ja edaspidi Wolfgang Ilgi, Heldur Sanderi ja Ari T. Tapose märkused, kui ei ole öeldud teisiti.

1732. aastal valminud Carl Linné reisikirjale *Iter Lapponicum* (Rännak Lapimaale).² Olenemata päeviku sissekannete sisulisest väärtusest on aga pealkiri eksitav, sest Lapimaale reisiseltskond ei jõudnud, vaid liikus isegi oma kõige põhja- ja loodepoolsematel rännakutel eranditult Vana-Soome aladel, s.t Viiburi kubermangus tollase Venemaa territooriumil. Joonistamine ja jutustamine olid vahendid, mida loodusuurijad kasutasid selleks, et tutvustada oma uurimistulemusi võimalikult laiale publikule. Jochmanni päevikus joonistusi ei ole. Arvatavasti polnud autoril selleks annet. Kirjutada oskas ta aga hästi, isegi kui ta jutustus pole alati nii kujukas ja elav kui 25-aastase Linné *Rännak Lapimaale*.

Reis, mille professor Germann koos kuue üliõpilasega ette võttis, toimus 70 aastat pärast Carl Linné mälestusväärset retke. Linné ülevaadet oma 1732. aasta rännakust pealkirjaga *Iter Lapponicum*³ tema eluajal ei avaldatud ja esimest korda ilmus see 1811. aastal James Edward Smithi tõlkes inglise keelde pealkirja all *Lachesis lapponica, or a tour in Lapland* (Lapi Lachesis⁴ ehk Rännak Lapimaale; kaks köidet, London: White and Cochrane). Esimene rootsikeelne trükk pärineb 1889. aastast, kuid mõõduandev on Theodor Magnus Friesi toimetatud versioon (1913). Esimene saksakeelne väljaanne (*Lappländische Reise*) ilmus 1964. aastal, ent Dietrich Heinrich Stöver oli saksakeelsele lugejale 1792. a sellest reisist küllaltki põhjaliku ülevaate andnud (Stöver 1792).⁵ Ilmselt just sellest reisiteatest tuleneb Jochmanni päeviku pealkiri *Lapi reis*, ehkki rännak — erinevalt Linné omast — piirdus Viiburi kubermangu ehk Vana-Soome aladega, mille Rootsi oli 1721. ja uuesti 1743. aastal⁶ Venemaale loovutanud, ning tegu polnud kaugeltki uurimisretkega, vaid üliõpilaste ja nende professori botaanilise ekskursiooniga. Mitmesuguste võtete kohta, kuidas sellistel retkedel saadud informatsiooni tõenditega toestati, sealhulgas päevikupidamise, esemete konserveerimise ja joonistamise kohta, vt Böttcher 2020: 238–268.

Päeviku tekst antakse järgnevalt edasi täielikult transkribeerituna. Tekstis leiduvad taimenimetused (76 soontaime, 1 sammaltaim) on kontrollitud maailma elurikkuse andmeportaali järgi (Global Biodiversity Information Facility, GBIF). Mõnda üksikut taimenimetust ja mõne

²Katkendeid sellest reisikirjast on ilmunud ka *Akadeemias*; vt Linné 2007. *Toim.*

³Rootsikeelset käsikirja vt <http://linnean-online.org/165368>.

⁴Lachesis oli üks Kreeka saatusejumalannadest moiradest. *Toim.*

⁵Linné enda reisikirja juurde vt nt Linné jt 1991 ja Detering 2020: 89–123.

⁶Vastavalt Uusikaupunki ja Turu rahu põhjal. *Toim.*

liigikirjelduse autorit polnud võimalik ainult GBIFI järgi usaldusväärselt tuvastada ning neid võrreldi ka teiste botaaniliste andmebaasidega. Väiksemad kohad (toponüümid) on võimaluse korral tuvastatud rahvusvahelise geodeetiliste koordinaatide süsteemi järgi (World Geodetic System 84, WGS84).

Jochmanni päevik hõlmab 65 lehte ja kirjeldab reisi Tartust Savonlinna ajavahemikus 10. juunist 18. juulini 1804. Germann (1804: 333) annab kogu ekskursiooni kestuseks kaheksa nädalat, niisiis umbes 5. augustini. See kattub muuhulgas andmetega läbitud vahemaa kohta: Jochmanni järgi 1100 versta, Germanni järgi 1892 versta. Jochmannilt pärineb ka leitud taimede loetelu päeviku lõpuosas (55r⁷). Vahepealsed tühjad leheküljed 18r–54v olid ilmselt mõeldud kajastamata jäänud kahe ja poole nädala kirjeldamiseks. Heldur Sanderile 19. septembril 2018 saadetud e-kirjas kinnitas Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna juhataja Malle Ermel, et puuduvad leheküljed olid tühjad ja jäid seepärast digiteerimata. Jääb ebaselgeks, kas professor Germann, pärast seda kui Jochmanni osavõtt retkest oli lõpule jõudnud — võimalik, et haiguse tõttu (vt käsikirja lk 17r, 15. juuli 1804) —, tegi pävikupidamise ülesandeks mõnele teisele üliõpilasele või loobus edasisest pävikupidamisest, sest ees seisis vaid kahlenädalane tagasireis. Pävikuleheküljed on väga korralikult täis kirjutatud ainult trükiala servani, oletatavalt selleks, et ära mahuksid ka ääremärkused, mida Jochmann tekstile lisas. Käsikirja viimased leheküljed (60r–61r) täitis Jochmann väljakirjutustega Samuel Alopäusi raamatust (1787), mis käsitleb mitmesuguseid Karjalas leiduvaid kivimi- ja marmoriliike.

Lisasime märkused, et muuta teksti arusaadavamaks ning anda viiteid lisakirjandusele. Järelsõnas kirjeldatakse ekskursioonil osalenute elulugusid ning reisi toimumise asjaolusid.

Wolfgang Ilg, Heldur Sander, Ari T. Taponen

⁷Leheküljed on siin ja edaspidi tähistatud lühenditega ladinakeelsetest sõnadest *recto* (r) ja *verso* (v) — vastavalt tekst nummerdatud leheküljel endal (r) ja tema pöördel (v). *Toim.*

PÄEVIK

[1r]

Lapi reisi päevik

L. Jochmann

[Pliatsiga] Johann Ludwig Jochmann

[1v] *Reiselied*.⁸

Auf, Brüder, auf! Der Tag bricht an

Die Abschiedsstund' ist nah.

Ergreifet muthig das Gewehr

Wir wandern hin zum weißen Meer

Hin nach Lapponia!

Der Weg ist lang, das Ziel ist fern!

Drum schauet nicht zurück!

Wir schreiten muthig⁹ fort in kühnem Lauf

Den Fels hinunter und hinauf

Und trotzen dem Geschik.

Zum fernen Lappen wallen wir

Hin über Berg und Steg

Seht! vor uns waden durch den Schnee

Pontoppidanus¹⁰ und Linné

Und zeigen uns den Weg!¹¹

Und wir gerüstet wie Vaillant¹²

⁸Jochmanni esitatud versioon sellest luuletusest erineb pisut hiljem trükkis ilmunust (vt Petersen 1846: 19–20). Luuletuse joonealust tõlget vt märkus 18. Toim.

⁹See sõna (ee “vapralt, julgelt”) on käsikirjas maha tõmmatud.

¹⁰Erik Ludvigsen Pontoppidan (1698–1764) oli Taani kirjanik, teoloog, ajaloolane ja ornitoloog, muu hulgas kaheköitelise *Norra loodusloo* (1752–1753) autor. Toim.

¹¹Veelgi varasem “teenäitaja” oli Linné õpetaja ja toetaja Olof Rudbeck noorem (1660–1740), kes käis Rootsi kuninga Karl XI ülesandel Lapimaad uurimas juba 1695. aastal.

¹²Sébastien Vaillant (1669–1722), Prantsuse arst ja botaanik, alustas Linné sõnul botaanika reformimist. Tema kohta vt Barnhart 1965: III, 419; vt ka Pritzel 1851: nr 10 619–10 622 ja Mägdefrau 1992: 54, 62.

*Ziehn muthig hinterdrein.
Kein Falke sitzt in seinem Nest,
Den unser Rohr zufrieden läßt
Er muß getödtet sein!*

*[2r] Ein ungeheures Kräuterbuch
Uns auf dem Rücken hängt.
Wir raufen aus was vegetirt,
Es wird besehn, claßifizirt,
Und flugs hineingezwängt!*

*Kein Pflasterstein auf unsern Weg'
Liegt ruhig vor uns da.
Er heiße Glimmer oder Gneus,
Er muß heraus, beim großen Zeus!
Vor unsern Critica.*

*An Livlands¹³ Gränze trinken wir
Ein Gläschen Bierkäs' aus,
Und bringen unsern ersten Gruß,
Den finnis ligni pedibus,¹⁴
Und ruhn bei ihnen aus.*

*Doch weiter, weiter liegt das Ziel
Das unser Geist durchglüht.
"Kennst Du das Land¹⁵ wo Rennthiermoos
Auf unwirthbarer Erde Schoos
In öder Steppe blüht?"*

*[2v] Seht! Seht! Da strekt der Elendsberg¹⁶
Sein schrecklich Haupt empor!*

¹³1846. a väljaandes on sel kohal Liivimaa asemel Eestimaa (vt Petersen 1846: 20). *Toim.*

¹⁴Rootsi vaimulik, kartograaf ja geograaf Olaus Magnus (1490–1557) nimetab oma 1555. aastal ilmunud *Põhjarahvaste ajaloos* (Historia de gentibus septentrionalibus) *lignipes*'ideks ehk puujalgadeks suuski ja neid kasutanud rahvast, s.t soomlasi, *Finni lignipes*'ideks. *Toim.*

¹⁵Nende sõnadega algab üks Goethe tuntumaid luuletusi "Mignoni laul" ehk "Kas tunned maad, kus õitsevad sidrunid?", mis valmis tõenäoliselt 1782. või 1783. aastal ja viitab Itaaliale.

¹⁶Nime pooldest võiks see olla Norra Karusaare kõrgeim mägi Misenryfjellet (vt Stange 2019).

*Da fluthet schon das weiße Meer;
Da blickt der grimme Wasserbär
Aus dem Gesträuch hervor.*

*Wir sind am Ziel! — Victoria!
Wir essen Seehundsfett.
Wir schießen rasch mit Hasenschrot
Uns einen kleinen Lappen tod
Für Dorpats Cabinet.*

*Dann ist der hohe Zweck erfüllt
Der Wissenschaft zum Glück.
Und wir, wir eilen um die Wett,
Vom weißen Meer ans schwarze Brett
Nach Fenn-Athen¹⁷ zurück.¹⁸*

CP

Carl Petersen

¹⁷1846. a väljaandes (Petersen 1846) Emb-Athen, s.t Emajõe (skš Embach) Ateena. Vt ka Possart 1841: 355, kus Tartut on nimetatud Venemaa Heidelbergiks.

¹⁸Rännulaul. // Üles, vennad, üles! Päev koidab / lahkumistund on lähedal. / Haarake vapralt oma püss / me matkame Valge mere äärde / Lapimaale! // Tee on pikk, eesmärk kaugel! / Nii et ärge vaadake tagasi! / Me sammume edasi julge hooga / mööda kaljusid üles ja alla / ning trotsime oma saatust. // Kaugete laplaste juurde rändame / üle mägede ja purrete / Näed! Meie ees sumpavad läbi lume / Pontoppidanus ja Linné / ning näitavad meile teed! // Ja meie, varustatud nagu Vaillant, / järgneme neile vapralt. / Ühtki pistrikku ei istu oma pesas, kelle meie püssitoru rahule jätaaks / Ta tuleb tappa! // Hiiglaslik taime- raamat / ripub meil seljal. / Me kitkume välja, mis kasvab, / see saab üle vaadatud, liigitatud / ja kähku sisse pressitud! // Ükski sillutuskivi me teel / ei leba rahu meie ees. / Hüütagu teda vilgukiviks või gneisiks, / ta peab tulema välja, suure Zeusi nimel, / meie kriitika ette. // Liivimaa piiril tühjendame / klaasikese õllejuustu, / ja toome oma esimese tervituse / puujalgsetele soomlastele / ning puhkame end nende juures välja. // Kuid kaugemal, kaugemal on eesmärk, / mis meie vaimu sütitab. “Kas tunned maad, kus porosamblik / külalislahkusetu maapinna rüpes / kõledas stepis õitseb?” // Näed! Näed! Seal tõstab Elendsberg / oma hirmuäratavat pead! / Juba voogab seal Valge meri; / raevukas jääkaru vaatab / välja tihnikust. // Oleme sihile jõudnud! — Võit! / Me sööme hülgerasva. / Laseme kiiresti küülikuhaavlitega / endale maha ühe väikese laplase / Tartu kabineti jaoks. // Siis on suur eesmärk täide-



Joonis 1. Germani ekskursiooni marsruut 1804. aasta juunis-juulis. Pidev kirde-edelasihiline joon tähistab praegust riigipiiri Soome ja Venemaa vahel, katkendlike joonte vahele jääb ajalooline Vana-Soome ala.

[3r] Tartu, [reede] 10. juuni 1804.

Kui olime täna päev otsa reisiettevõtmistega vaevalt näinud, läksime õhtul professor Germanni juurde, et homseks kõiges vajalikus kokku leppida. Reisikaaslasteks olid peale Germanni veel

tud / teaduse õnneks. / Ja meie, me kiirustame võidu / Valge mere äärest
musta tahvli poole / tagasi Soome Ateenasse. *Toim.*

Rinne,¹⁹ Klappmeyer,²⁰ Wilpert,²¹ Schulz²² ja Grube.²³ Meie kokkulepped said peagi sõlmitud; Germann kutsus meid õhtuks enda poole ja mina jäin seda meelsamini, et Riia rahvas²⁴ oli endiselt seal. See oli ilus õhtu, mille meenutamine valmistab mulle küllap veel tihti rõõmu. C. Petersen²⁵ oli samuti kohal ja juhatas

¹⁹Mainitud Rinne puhul oli ilmselt tegu Heinrich Christoph Rinne-ga (1781–1864), kes õppis 1803. aasta esimesest semestrist 1807. aastani arstiteadust, töötas hiljem arstina Paides ja ostis 1828. aastal Järva-maal Põhjaka mõisa (Hasselblatt, Otto 1889: 5). Kuid välistada ei saa ka Wilhelm Friedrich Rinnet (1783–1863), kes õppis 1803. aasta teisest semestrist 1806. aastani usuteadust, oli 1813–1863 Reigi Jeesuse koguduse õpetaja ja 1830–1859 Saarte-Lääne praostkonna praost (Hasselblatt, Otto 1889: 8). Carl Petersen on Wilhelm Rinnele pühendanud luuletuse (Petersen 1846: 38–41) ja paaris kohas teda kui pastorit nime-tanud (Petersen 1846: 37, 50).

²⁰Heinrich Klappmeyer (1781–1851) õppis 1803–1806 teoloogiat, jätkas õpinguid Königsbergis ja Göttingenis ning elas hiljem Kuramaal (Hasselblatt, Otto 1889: 7).

²¹Carl Wilpert (1785–1861) õppis 1803–1806 meditsiini ja teoloogiat, jätkas 1806–1807 õpinguid Göttingenis, töötas hiljem kirikuõpetajana Kuramaal, oli 1841–1861 Kuramaa superintendent ja Kuramaa konsistooriumi asepresident ning võttis osa Läti Kirjanduse Seltsi asutamisest (Hasselblatt, Otto 1889: 6).

²²Ilmselt oli tegu Carl Wilhelm Woldemar Schulziga (?–1806), kes õppis aastail 1802–1806 ülikoolis arstiteadust, sai meditsiinidoktoriks ja suri Göttingenis (Hasselblatt, Otto 1889: 1). Tema nekroloogi avaldas tollal Göttingenis õppinud Karl Ludwig Grave (1807: 1–23; Recke, Napiersky 1829: 93–98). Nekroloogis puuduvad siiski viited sellele, nagu oleks Grave koos Schulziga või Schulz ise viibinud Germanni Soome-reisil.

²³Johann Georg Grube (1785–1854) õppis 1804. aasta esimesest (kevad-) semestrist 1806. aastani teoloogiat, jätkas õpinguid Göttingenis ja töötas 1814–1851 kirikuõpetajana Kuramaal (Hasselblatt, Otto 1889: 10).

²⁴Ilmselt on mõeldud Germanni õdesid.

²⁵Carl (Karl) Friedrich Ludwig Petersen (1775–1822/1823) oli baltisaksa luuletaja, saksa keele lektor ja raamatukogundustegelane. 1793. aastal lõpetas ta Tartu linnakooli ning õppis siis Jena ülikoolis (immatrikuleerus 26. oktoobril 1793, õppis kuni 1795) ja Halle ülikoolis (immatrikuleerus 31. juulil 1795; Tering 2018: 528–529). 1802–

meie väikest rõõmsat söömaaega, mis nüüd laua taga pihta hakkas ja kus me kõigepealt laulsime laulu, mille ta meie reisi puhuks oli kirjutanud. Sellele järgnes hulk ehtsaid buršilaule, mida ma siin seda meelsamini kogu südamest kaasa laulsin, et nii said Riia daamid pisut aimu, kuidas buršid oma rõõmu väljendavad. Trümpy²⁶ kandis ette mõned karjaselaulud²⁷ ja ka Elsingk²⁸ võttis sest väikesest pidustusest osa. Rõõmsalt läksime kella 12 paiku koju, et järgmise päeva reisiks välja puhata. Öö oli täis rõõmsaid unenägusid ja äsjased mälestused tõid eredalt meelde nii õnnelikult veedetud aja Riias. Olid alles ajad! —

11. juuni.

Kell viis hommikul äratas mind sõber Berent.²⁹ Mu asjad olid pakitud; Schulz laskis need koos enda omadega G[ermanni] juurde toimetada ning kui olin veel tunnikese Girgensohnide,³⁰ Berenti,

1822 töötas ta Tartu ülikooli raamatukogus sekretärina (raamatukoguhoidja abina) ja oli 1802–1819 ühtlasi Tartu ülikooli saksa keele lektor (Petersen 1846: v–xviii; Lenz 1970: 586).

²⁶Johann Jakob Trümpy (1771–1815) õppis 1803–1806 Tartu ülikoolis arstiteadust ja oli hiljem Pärnus linnaarst (Hasselblatt, Otto 1889: 5).

²⁷Sks *Kuhreigen*: laul, millega Šveitsi Alpides ja kõrgemates platooosades meelitati lehma lüpsile (Gundlach 2020: 161, märkus 8).

²⁸Jakob Bermann Elsingk (?–1846) õppis 1803–1806 Tartu ülikoolis filosoofiat, töötas Tartus keemia- ja füüsikakabineti inspektorina ning hiljem Taganrogis apteegikaupade tolliametnikuna (Hasselblatt, Otto 1889: 7).

²⁹Võimalik, et Johann Theodor Berent (1784–1866), kes õppis Tartus 1803 teoloogiat, töötas 1808–1850 Liivimaal Suntažis (sks Sunzel) pastorina, 1850 emeriteerus ja elas sealtpaale Riias; oli muuhulgas üks Läti Kirjanduse Seltsi asutajaid ja 1845–1851 selle esimees (Hasselblatt, Otto 1889: 7).

³⁰Otto Gottlieb Leonhard Girgensohn (1784–1851) õppis 1803 Tartus arstiteadust, meditsiini- ja kirurgiadoktor, oli 1807–1809 praktikseeriv arst ja kreisiarst Volmaris; Gustav Carl Girgensohn (1786–1872) õppis 1803 Tartus õigusteadust, oli kreiskooli õpetaja Võnnus, 1810–1812 Viiburi gümnaasiumi ülemõpetaja ja 1814–1839 Tartu gümnaasiumi ülemõpetaja (Hasselblatt, Otto 1889: 8).

Bröckeri,³¹ Lenzi³² ja Pegauga³³ naernud ja naljatanud, läksin ka ise G[ermann]i poole. Mind võttis vastu toimekas pilt; nii palju kauneid käsi oli ametis meile võimalikult suurte reisimugavuste loomisega.

[3v] Kell pool üheksa saime lõpuks teele asuda. Esimeses plaanvankris sõitsid Germann, Klappmeyer, Wilpert ja mina. Teises Rinne, Schulz ja Grube. Schulz määrati alaliselt rentmeistriks ja Grube raamatupidajaks. Varustusmeistriks oli kolm esimest päeva Wilpert ja kokaks Schulz.

Seitsmenda verstapostini saatsid meid Germanni naine,³⁴ Dorndorffid,³⁵ Caroline³⁶ ja Henriette Germann³⁷ koos väikese Wilhelmiga.³⁸ Lahkumistund oli käes, tuli hüvasti jätta; proua Germann palus meil kõigil ja eriti minul hoolt kanda, et tema me-

³¹Erdmann Gustav von Broecker (ka Bröcker; 1784–1854) õppis 1803–1805 Tartu ülikoolis õigusteadust, sai 1825 Königsbergi ülikoolis juuradoktoriks, oli 1806–1809 Riias notar, 1809–1821 Riia linnanõukogu sekretär ja hiljem Tartu linnanõukogu ülemsekretär, 1825. aastast Tartu ülikooli erakorraline provintsiaalõiguse ning 1831–1850 korraline riigi- ja rahvusvahelise õiguse professor (Hasselblatt, Otto 1889: 5).

³²Gottlieb Eduard Lenz (1788–1829) õppis aastatel 1803–1806 Tartu ülikoolis teoloogiat, töötas pärast ülikooli lõpetamist koduõpetajana Nõo kirikumõisas, oli aastatel 1810–1823 Tartu Jaani koguduse ülemõpetaja ja Tartu linna konsistooriumi assessor ning 1823–1829 TÜ praktilise usuteaduse professor. Vt tema kohta ka Gundlach 2020: 131–135.

³³Carl Eduard Pegau (1785–1856) õppis 1803–1806 Tartus teoloogiat ja oli 1810–1856 Siguldas pastor (Hasselblatt, Otto 1889: 9).

³⁴Juliane Catharina Germann, sünd Güntzel (1777–1839).

³⁵Germannide Dorothea Wilhelmina (1779–1853) oli 1797. a abiellunud Johann Carl Dorndorffiga, seega on siin juttu temast ja ta perekonnast. *Toim.*

³⁶See võib olla Carl Dorndorffi õde Caroline Gertrude Dorndorff (1783–1865), abielunimi hiljem Pfab, või Germannide Johanna Carolina (1778–1824), 1807. aastast abielus Carl August Friedrich Götscheliga (www.geni.com/people); vt ka Seuberlich 1924: 112–114.

³⁷Henriette Jacobine Germann (1782–1854), Gottfried Albrecht Germannide õde.

³⁸Carl Wilhelm Dorndorff (1801–1862), Germannide Dorothea Wilhelmina Dorndorffi (Germannide) poeg.

hega kõik hästi oleks. Kui palju meelsamini tegime seda nüüd, olles juba varemgi seda oma kohuseks pidanud, sest oli ta ju meie seltskonna pea ja me kõik armastasime teda. — Nad vaatasid meile järele ja lehvitasid taskurätikutega, kui olime jõudnud kaugeimale künkale, kust neid veel näha võisime, ja meie kiivrid õhku lendasid. Millal ma neid jälle näen?! — Ahh, võib-olla mitte kunagi!

Terve tänane päev oli ebahuvitav, nagu ta selles meile tuttavas ümbruskonnas pidigi olema. Uutest või Tartu kandis harva või üldse mitte kohatud taimedest leidsime *Linum catharticum*³⁹, kuid see-eest oli seda väga ohtralt. *Lichnis viscaria*⁴⁰ saatis meid kogu tee. Öö veetsime Torma pastoraadis⁴¹ Asveruse⁴² ja tema väimehe dr Bornwasseri⁴³ juures. Läbi toa, milles me magasime, jooksis korsten, nii et tegu oli pigem nelinurkse koridoriga. Voodid olid asetatud nii, et võisime seda vabalt haiglaga võrrelda! Magasime oivaliselt, peale selle et neetud sääsed ei tahtnud mind alguses sugugi rahule jätta. Vana praost on suurepärase mees; ta tundis kunagi väga hästi mu isa.

[4r]

[Pühapäev] 12. juuni.

Kell seitse hommikul sõitsime Tormast välja ja läbisime meile nii tuttava maastiku Lohusuuni, kus sõime lõunat oma vana jäägri

³⁹Germann ise kirjutab sellest nii: “rohkelt oli ka meil haruldast aas-lina (*Linum catharticum*), mis aga oli juba peaaegu täielikult ära õitse-nud” (Germann 2018: 1025).

⁴⁰Harilik tõrvalill, praegu *Lychnis viscaria*. Toim.

⁴¹Torma ja teiste peatuspaikade kohta teel Peterburi vt ka Schlip-penbach 1818: 59–229 ja joonis 1.

⁴²Franz Gotthilf Friedrich Asverus (1747–1818) oli alates 1775. aastast Torma ja Lohusuu koguduse õpetaja (Baltische... 2019: 20).

⁴³David Christian Bornwasser (1771–1824) omandas 1795. aastal Jenas meditsiinidoktori kraadi, oli alates 1821. aastast Pärnu kreisi-arst (Recke, Napiersky 1827: 227 jj; vt ka Gundlach 2020: 163, märkus 25).

juures. *Lichnis sylvestris*,⁴⁴ *Thalictrum aquilegiifolium*,⁴⁵ *Arenaria rubra*,⁴⁶ *Trifolium spadiceum*,⁴⁷ *Elimus arenarius*,⁴⁸ *Arenaria marina*.⁴⁹ Germann laskis kaks *Charadrius alexandrinus*’t.^{50, 51}

Nüüd istuvad teised ja määrivad latikarasvaga oma jalgu, millele suured säärikud on liiga teinud. Just nimelt latikarasvaga, kuigi Petersenil oli meeles mõlkunud hülgerasv. — *Achillea millefolium*⁵² väga kare või veel sagedamini villataoline, *Jasione montana*⁵³ väga kare, veetaim,⁵⁴ mida olen leidnud ka Tartust Emajõe äärest. Rannapungerja ja Lohusuu vahel oli tee ääres soisel pinnasel sage *Drosera rotundifolia*,⁵⁵ mis aga veel ei õit-

⁴⁴Punane pusurohi. Germann kirjutab: “valge pusurohi (*Lychnis arvensis* [praegu *Silene pratensis*]) armastab kuiva pinnast, [...] sellal kui punane pusurohi (*Lychnis sylvestris* [*S. dioica*]) eelistab varjulisi, hämaraid ja niiskeid kasvukohti” (Germann 2018: 1017). Saksa arst ja botaanik, esimese Saksa floora ülevaate koostanud Albrecht Wilhelm Roth (1757–1834) ütleb punase pusurohu kohta: *Habitat in nemoribus et pratorum sepiibus humidis* — “kasvab niisketes metsades ja niiskete aasade hekkides” (Roth 1788: 199).

⁴⁵Kurekell-angelhein. *Toim.*

⁴⁶Punane sõlmhein. *Toim.*

⁴⁷Pruun ristik. *Toim.*

⁴⁸Liiv-vareskaer, praegu *Leymus arenarius*. “Siin [Narva jõe suudmes] leidsin kaldaliivalt selle reisi ajal esimest korda liiv-vareskaera (*Elymus arenarius*)” (Germann 2018: 1018).

⁴⁹Rand-sõlmhein, praegu *Spergularia marina*. Roth (1788: 189): *Habitat in littoribus arenosis marinis et ad salinas totius fere Germaniae* — “kasvab liivastel mererandadel ja soolase vee lähedal peaaegu kogu Saksamaal”.

⁵⁰Mustjalg-tüll. *Toim.*

⁵¹*Lichnis sylv. Thalictr. aquilegif.* Mustvee lähedal. *Arenar* [sic] *rubra* Lohusuu lähedal, *A. marina* [Lohusuu] lähedal, *Trifolium spadiceum. Elimus arenarius* Lohusuu lähedal. *Jochmanni ääremärkus.*

⁵²Harilik raudrohi. *Toim.*

⁵³Harilik sininukk. *Toim.*

⁵⁴Veetaim sininukk siiski ei ole. “Kitsaste ja pisut karvaste lehtedega taim, lehed kipuvad juba õitseajal kuivama, kasvab liivastel päikeselistel kohtadel” (Kukk 2004: 252). *Toim.*

⁵⁵Ümaralehine huulhein. *Toim.*

senud. Oli ka üks *Eriophorum*, võimalik, et *triquetrum*.⁵⁶ Õhtul, saja versta kaugusel T[artu]st ilmus välja *Dianthus plumarius*⁵⁷ mõne vähese *Gypsophila fastigiata*'ga.⁵⁸ 87. verstapostist Kauksi kõrtsi juures hakkab *Lotus corniculatus*⁵⁹ tee ääres asendama *Ranunculus*'t⁶⁰ ja *Potentilla*'t.⁶¹ Lohusuu ja Väike-Pungerja vahel,⁶² kus kohtasime mitut noorte jahilindude parve, jälitas meie kassikakk⁶³ kõikaga rabakana.⁶⁴

13. juuni.

Öö veetsime saja versta kaugusel Tartust Iisaku kõrtsi lähedal. Taimestik on üha lopsakamaks muutunud, sageli leidsime tee vahetust lähedusest *Anthyllis vulneraria*'t,⁶⁵ *Echium vulgare*'t,⁶⁶ *Anchusa officinalis*'t,⁶⁷ *Cynoglossum officinale*'t,⁶⁸ *Daucus carota*'t,⁶⁹ *Silene nutans*'it,⁷⁰ *Orchis conopsea*'d,⁷¹ *Viburnum opu-*

⁵⁶Sale villpea, praegu *Eriophorum gracile*. Toim.

⁵⁷Sulgnelk. Toim.

⁵⁸Kännas-kiplill. "Suures Rannapungerja metsas [...] sain ühelt kuivalt künkalt kaks meie juures harulduste hulka kuuluvat taimet, sulgnelgi (*Dianthus plumarius*) ja kannas-kiplille (*Gypsophila fastigiata*)" (Germann 2018: 1016).

⁵⁹Harilik nõiahammas. Toim.

⁶⁰Tulikas. Toim.

⁶¹Maran. Toim.

⁶²Ilmselt peab autor silmas siiski Rannapungerjat, sest Väike-Pungerja kanti jõuti alles järgmisel päeval. Toim.

⁶³Originaalis: *Schuhu*. Pole selge, keda või mida on silmas peetud. Võib-olla on tegu mõne reisikaaslase hüüdnimega. Toim.

⁶⁴Rinne laskis noore tedre. Jochmanni ääremärkus.

⁶⁵Harilik ehk Linné koldrohi. Toim.

⁶⁶Harilik ussikeel. Toim.

⁶⁷Harilik imikas. Toim.

⁶⁸Harilik rass. Toim.

⁶⁹Metsporgand. Toim.

⁷⁰Longus põisrohi. Toim.

⁷¹Harilik käoraamat, praegu *Gymnadenia conopsea*. Toim.

lus't,⁷² *Rubus fruticosus*'t,⁷³ *Cistus helianthemum*'i,⁷⁴ *Thymus acynos*'t,⁷⁵ *Epilobium angustifolium*'i,⁷⁶ *Vicia sylvatica*'t,⁷⁷ [4v] *Equisetum sylvaticum*'i,⁷⁸ *Epilobium montanum*'it,⁷⁹ *Briza media*'t,⁸⁰ *Anemone sylvestris*'t,⁸¹ *Anthemis tinctoria*'t.⁸²

Tee oli väga meeldiv ning viis vaheldumisi läbi lehtpuumetsade ja üle lagendike. Kui me hommikueine võtmiseks mingi kõrtsi juurde keerasime, ei tahtnud üks varem saabunud rändur meid üldse sisse lasta, kuid me valgustasime [s.t noomisime] teda pisut ja sõime oma hommikueinet suurimas rahus, samal ajal kui tema oma reisikaaslasest daamiga piketti⁸³ või midagi sellesarnast mängis, et meie etteheiteid mitte kuulda. — Pärastlõunal jõudsimme Vokka vana Wilkinsoni juurde,⁸⁴ kuid teda polnud kodus. Va-

⁷²Harilik lodjapuu. *Toim.*

⁷³Pampel ehk aedmurakas, seega kultuurliik, mida sel ajal vaevalt Virumaal metsikult leidis. Ilmselt on mõeldud kitsemurakat (*Rubus nessensis*). *Toim.*

⁷⁴Harilik kuldkann, praegu *Helianthemum nummularium*. *Toim.*

⁷⁵Väike nõmmemünt, praegu *Acinos arvensis*. *Toim.*

⁷⁶Ahtalehine põdrakanep. *Toim.*

⁷⁷Mets-hiirehernes. *Toim.*

⁷⁸Metsosi. *Toim.*

⁷⁹Mägi-pajulill. *Toim.*

⁸⁰Keskmine värihein. *Toim.*

⁸¹Metsülane. *Toim.*

⁸²Kollane karikakar. *Toim.*

⁸³Pikett — kaardimäng, mida peeti huvitavaimaks ja nõudlikemaks mänguks kahele (Gundlach 2020: 165, märkus 73).

⁸⁴1781. aastal oli Voka ja Toila mõisa ning Oru karjamõisa omandanud lehestunud Kingston-upon-Hulli hertsoginna Elizabeth, kes oli valitsejaks palganud inglase Henry Wilkinsoni (Lepa 2009: 43). Germann (2018: 1017): "17. kuupäeval [17. juulil 1803] silmasime lõpuks igatsusega oodatud Soome lahe rannikut. Pöörasime sisse Vokasse, otse mere kaldal asuvasse maamõisa, kus meid sealne valitseja härra Wilkinson, vana tubli inglase, lahkelt vastu võttis." Vt ka Bellermann 1788: 11–13.

hetult mõisahoone tagant läheb tee otse klindiserval edasi.⁸⁵ Ma usun, et isamaa võib selle ranniku üle uhke olla. Imeliselt majesteetlikku vaatepilti pakuvad need kõrgele tõusvad kaljurünkad, mis otsekui ajahambast puutumata jäänud võimsad müürid seisavad siin tuult ja merd trotsides. Kõrgeimate puude ladvad ulatuvad vaevalt pooleni järsust kaljuseinast. Jalamil mäsleb Läänemeri ning teeb selle vaatepildi veel ilusamaks ja suurejoonelisemaks. Mitmesse kohta on laskumiseks paigaldatud redelid, mida mööda saab puude vahelt rohkem kui saja astme jagu allapoole ronida. Taimedest leidsime eriti tihti siinkandis peaaegu pärismaiseid *Erysimum hieracifolium*'i,⁸⁶ *Arabis arenosa*'t ja *Sisymbrium aenosum*'it^{87,88} Peale nende kohtasime veel *Lichnis sylvestris*'t, *Silene nutans*'it, *Veronica spicata*'t⁸⁹ ja *Gentiana cruciata*'t,⁹⁰ mis veel ei õitsenud. *Galium mollugo*,⁹¹ *Cynoglossum officinale*, *Anthyllis vulneraria*, *Trifolium* ?,⁹² *Orchis militaris*,⁹³ *Anemone syl-*

⁸⁵“Seda Soome lahe ilusat järsku panka nimetatakse siin klindiks. Põhiosas koosneb see kehvast rohekaskollasest paekivist” (Germann 2018: 1018).

⁸⁶Mägi-harakalatv, praegu *Erysimum hieracifolium*. Toim.

⁸⁷*Arabis arenosa* ja *Sisymbrium aenosum* on praeguse arusaama järgi *Cardaminopsis arenosa* sünonüümid ja tähistavad kõik harilikku liivrohtu. Toim.

⁸⁸Eestis leidub hajusalt. Roth (1788: 285, 1793: 111, 1830: 926): *Habitat in arenosis Holsatiae, prope Barbi, Berolinum, Herbornam* — “kasvab liivasel pinnasel Holsteinis ning Barby, Berliini ja Herborni ümbruses”.

⁸⁹Kassisaba. Toim.

⁹⁰Südame-emajuur. Toim.

⁹¹Pehme madar. Toim.

⁹²Tõenäoliselt alpi ristik (*Trifolium alpestre*), mida Germann oli ka 1803. aastal (Rannapungerja metsast välja jõudes) leidnud (vt Germann 2018: 1016).

⁹³Hall käpp. Toim.

vestris, *Polygala vulgaris*⁹⁴ väga ilus⁹⁵ *Anthemis tinctoria*⁹⁶ jne *Orchis conopsea*.⁹⁷

[5r] Öö veetsime Laagna kõrtsis, kus Rinne tegi õhtusöögi kõrvale mõned meeltülendavad tähelepanekud à la B-k⁹⁸ õlut tabavatest vormimuutustest.⁹⁹

14. [juuni]

Kui olime täna hommikul mõnda aega üsna meeldival maastikul edasi sõitnud, märkasime teel kaht jänest. Klappmeyer tulistas, kuid laskis mööda. Varsti silmasime neid rohkemgi ja nüüd algas üleüldine jaht, kuid nad olid meie jaoks liiga kiired ning me ei tabanud ühtegi. Küttimise käigus nägin *Cypripedium calceolus*'t,¹⁰⁰ mis oli ära õitsenud, *Cistus helianthemum*'i, *Orchis conopsea*'d, *Ophrys* —.¹⁰¹ Tee kulges ühtesoodu peaaegu paljandunud lubjakivil ja sealkandis on enamik hooneid just sellest kivist tehtud. Kell kümme jõudsimme Narva.¹⁰² Kohtusime peagi mitme endise üliõpilasega, kes olid aga õige väikekodanlikud.¹⁰³ Varsti pärast seda läksime joa juurde; see oli klindi järel

⁹⁴Aas-vahulill. *Toim.*

⁹⁵Et kirjavahemärgid siin lauseosas puuduvad, pole selge, mis taime autor ilusaks peab. *Toim.*

⁹⁶Kollane karikakar. *Toim.*

⁹⁷Harilik käoraamat. *Toim.*

⁹⁸Pole selge, keda või mida autor siin mõtleb. *Toim.*

⁹⁹Vt selle kohta ka Linné 1766.

¹⁰⁰Kaunis kuldking. *Toim.*

¹⁰¹*Ophrys* on käpaliste sugukonda kuuluv putukõite perekond, mille ainus Eesti pärismaine liik on kärbesõis (*Ophrys insectifera*), mida Jochmann ilmselt ka nägi. *Toim.*

¹⁰²“Maakonnalinn Narva [---], 145 versta Peterburist edelas Riia sõjatee ääres, on vana, hästi ehitatud ning sakslaste, rootslaste ja venelastega asustatud; jõe paremkaldal on Ivangorodi kindlus. Peterburi järel on see hiilgavaim kõigi ülejäänud maakonnalinnade seas” (Georgi 1790: 39).

¹⁰³Saksakeelne sõnamäng: *Philister* tähendab nii väikekodanlast kui ka endist üliõpilast, s.t vilistlast, ja *philistermäßig* väikekodanlikku. Vt Grimm, Grimm 1854–1961.

teine suur vaatamisväärsus, mida nägime.¹⁰⁴ Jõe¹⁰⁵ sööst alla üle lubjakivist kaljuserva on väga kaunis. Paljud peavad suuremat juga ilusamaks.¹⁰⁶ Minu meelest on seda aga väiksem; ta on hulga romantilisem ning pakub koos lehtpuumetsaga Kreenholmi saarel ja vastaskaldal suurimat silmailu. Nägime ka langeva vee jõul töötavaid saeveskeid, mis on väga suured ja lõikavad tohutul hulgal laudu. Ivangorodi loss¹⁰⁷ otse vastas on päris ammu ehitatud ja moodustab koos linnaga ilusa ansambli. Ta asub üsna kõrgel künkal. Narvas endas on nelinurkne sakiline ringmüür. Ühes nurgas on sellel müüril suur torn. — *Lotus corniculatus* ja *Anthyllis vulneraria* kadusid kohe, kui olime üle Narva jõe saanud, ning jälle ilmusid nähtavale *Potentilla anserina*¹⁰⁸ ja tulikas.

[5v]¹⁰⁹ Narvast Jamburgi¹¹⁰ viib roigastee. Teisel pool Jamburgi on ilus vene küla Pätnitsa.¹¹¹ Jamburg ise paikneb kaunis

¹⁰⁴Narva jõe juga linnast ülesvoolu oli kunagi üks Euroopa suuri- maid — u 200 m lai ja 3–6 m kõrge. Hiljem rajatud hüdroelektrijaama tõttu pakub see praegu vaatamängu ainult lume sulamise ajal. Vt ka Gundlach 2020: 167, märkus 93.

¹⁰⁵“Narva jõgi saab alguse Peipsi järvest ja suubub sellest põhjakir- des, 12 versta kaugusel Narvast 59,5. laiuskraadil Soome lahte. Ta voo- lab kiirelt savi- ja lubjakivikallaste vahel 40–70 sülla laiusena ning on kuni kahe Narva koseni paatidele laevatatav. Jõgi on piiriks [Peterburi] kubermangu ja Tallinna asehaldurkonna vahel” (Georgi 1790: 455).

¹⁰⁶Suurem juga on 16–20 jalga kõrge. *Jochmanni ääremärkus*.

¹⁰⁷Ivangorodi kohta vt Bellermann 1788: 24. Kohe seejärel päevikus mainitud sakilise ringmüüri ja torni all on silmas peetud Hermanni kind- lust ja Saksa ordu idapoolseimat linnust.

¹⁰⁸Hanijalg. *Toim*.

¹⁰⁹Vestlus ühe Jamburgi raehärra ja meie voorimehe vahel: *R.* Kes need inimesed on? *V.* Üliõpilased. *R.* Kust kohast? *V.* Tartust. *R.* Püha müristus! Ah siis nii nad näevadki välja?! *Jochmanni ääremärkus*.

¹¹⁰Jamburg (ee ka Jaama, vn praegu Кингисепп) Lauga jõe parem- kaldal jääb Narvast u 20 km itta. “Мааконнаlinн Jamburg asub [---] Peterburist 121 versta kaugusel läänes Riia sõjatee ääres” (Georgi 1790: 477). “Linn paistab silma oma suurtööstusega” (Possart 1841: 345).

¹¹¹Praegu vn Новопятницкое. *Toim*.

kohas Lauga jõe kaldal.¹¹² Enne linna jõudmist tuleb ületada pontoonisild. Linnas on ilusaid hooneid, mille Katariina¹¹³ nägi ette vabrikutele, kuid mis nüüd seisavad täiesti kasutult ja on peaaegu varemeis. Pärast Jamburgi algab sillutatud tee. Maastik on siin äärmiselt üksluine ja lihtne, tee kulgeb madala võsastiku vahel ja saagiks saime ainult *Trifolium alpestre*.¹¹⁴ Öö veetsime Aasiku kõrtsis.¹¹⁵ Kõrtse jäi nüüd vähemaks ja küladest võis leida vaid maju, kus kroonurentnikud viina müüsid. Hartševni.¹¹⁶ Vene külad on ilusad, tavaliselt kahel pool teed, ja majade ees kasvavad puud.

15. [juuni]

Sõitsime välja varahommikul kell neli. Enim väärivad märkimist ilusad külad Opolja¹¹⁷ ja Tirkkovitsa.¹¹⁸ Homutta külas,¹¹⁹ kus oli ka kõrts, sõime lõunat. Lindude hulgas, mida me siin endale küpsetasime, oli ka üks harakas, kes meile oivaliselt maitses. Klappmeyer laskis *Picus major*'i¹²⁰ ja Wilpert varese, kelle ta tõi meile koos pesa ja kolme pojaga. Kõrtsi lähedal oli ilus põõsastik, kust leidsime *Trollius europaeus*'e¹²¹ veel õitsemas. *Ophrys ovata*¹²² polnud veel õide puhkenud. Samuti leidsime siit *Pyrola*

¹¹²Lauga (vn Луга, sm Laukaanjoki, vadja Laugaz) on läänepoolseim Vene jõgi, mis suubub Soome lahte. Vt ka Georgi 1790: 12, 40.

¹¹³Katariina II ehk Katariina Suur (1729–1796), Venemaa keisrinna 1762. aastast surmani.

¹¹⁴Alpi ristik. *Toim.*

¹¹⁵Aasiku ehk Tikapesa (sm Tikanpesä, vn Тикопись) oli eesti asundus Peterburi tee ääres kuue kilomeetri kaugusel Jamburgist.

¹¹⁶Vn харчевни — (odav) trahter, kõrts, söögimaja.

¹¹⁷Vn Ополье; küla Peterburi tee ääres (nagu järgmisedki mainitud külad), u 9 km Aasikust.

¹¹⁸Vn Чирковицы, u 25 km Opoljest (59,56°/29,15°). Vt ka Beller-mann 1788: 31.

¹¹⁹Vn Гомонтово, u 8 km Tširkovitsõst (poolel teel järgmisse ööbimispaika Gluhhovo külas).

¹²⁰Suur-kirjurähn. *Toim.*

¹²¹Kullerkupp. *Toim.*

¹²²Suur käöpõll, praegu *Listera ovata*. *Toim.*

uniflora't.¹²³ Wilpert kaotas oma piibu. Pärastlõunal sõitsime läbi mitme küla, läbi Kurkova¹²⁴ ja üksluiselt nukra maastiku, kus ei kasvanud midagi peale armetu võsa, kuni Viitinä¹²⁵ ja Kolkovit-sani,¹²⁶ kus veetsime öö.

[6r]

16. [juuni]

Maastik püsis ikka sama nukker; läbisime Kuippina¹²⁷ ja Vennäin Vuisakka¹²⁸ küla ning tegime lõunapausi Kraasselas.¹²⁹ Siin sai voorimees kõvasti noomida. See küla oli suurim, mida seni näinud olime, kunagi asus siin keiserlik suveloss. Siitpeale muutus maastik paremaks, orud vaheldusid kaunite tarandikega. 20 versta enne Peterburi jõudsime Strelnasse¹³⁰ viivale tee, kust algasid ilusad Peterburi suvilad. Varsti sõitsimegi kaunisse Peterburi sisse ja peatusime Riia võõrastemajas Voznessenski kiri-

¹²³Kuningakübar, praegu *Moneses uniflora*. Toim.

¹²⁴Ilmselt Kaskovo, sm Koskovo, vn Каськово, u 15 km Homuttast. Vt ka Bellermand 1788: 31.

¹²⁵Sm ka Viitinä, vn Витино, u 15 km Kaskovost.

¹²⁶Tõenäoliselt Gluhhovo (sm Luuhkova, vn Глухово), mis ühele 1704. aastal rootslaste tehtud kaardile on kantud kui Wolgowits (vt www.vsevinfo.ru/History/map_1704.htm). Jääb Viitinäst u 4 km Peterburi poole.

¹²⁷Vn Кипень, u 5 km Luuhkovast (59,68°/29,85°). "Ropsu lähedal asub saksa koloonia Kipen, kus valitseb eeskujulik kord ja on nägus koolimaja" (Possart 1841: 344).

¹²⁸Vn Русско-Высотское, u 8 km Kuippinast.

¹²⁹Vn Красное Село, u 10 km Vennäin Vuisakkast. "Suure Vene kirikuküla Krasnoje Selo kõrvale Vana Riia tee ääres, 29 versta Peterburist, on uuesti püsti pandud kunagine keiserlik puidust talvepalee" (Georgi 1790: 476). Vt ka Possart 1841: 339–340.

¹³⁰Strelna (vn Стрельна), linn Soome lahe ääres, "kus on suurvürst Konstantini palee, asub üsna meeldivalt Kroonlinna ja Peterburi vahel" (Seume 1806: 66). "Strelna [---], 17 versta Peterburist, loss Strelka jõe ääres, mere lähedal. Asutanud Peeter I, pärast 1803. aasta suurt tulekahju paljudes kohtades uuendanud keiser Aleksander" (Possart 1841: 344).

ku¹³¹ lähedal. Riia värav,¹³² riviõppuste hoone,¹³³ Meremeeste kirik.¹³⁴ Sõitsin asjatult Hassingi juurde.¹³⁵ Kirurgia instituut.¹³⁶ 17. kuupäevaks jäime Peterburi ja asusime teele õhtul, sõites kella üheni, mil jõudsim Haapaojale,¹³⁷ kuhu jäime puhkama. Suve-

¹³¹Issanda Taevaminemise kirik Voznessenski prospektil Admirali-teedi linnajaos, korduvalt ümber ehitatud, 1936 religioonivastase kam-paania käigus lammutatud. Vt ka Gundlach 2020: 169, märkus 116.

¹³²“Peale selle [---] kraavi pole [Peterburil] mingit piiri ja on vaid üks värav, läbi mille viib sõjatee Riiga. See on kuubikujuline, tervenisti gra-niitidist ja igas nurgas ehitud suure marmorurniga. Oma tohutu suuruse, lihtsuse ja iluga täidab kivist monument igati oma otstarvet ja häälestab sinna sisse astuvat rändurit tundmusteks, mida kindlasti äratab temas nii rohke hiilguse ja ülevuse nägemine linnas sees” (Storch 1794: 19–20).

¹³³Vн эжзерцургауз, asus Paleeväljakul, ehitati 1830.–1840. aastatel ümber kaardiväekorpuse staabihooneks. *Toim.*

¹³⁴“Nikolai kirik, mida nimetatakse ka Meremeeste kirikuks, sest ta kuulub admiraliteedi juurde, seisab Katariina kanali ja kirikust pare-malt mööduva Nikolai kanali [tegelikult Krjukovi kanali] moodustatud sopis, puudest ja võrestikust ümbritsetud veetleval väljakul. Selle ehitas keisrinna Jelizaveta Petrovna” (Georgi 1790: 78–79).

¹³⁵Alexander Hassing (1778–1844) oli õppinud Königsbergis, Jenas, Halles ning lõpuks Peterburi Meditsiini- ja Kirurgiainstituudis ja töö-tas alates 1800. aastast sealses merehaiglas. Aastast 1803 oli Peterburi Meditsiiniakadeemia professor. *Toim.*

¹³⁶Neeva vasakul kaldal Kalinkini (praeguse Starokalinkini) silla juu-res (Georgi 1790: 103, 250).

¹³⁷Vн Дранишники, u 30 km Peterburist.

aed.¹³⁸ Peeter Suure kuju,¹³⁹ Suvorovi¹⁴⁰ ja Rumjantsevi¹⁴¹ monument. Keisripalee,¹⁴² Marmorpalee,¹⁴³ vürstinna Gagarina maja.¹⁴⁴ Börsihoone.¹⁴⁵ Lõunaeine börsi lähedal kõrtsis, Teaduste ja Kunstide Akadeemia.¹⁴⁶ Kadettide hooned,¹⁴⁷ Raffaeli lodža pa-

¹³⁸“Asub Marsi väljaku kõrval Suur-Neeva, Fontanka, Moika ja väike [Luige]kanali vahel; rajatud juba 1711. aastal Peeter I poolt” (Possart 1841: 305).

¹³⁹“Peeter Suure raidkuju, väärikas ja uhke mälestusmärk suurele keisrile, keda see kujutab, ja suurele keisrinna, kes selle tema auks Peetri väljakule [praegu Senati väljak] püstitas. Selle juba 1766. aastal vastu võetud otsuse elluviimiseks kasutas Katariina II õpetatud Prantsuse kunstnikku Falconet’i. [...] Kuju avamine järgnes 1782” (Georgi 1790: 66).

¹⁴⁰Mälestusmärk kindralfeldmarssal Aleksandr Suvorovile (1730–1800) püstitati Marsi väljakule 1801. aastal.

¹⁴¹Vene kindralfeldmarssali ja riigitegelase Pjotr Rumjantsevi (1725–1796) ausammast püstitati 1799 Marsi väljakule, paigutati paar aastat hiljem väljaku teise serva, et teha ruumi Suvorovi monumendile, ja viidi 1818 Vassili saarele. *Toim.*

¹⁴²“Keiserlik Talvepalee asub Neeva paremkaldal [õieti vasakul; ---]. Varem seisis siin krahv Apraksini palee, mille see kroonile resident-siks kinkis. [...] 1754. aastal laskis aga keisrinna Jelizaveta hoone maha lammutada ja krahv Rastrellil selle asemele uue lossi ehitamist alustada. Palee sai valmis alles 1762. aastal, pärast keisrinna surma” (Georgi 1790: 56–57).

¹⁴³“Katariina II ehtas selle aastatel 1770–1783 [1768–1785], laskis [kavatses lasta] sissepääsu varustada pealiskirjaga “Tänuhoone” ja kinkis selle vürst Orloville, kes aga enne suri, nii et monarh ostis selle vürsti pärijatelt tagasi” (Georgi 1790: 54).

¹⁴⁴Bolšaja Morskaja tn 45 asuv maja, mis kuulus vürst Pavel Gagarini abikaasale Annale, kes oli olnud Paul I armuke ja favoriit. Vt ka Gundlach 2020: 169, märkus 122.

¹⁴⁵Vassili saarel asuv uus börsihoone “kujuneb kavandi ja mudeli järgi otsustades kauneimaks omalaadseks” (Storch 1794: 67). “Oivaline ehtis kaunis asupaigas, Suur- ja Väike-Neeva lahknemiskohas. [...] Selle fassaad koosneb 44 [...] dooria sambast” (Possart 1841: 292).

¹⁴⁶Samuti Vassili saarel, börsihoone lähedal.

¹⁴⁷Mõeldud on maja Moika jõe ja Talvekanali nurgal, kus 1759. aastal asutatud paažikorpust tegutses aastatel 1766–1810. Seal edasi koliti Vorontsovi paleesse. *Toim.*

lees¹⁴⁸ ja ülesriputatud jäneseid selle vastas.¹⁴⁹ Klinger.¹⁵⁰ Hasing. Zimmermann.¹⁵¹ Kohad, lõvi.¹⁵² Moika.¹⁵³ Kolleegiumide hoone.¹⁵⁴ Meštšansk.¹⁵⁵ Admiraliteedi torn.¹⁵⁶ Weitzenbergi kindlus.¹⁵⁷ Kaubahoov¹⁵⁸ jne.

¹⁴⁸Vatikani paleed kaunistavate Raffaeli freskode koopiad, mis valmistati Itaalias Raffaeli visandite järgi Katariina II tellimusel ja on nüüd eksponeeritud Ermitaaži muuseumis.

¹⁴⁹Silmas on peetud Peterburi südalinnas Neeva jões asuvat Jänese-saart (sm Jänissaari, вн Заячий остров), millel 1703. aastast on seisnud Peeter-Pauli kindlus.

¹⁵⁰Friedrich Maximilian von Klinger (1752–1831) oli saksa päritolu kultuuri- ja haridustegelane ning sõjaväelane, “Tormi ja tungi” liikumise “ristiisa” oma samanimelise näidendiga. 1801–1802 oli Peterburi esimese kadetikorpusse direktor ja alates 1803. aastast Tartu õppe-ringkonna kuraator, elades edasi Peterburis. Vaatamisväärsusena on siin ilmselt mõeldud üht Peterburi vanimat maja, vürst Menšikovi paleed, milles tegutses esimene kadetikorpus.

¹⁵¹Sks “puusepp”. Võib-olla on mõeldud käsitöölise asumit, nn slo-bodaad (Bellermann 1788: 64).

¹⁵²Lõvi kujusid arvatakse Peterburis olevat ligi tuhat. *Toim.*

¹⁵³Ligi 5 km pikkune ja kuni 40 m laiune jõgi Peterburis, saab alguse Fontanka jõest ja suubub Suur-Neevasse. 1798. aastal alustati graniit-kaldapealsete ehitamist.

¹⁵⁴U 300 m pikkune kolmekorruseline hoone ehitati aastatel 1722–1742 Vassili saarele ja oli mõeldud 12 kolleegiumi (riigivalitsemisasutuse) majutamiseks. 1804. aastal kolis sinna pedagoogiline instituut ja 1835 Peterburi ülikool. *Toim.*

¹⁵⁵Piirkond Peterburi kesklinnas, kus kolm paralleelset tänavat kandis tol ajal nime Suur, Keskmine ja Väike Meštšanskaja ning mida kaugust piiras Katariina (praegu Gribojedovi) kanal. *Toim.*

¹⁵⁶“Admiraliteet [---] võtab Neeva vasakul kaldal enda alla maa-ala lossist [s.t Talvepaleest] Peetri väljakuni. [---] Tornis on ka kell, et anda teada tööajast ja õhtuse vaba aja saabumisest; see on ainus, mis välismaise kella kombel heliseb edasi-tagasi kõikudes; seda mitte ei tõmmata, vaid liigutatakse ratta abil” (Georgi 1790: 63).

¹⁵⁷Jääb selgusetuks.

¹⁵⁸Vн гостинный двор. “Suur kaubahoov Nevski prospektil [---] valmis alles 1785. aastal. Igat sorti kaubad — voodilinnad, pudi-padi, mööbel, galanteriitooted jne — on väljas üksteise kõrval, teevad ostjal valiku

18. [juuni]

Eile õhtul, kui välja sõitsime, hakkas esimest korda meie reisi ajal sadama ja sadas kuni järgmise hommikuni. Vaade oli piiratud ja kõikjal nägime ainult metsa, mille vahel olid üsna suured järved. Peterburist 52 ja Viiburist 88 versta kaugusel moodustab Siestarjoki piiri Soomega.¹⁵⁹ [6v] Üht küngast ehib siin auvärav keiser Paulile, kuid tõenäoliselt ei püsi see palju kauem temast endast.¹⁶⁰ Lõunat sõime Lintulas¹⁶¹ ühe järve ääres. Pamppala¹⁶² lähedal nägime elevanti, kes olid teel Viiburisse. Ta oli viletsas seisus. Öö Tsarskoje Selos.¹⁶³

[Pühapäev] 19. [juuni]

Vaade hiiglaslikule metsale, mis igast küljest horisonti piiras, püsis endine; esmalt sõitsime mööda suurtest järvedest. Esimest korda leidsime siit *Linnaea borealis*'t¹⁶⁴ ja *Rubus arcticus*'t.¹⁶⁵ Lõu-

lihtsaks ja tekitavad müüjate vahel konkurentsi" (Georgi 1790: 84). Vt ka Bellermann 1788: 74.

¹⁵⁹Sm ka Rajajoki, vn Сестра. Tol ajal oli jõgi piiriks Peterburi ja Viiburi kubermangu vahel. Linn jõesuudmes on sm Siestarjoki, vn Сестрорецк. Vt ka Georgi 1790: 57.

¹⁶⁰Paul I oli vandenõu käigus tapetud 1801. a märtsis. *Toim.*

¹⁶¹Vn Огонки (60,30°/29,80°).

¹⁶²Endine 35 taluga küla Lintulast paarikümne kilomeetri kaugusel loodes (60,43°/29,59°), praegu asustus puudub.

¹⁶³Ilmselt Krasnoje Selo ehk Krasnoselskoje (sm Kyyrölä). Tsarskoje Selo (praeguse nimega Puškin) asub Peterburist 20 km lõunas.

¹⁶⁴Harakkuljus. "*Linnaea borealis* Gron. väga sage: kõikjal soistes metsades, samuti graniitmägede lähedes ja pragudes, kuid mitte kõrgel, vaid nende jalamil" (Germann 1804: 331).

¹⁶⁵"Ilus taim [soomurakas]. Ta kasvab Soomes kõikjal, eeskätt niitudel, mis on veidi niisked, kuid ma leidsin teda ka kuivadelt teedelt, graniitkaljudelt [kilpjala] *Pteris aquilina* [praegu *Pteridium aquilinum*] alla peitunult; tema vili on kuninglik, punane, lõhn ja maitse meenutavad väga tugevalt ühtaegu [lillakat, vaarikat] *Rub. saxat. idaeus*'t, [punast sõstart] *Ribes rubrum*'it ja ananassi" (Germann 1804: 330).

nat sõime Kämäräs.¹⁶⁶ Lehmasarved.¹⁶⁷ Kivid tee ääres läksid aina suuremaks, suurim umbes kolm versta enne Viiburit. Kolm rakendust ootavat endist üliõpilast. Eksam värava juures. Esimene kõrts Paraadiplatsil. Ilus tüdruk aknal. Viiburlaste uudishimu. Elevant. Chiarini.¹⁶⁸ Koortekomöödia. Ohvitser, kes soovib head teenistust. Veel üks ilus tüdruk. Tagasilükkamine. Ninatargad poeteenijad. Hertsog.

20. [juuni]

Tänaseks jäime Viiburisse ja kannatasime kõige kohutavama igavuse käes. Ilusad tüdrukud, kes olid meid eile nii pingsalt uudistanud, olid kadunud ja võimatu oli neid leida, ükskõik kui sage-li ma ka mööda ei jalutanud. Hertsog tituleeris meid talle omaselt nii tihti Teie armulisusteks jne, et me ei suutnud selle üle lõpuks enam naerdagi. Germann hankis Meyendorffi¹⁶⁹ juurest meile podorožnaja¹⁷⁰ ja avaliku käsu.¹⁷¹ Schulz hoolitses nagu ikka proviandi eest.¹⁷² Õhtul jalutasime koos Klappmeyeriga vä-ravast välja; [7r] algul taheti meil läbipääsu takistada, kuid me

¹⁶⁶Vn aastast 1948 Гаврилово, küla Peterburi-Viiburi tee ääres, paar-kümmend kilomeetrit enne Viiburit.

¹⁶⁷16. sajandil Viiburi linnamüüri-le lisatud osi nimetati sarvekindlu-seks (sm *sarvilinnoitus*), sest selle kaks etteulatuvat bastioni meenutasid loomasarvi. *Toim*.

¹⁶⁸Vana ja mitmeharuline tsirkuseperekond Chiarinid, kelle esimene ülesastumine on dokumenteeritud juba 1580. aastast. 1802/1803. aasta talvel esinesid ka nt Moskvast (vt Undlach 2020: 171, märkus 135).

¹⁶⁹Vabahärra Kasimir von Meyendorff (1749–1813), Vene keisririigi sõjaväelane, ratsaväekindral, oli 1795–1797 Liivimaa kindralkuberner, 1803–1805 Soome (Viiburi) kubermangu tsiviil- ja sõjakuberner (Seume 1806: 235, märkus 120); vt ka Gundlach 2020: 171, märkus 137.

¹⁷⁰Vn подорожная, Venemaal 15.–19. sajandi kasutusel olnud doku-ment, mis andis ettenäitajale loa saada postijaamadest kroonu hobuseid. Vt ka Seume 1806: 210, märkus 40; Possart 1841: 31.

¹⁷¹Vn открытый приказ, ametlik dokument, mis kohustas asja-omaseid riigialamaid andma kroonu hobuseid neile, kel selleks õigus oli; selle paariline oli salajane käsk, mille sisu ei tohtinud avalikusta-da (Gundlach 2020: 172, märkus 139).

¹⁷²Vt ka Gundlach 2020: 172, märkus 140.

möödusime neist sõjavalgel ja meile anti aupaklikult teed. Välilise värava eest leidsime vaid suurte kividega kaetud kõrgendikud ja kividelt väga ilusaid samblikuliike.

21. [juuni]

Ka tänaseks päevaks jäime Viiburisse. Ennelõunal külastas meid praost Matton, kes oli koos minu isaga siia maale tulnud ning rõõmustas väga mind siin nähes. Ta jutustas meile nii palju minu¹⁷³ Viiburi-lähedastest kodukohast, mis kuulub parun Nicolay-le¹⁷⁴ ja mida kutsutakse Monrepos'ks¹⁷⁵ ehk Vana-Viiburiks, et pärastlõunal läksimegi välja. Me ei pidanud oma ootustes pettuma; saime koguni rohkem, kui olime lootnud. See jääb linnast pooleteistkümmene versta kaugusele. Kui ilusast väravast välja minna, näeb varsti esimesi kauneid vaateid. Vasakule jääb nägus maamaja, paremal kulgeb tee kaljuni. See on 38 astet kõrge, pealt lame ja pisut ettepoole kaldu. Üles kalju otsa on keegi väikese Hiina paviljoni ehitanud, kust linn on ilusti näha nagu peopesal. Kui seda teed mööda uuesti tagasi minna, jõuab pisikese majakeseni ilusal suurel kaljul, mis ulatub merelahte. See vaatepilt meenutab väga elavalt üht joonistust, mida ma olen kusagil näinud ja mis kujutab Sitsiilia eelmäestikus asuvaid Venuse templi varemeid. Nii vahetub siin pidevalt üks kaunis ja [7v] romantiline vaade teisega. Kõige ilusam on aga järsk kõrge kaljusaar, mida ühendab maaga teetamm. Merekallas koosneb kõrge jõesust kaljuseinast, mida kaitavad kauneimad samblikud ja mille pragudest näitavad end *Poly-*

¹⁷³Originaalis sks *meiner*, “minu”. Kirjakoht jääb segaseks. Vrd sks *seiner*, “oma”. *Toim.*

¹⁷⁴Vabahärra Ludwig Heinrich von Nicolay (1737–1820) oli Saksa luuletaja, 1760. aastal promoveerus õigusteaduse doktorina Strassburgi ülikoolis, oli 1769. aastast tulevase keisri Pauli õpetaja ja kasvataja ning pärast tema trooniletõusu 1798–1803 Peterburi Teaduste Akadeemia president.

¹⁷⁵Praegu Monrepos' park (vt selle kohta Ljamin 1998) Viiburist veidi põhja poole jääval Linnasaaril (vn Твердынь). Aastatel 1788–1944 kuulus see ala Nicolayde perekonnale.

*podium fragile*¹⁷⁶ ja *vulgare*¹⁷⁷ ning *Driopteris*¹⁷⁸ jne. Leidsin siit mere äärest *Veronica spuria*'t?¹⁷⁹ ja rohkelt *Potentilla norvegica*'t,¹⁸⁰ samuti *Linnea borealis*'t. Ilus *Epilobium angustifolium* kasvab siin väga arvukalt ja sirgub väga suureks. Üldse olen ma harva näinud, et kõigil taimedel oleks nii lopsakas kasv nagu siin. Ühe kalju sisse tungiva lõhe on keegi ülevalt müüriõlviga katnud ja sel moel ilusa jaheda, üsna suure koopa moodustanud, mis koosneb peaaegu tervenisti liivakivist ja graniidist. Kõikjale aeda või parki on paigutatud büste ja kujusid, mis osalt on valmistatud segamaterjalist, osalt valgest marmorist. Kõige ilusamad on valgest marmorist tehtud noore Bakchose pea ja L. Nicolay büst selle paiga ees, mille ta on endale hauakohaks valinud. Kummali- sel kombel on selle kalmukünka lähedal, kogu piirkonna kõrgei- mas tipus väike järv. Kõiki kauneid vaateid poleks kellelgi võima- lik kirjeldada. Örnad ja romantilised pildid vahelduvad üksteisega nii kiiresti ja meeldivalt, et loovad ütleмата meeldiva enesetunde. Ainult Turaida org¹⁸¹ on sama ilus kui see paik siin.

[8r]

22. [juuni]

Täna hommikul läksime varakult uuesti Monrepos'sse ja nautisi- me neid imepärasteid vaateid, mis võib-olla tekitaksid kõige suu- remat kõmu, kui nad vaid tuntumad oleksid. Kui olime siin piisa- valt kaua aega veetnud, pöördusime linna tagasi ja leidsime Ger- manni juurest eest ooberst Philipsi.¹⁸² Ehtne vana sõjahunt ning seejuures nii lustlik ja sundimatu kui võimalik. Pärastlõunal kut-

¹⁷⁶Habras põisjalg, praegu *Cystopteris fragilis*. "Nölval [Narva lähe- dal kaldanõlval] leitud uskumatul hulgal habrast põisjalga" (Germann 2018: 1025).

¹⁷⁷*Polypodium vulgare* on kivi-imar. *Toim.*

¹⁷⁸Perekond sõnajalg, praegu *Dryopteris*.

¹⁷⁹Sarnlev mailane. Küsimärk autorilt. *Toim.*

¹⁸⁰Norra maran. *Toim.*

¹⁸¹Turaida oru kohal, paari kilomeetri kaugusel Siguldast Koiva jõe ääres asub 13. sajandist pärit piiskopilinnus.

¹⁸²Venepäraselt Jakov Borissovitš Filips, polkovnik, tegevteenistuses a-st 1761, Viiburi garnisonipolgu komandör 1802–1803 ja uuesti 1808–1811. *Toim.*

sus meid külla professor Tidebühl;¹⁸³ seal saatsime päeva rõõmsalt õhtusse, sest teele asuda me ei saanud. Postihobused olid kõik välja antud ja voorimehed nii ülbed, et nendega polnudki võimalik sõita, lühidalt, pidime veel ühe öö Tema Armulisuse juures veetma.

23. [juuni]

Jumala abiga asusime siit lõpuks ometi teele. Tidebühl, Matton ja Adlerberg¹⁸⁴ olid meid saatmas. Voorimeestega, kes täna olid oma nõudmistes tagasihoidlikumad, sõitsime esimese jaamani Tervajoel,¹⁸⁵ kuhu pidime paigale jääma, sest ei saanud enam hobuseid. Ümbrus on siin kena, kauguses näeb Viiburi sadamat. Linna lähedal märkasime hulgaliselt *Rubus arcticus*'t. Postijaa- ma juures on naelavabrik.¹⁸⁶ Et hobused saime üsna hilja, jõudsi- me täna ainult Virojoeni,¹⁸⁷ kuhu jäime ööbima.¹⁸⁸ Sõitsime läbi oivalise maastiku, kus nägime kõikjal tee ääres kõige ilusamaid kaljusid, samuti mere ääres üht graniidikarjääri, kus olid lahti

¹⁸³Bogislaus Tidebühl (1762–1819) oli 1789–1804 matemaatika ülemõpetaja Viiburi normaalkoolis (Krons-Haupt-Normalschule), hiljem Tallinna ja Miitavi gümnaasiumi direktor, õuenõunik (Baltische... 2019). Carl Petersen on pühendanud ühe soneti “headele sõpradele”, teiste seas Tidebühlile (september 1816; vt Petersen 1846: 77).

¹⁸⁴See võib olla sellal Tallinnas teeninud mereväeleitnant, hiljem kindralmajor Jakob von Adlerberg (1770–1832), kelle vanemad olid asunud Viiburisse, kus isa Friedrich (1738–1794) oli teeninud polkovnikuna ja oli sündinud Jakobi noorem vend, hilisem Vene armee jala- väekindral Woldemar (1790–1884). *Toim.*

¹⁸⁵Вн Большое Поле, u 15 km Viiburist läänes (60,69°/28,50°). Tervajoki oli ka üks peatuspaiku keskaegsel postiteel (nn Kuningateel, sm Kuninkaantie) Bergenist Viiburisse.

¹⁸⁶1789–1809 tegutses Tervajoel metallisulatustehas. *Toim.*

¹⁸⁷Tänapäeval Virolahti valla keskus, asus samuti postitee ääres, u 50 km Tervajoest läänes (60,58°/27,71°).

¹⁸⁸Võtsime kaasa umbes 150 kuulsat Viiburi kringlit, [piirkonnale omased kringlikujulised küpsetised, mida “valmistatakse nisujahust ja saadetakse siit kaugele laiali; nad ei kuiva kuigi kergesti ära ega kaota ka seistes oma head maitset” (Schubert 1824: 499); vt ka Floman 1998] kuid need kestsid ainult 2. juulini, siis oli meie moonakott täiesti tühi. *Jochmanni ääremärkus.*

murtud tohutud graniitplokid, [8v] mis saadetakse Peterburi.¹⁸⁹ Kõikjal üle maa löid lõõmama leegid, kui talupojad kõrgeimatel kaljudel jaanituled süütasid, paugutades seejuures püsse nii palju kui suutsid ja puhudes oma sarvepille, mille nad kasetohust olid teinud. Ühe sellise pidulõkke juures tegime ka meie peatuse ja laskime püssi, mis talupoegadele palju rõõmu valmistas. Keerasime sisse Virolahti külasse¹⁹⁰ ja nägime kõrget kokkukuhjatud kivimassi. Ronisime selle otsa ja laskime end kaasa haarata tundes, mida see ülev koht meis tekitas. Ühel küljel tõuseb kalju järk-järgult kõrgemale, teisel laskub aga kõrgeimast tipust järsult alla. Edasi sõitsime läbi oru, mis oli kindlasti sama ilus kui Turaidas ja äratas minus kõige meeldivamaid mälestusi. — Taimedest leidsime täna *Silene rupestris*'t,¹⁹¹ *Linnaea borealis*'t ja *Rubus arcticus*'t.

25. [juuni]

Hommikul jõudsime Haminasse¹⁹² ja keerasime sisse vana “Oo jaa!” juurde. Nii lustlikku, rõõmsameelset ja mõistlikku pere-meest pole mul veel kunagi olnud. Ta tegi meil kõigil tuju heaks ja meil oli väga lõbus. Germann läks varsti koos Schulziga Steveni¹⁹³ juurde. Järgnesin neile peagi ja aitasin Steveni herbaariumis putukaid tappa. See on ilus kogu, milles on, ma usun, üle 4000

¹⁸⁹Pyterlahti karjäär. Siit võeti hiljem materjal Peterburi Iisaku katedraali sammaste valmistamiseks.

¹⁹⁰Virolahti kirikuküla (sm Virolahden kirkonkylä), u 10 km Virojoest lõunas.

¹⁹¹Eestist pole seda põisrohuliiku leitud ja liiginimetuski puudub. Germann: “*Silene rupestris* L. on Soomes tavaline, kasvab kuival, liivasel pinnasel, samuti graniitkaljude lähedal ja peal” (Germann 1804: 331).

¹⁹²Rts Fredrikshamn, sadamalinn Soome lahe põhjakaldal, 243 km Peterburist; sai 1821. a tulekahjus kõvasti kannatada; “ei ole enam laevu, mis sadamast väljuksid nagu varem, ja üldse on hakanud väga tugevalt alla käima” (Schubert 1824: 492). Vt ka Possart 1841: 72 ja Seume 1806: 111.

¹⁹³Christian von Steven (1781–1863), Soomes Haminas sündinud rootsi päritolu Vene botaanik ja entomoloog, Germanni sõber (Barnhart 1965: III, 327; vt ka Pritzel 1851: nr 9926). Alexander von Nord-

taime. Osa perekondi, eriti *Centaurea*,¹⁹⁴ *Scabiosa*¹⁹⁵ jne, olid väga täielikud, [9r] ainult et uss oli mõnel pool hirmsat tööd teinud. Lõunat sõime kolmekesi Steveni pool ja kohe pärast sööki asusime uuesti tööle ning tegime seda katkematult hilise õhtutunnini, et siis seal uuesti einestada. Germann jäi ööseks Steveni juurde, meie Schulziga läksime aga tagasi koju, lõbutsesime veel pisut vana Oo-ga ja heitsime kõik lõpuks puhkama.

[Pühapäev] 26. [juuni]

Vana Oo-jaa hõikas hommikul Semjon Ivanõtšit nii valjusti, et me Klappmeyeriga ärkasime oma kibitkas¹⁹⁶ üles ja kiirustasime kohvi jooma. Oli pühapäev ja meie vana peremees, kuigi vasakust küljest halvatud, ruttas kirikusse orelit mängima. Tema äraolekul igavlesime koledal kombel, kuni ta nägus noorem tütar Sofija Ivanovna tuli meile appi aega veetma. Pärast kirikut tuli peremees tagasi. Tema nälga oleks näha olnud ka siis, kui ta poleks kohe pärast naasmist hüüatuse “Jumala eest, mul on kõht tühi” saatel nahka pistnud suurt vasikakoiba. Meie peremeest hüüti Vegeks. Pärast mõningast sõnavahetust postikomissariga ja ähvardamist Meyendorffiga, kes oli äsja sinna saabunud, saime kiiresti hobused, kes toimetasid meid Korkeakoski jaama.¹⁹⁷ Meie kibitka peatus ja esimese asjana silmasime Kymi jõge,¹⁹⁸ mis üle järskude graniitkaljude ligi 40 jalga allapoole sööstab. Unustasime söögi ja

mann (1865: 107–109) seevastu väidab, et Steven oli 1804. a reisil; vt ka Taponen 2019.

¹⁹⁴Jumikas. *Toim.*

¹⁹⁵Tähtpea. *Toim.*

¹⁹⁶“Väike madal vanker, mille tagumine pool on kaarte peale venitatud kattega kaetud” (Bellermann 1788: 28; vt ka Bellermann 1792: 20). Johann Gottfried Seume (1806: 77) on sõitu sellise veokiga kirjeldanud väga värvikalt: “See koliseb ja pillutab sind siia-sinna ja raputab su läbi pealaest jalatallani.”

¹⁹⁷Rts Högfors, praegu Kotka linnaosa. Siin langeb Kymi jõgi umbes kümme küünart allapoole (Schubert 1824: 491; vt ka Possart 1841: 72). 1906. aastal ehitati sellele jõelõigule hüdroelektrijaam.

¹⁹⁸Sm Kymijoki, u 200 km pikk, saab alguse Päijänne järvest ja suubub Kotka kandis viie haruna Soome lahte. Vt ka Possart 1841: 491 jj.

joogi ega suutnud end sellest veetlevast vaatepildist kuidagi lahti rebida. Meie Klappmeyeriga süütasime [9v] peagi piibud ja läksime seda lähemalt vaatama. Veepinna kohale paigaldatud palke mööda saab peaaegu kogu joast üle minna ja näha enda all suurt piimvalget veemassi üle kaljude sööstmas; ainult ühes kohas, vahetult enne astangut, tuleb sealtkaudu üle joa saamiseks väljaulatuva kaljunukile astuda. Kes siin jala ebakindlalt maha paneb, on kadunud ja paiskub sügavikku. Veidi ülesvoolu on sild, mida mööda kulgeb suur maantee. Kaldaks on mõlemal küljel järsk kõrge kaljusein.

27. [juuni]

Klappmeyer ärkas täna hommikul kibitkas varem ja äratas ka minu, sest oli lisandunud huvitavat seltskonda. Kaks Chiarini-preilit, härra isa ja veel mõned nende pundist olid samuti tulnud juga nauatima. Nad jõid jaama vastas kõrtsis kohvi, nii et pärast ei õnnestunud meil endale enam koort hankida. Peagi lahkusid nad, samal ajal kui meie oma piipudega sillale läksime, et end virgutada. Ennelõunaks jäime siia pidama, leidsin kaljudelt *Polypodium vulgare*'t ja rohkelt ilusaid *Dryopteris fragile*'sid ja *aculeatum*'eid?¹⁹⁹ Ühel niidul väga arvukalt *Rubus arcticus*'t ja ühes metsatukas *Melampyrum sylvaticum*'i.²⁰⁰ Meie moonavaru oli juba üsna ammu otsa lõppenud, seepärast sõitsid Klappmeyer ja Schulz [10r] munkade juurde ning ostsid suure lõhe, mis otsekohe ka puhtaks roogiti, ära küpsetati ja suure isuga nahka pisteti. Keiser Paul kin-

¹⁹⁹Küsimärk autorilt. Tegu on sõnajalgadega, kuid pole päris selge, mis liike on silmas peetud. *Toim.*

²⁰⁰Mets-härghein. *Toim.*

kis ühe Laadoga²⁰¹ saare munkadele²⁰² lõhepüügi[õiguse] Kymi jõel, nii et nende aastane sissetulek ainuüksi lõhemüügist küünib peaaegu ... rublani.²⁰³ Kui olime oma lõhe ära söönud, asusime peatselt teele. Kolme versta kaugusel Korkeakoskist möödusime uuest Kyminkartano lossist.²⁰⁴ Savine pinnas ja kaljud aeglustavad tublisti tööd. Hospitali vastas olnud peavahi valvur andis meile relvaga au. Umbes kolm versta pärast Kyminkartanot algab vasakul pool ilus kaljusein, mille kõrgeimasse tippu on rajatud tähetorn. Kaljusein ääristab teed peaaegu Ragersholmini ehk Kotka sõjasadamani.²⁰⁵ See uus linn asub ilusas kohas ja kunagi varem pole ma näinud ühtki linna paiknevat nii nagu siin, kus majad vahelduvad põõsastike ja kaljudega, moodustades ühiselt kõige meeldivama koosluse. Mööda sõites nägime kirikut, mille ilu tulenes osalt kindlasti tema kaunist paiknemisest kalju peal, ning eemalt ilusat tuletorni. Võõrastemajast, kus me peatuda tahtsime, olid just lahkumas Preisi kuninglikud dresseeritud ja privilegee-

²⁰¹“Laadogast kuulub meile ainult lõunapoolne osa, kus on kõikjal madalad kaldad ja liivarannad. Et järve pikkus on kuni 170 ja laius ligi 120 versta, siis on ta tähelepanuväärne sellegi poolest, et on Euroopa suurim järv. [...] Tema põhjaosas, mis jääb väljapoole [Peterburi] kubernangu, on marmorkaldad ja saared, mille kivimurdudest on pärit osa Peterburi viidavast vastupidavast ja kaunist Soome marmorist” (Georgi 1790: 458).

²⁰²Saari on Laadoga järves umbes 660 ja vähemalt kahel neist, Valamo (vn Валаам) ja Konevetsi saarel (sm Konevitsa, vn Коневетц) oli tol ajal mungaklooster; mõlemad tegutsevad praeguseeni. *Toim.*

²⁰³Autor on jätnud summa täpsustamata. *Toim.*

²⁰⁴Mõis, mille praegune peahoone pärineb 1790. aastatest. Varasem, mille Vene riik oma kindlustuste tarbeks ära ostis, seisis teisel pool jõge.

²⁰⁵Sealse saare, Kotkansaari järgi; asundus kandis 1855. aastani nime Ruotsinsalmi (rts Svensksund) ja sai linnaõigused 1878. aastal. Veidi enne siin käsitletavat aega, 1789. ja 1790. aastal oli toimunud kaks suurt ja ohvriterohket Ruotsinsalmi merelahingut Rootsi ja Venemaa laevastiku vahel. Vt ka Possart 1841: 72. Ruotsinsalmis sündis muide just sel ajal Soome botaanik, zooloog ja paleontoloog Alexander von Nordmann (1803–1866).

ritud koerad²⁰⁶ ning otse meie vastas oli oma laagri üles löönud Chiarini. Selles linnas ei näinud me kedagi teist peale sõdurite ja madruste. Germann läks kohe Kuhlmanni²⁰⁷ juurde, kellele Philips meid Viiburis soovitanud oli. Veel samal õhtul külastas see meid koos kindralkomandant Suthoffiga,²⁰⁸ kes algul minu poole pöördus ja mind Germanniks pidas. [10v] Me lubasime, et tuleme Kotkasse veel tagasi; Suthoff muretses meile hobused ja nii asusime järgmisel hommikul teele piiriäärse Suur-Ahvenkoski²⁰⁹ poole.

28. [juuni]

Kymi lähedal purunes meil ühe esiratta raud ja see hoidis meid peaaegu kaks tundi kinni. Lootes peatselt linna jõuda, sõitsime kiiresti edasi, vahetasime Pyhtäas²¹⁰ hobuseid ja jätkasime teekonda. Kui olime ühe silla juures kasakasalga möödunud, peatusime maja juures, kust nägime kindlustatud peavahti jäägrikompaniiga. Meilt küsiti, kuhu me minna soovime, ja me polnud sugugi vähe imestunud, kui meile öeldi, et olemegi juba Ahvenkoskis. Alampolkovnik Domašnev saatis meid üle selle saare kõnealusele sillale. Rootsi kuninganna²¹¹ olevat siin käinud, pooleldi Rootsi, pooleldi Vene värvidesse võõbatud silda näinud ja arva-

²⁰⁶Selles märkuses kajastub ilmselt 18-aastase üliõpilase sügav jälestus preislaste harrastatud rividrilli vastu.

²⁰⁷Nikolaus Kuhlmann (1772–1834) oli Kotka kindlustusrajatiste komandant (Kotivuori 2005a).

²⁰⁸Niclas Wilhelm Suthoff (1766–1836), venepäraselt Nikolai Ivanovitš Sutgof, hilisem kindralmajor, pärit Viiburist.

²⁰⁹Rts Stor-Abborfors (ka Storabborrfors). Ahvenkoski on ajalooline piirkond kahel pool Kymi jõe läänepoolseimat lisajõe, mis oli pikka aega Venemaa ja Rootsi piirijõgi. Aastatel 1743–1809 oli Ahvenkoskis Rootsi-Vene piiripunkt.

²¹⁰Rts Pyttis. Soome idapoolseim kakskeelne piirkond, jääb Turu-Viiburi postiteele. “Pyhtästä alates [Schubert liikus läänest itta] teatakse ainult seda nime; samuti ei arvestata vahemaid enam mitte miilides, vaid verstades, mis on ka postidele kantud; kümme versta on üks Rootsi miil” (Schubert 1824: 490).

²¹¹Taani printsess Sophie Magdalene (rootsipäraselt Sofia Magdalena; 1746–1813), abielu kaudu Gustav III-ga Rootsi kuninganna.

nud, et see näeks ühevärvilisena parem välja, ning andnudki sellise käsu. See olevat kogu järgnenud lärmi põhjus olnud. Me läksime üle silla, mis praegu pole Vene poolelt üldse värvitud ja Rootsi poolelt ainult halli kruntvärviga; Rootsi sillavaht andis meile au ja laskis meid läbi.²¹² Me möödusime Väike-Ahvenkoskist, mis kuulub Rootsile, ja sisenesime umbes saja sammu jagu Rootsi territooriumile. Rootsi maakaitsevägedesse kuulunud sõdurite munder koosnes helehallist jakist helesiniste revääride ja [11r] hõlmadega, helehallidest lühikestest pükstest ja mustadest poolsaabastest. Peas oli neil ümmargune müts väikese kollase sulega ja käe ümber valge lint. Au andsid nad kahes tempos. Kui olime ligi kaks tundi sealkandis viibinud, pöördusime tagasi Pyhtäasse, kus veetsime öö. Piirilt leidsin ma *Marchantia polymorpha*'t,²¹³ ja *Veronica*? *Ranunculus reptans*'it²¹⁴ jne.

29. [juuni]

Kella kümne paiku jõudsimme uuesti Kotkasse. Teel sinna nägime päris ohtralt *Papilio populi*'t.²¹⁵ Germann lõunatas täna Suthoffiga. Pärastlõunal viidi meid sinna, Suthoffi väimees²¹⁶ hakkas meile teejuhiks ning näitas mõningaid kahureid, pommipaate jne. Pöördusime tagasi ning sõitsime siis 18-aerulise luubiga alampol-

²¹²Johann Gottfried Seume kirjutab oma 1805. aasta reisikirjas: “Kymi jõel, või õigemini Kymi harujõel, on seal omakorda kaks haru, mille vahel olev mõnesaja sammu pikkune saar on piiriks kahe riigi vahel. Kõnealune sild on niisiis topeltsild: see, mis läheb üle põhjapoolse haru, kuulub venelastele, ja see, mis üle lõunapoolse, rootslastele. Kumbki ei tohi vahiposte oma sillast kaugemale panna. Just seda tegid rootslased viimase tüli ajal, mis oleks äärepealt sõjaks üle kasvanud” (Seume 1806: 126). 1820. aastaks oli silla värvus muutunud: “Varsti jõudsin [---] Väike-Ahvenkoskisse [---] ja senise piiri juurde, mis äratas mitmesuguseid mälestusi. Siin on see kuulus, väike, nüüd punaseks värvitud piirisild” (Schubert 1824: 489).

²¹³Harilik helvik. *Toim.*

²¹⁴*Veronica repens* (mitte *reptans*) on roomav mailane, *Ranunculus repens* roomav tulikas ja *Ranunculus reptans* kaartulik. *Toim.*

²¹⁵Haavalumik, koerlibliklaste sugukonda kuuluv liblikas praeguse nimetusega *Limenitis populi*. *Toim.*

²¹⁶Kirill Narõškin (1785–1857), hilisem Vene kindralmajor. *Toim.*

kovnik Kuhlmanni saatel sadamat kaitsvasse kindlusse Fort Slavasse.²¹⁷ See on ümmarguse kujuga, ehitatud kalju peale keset merd, varustatud 90 suurtükiga, mis paiknevad kahes reas, üks teise kohal, ning mehitatud kompaniitäie sõduritega. Lahes on veel teisigi kindlusi, nagu Fort Katarina, Fort Elisabeth ja eriti ilus kindlustus nr 3. Üldse kaitseb Kotkat 22 kindlust, nii et see on minu meelest peaaegu võitmatu. Kui me tagasi pöördusime, läksid kõik Chiarinit vaatama; meie võtsime riidest lahti, silmitsesime rahvamõllu ja lugesime siis ajalehti, mida me polnud nii ammu näinud.

[11v]

30. [juuni]

Täna hommikul saatis Kuhlmann meie juurde ühe leitnandi, kes pidi meid tuletorni juurde viima. Tee sinna läks aina üle kaljurüngaste, kirikust mööda. Kui olime kõige kohutavamas kuumuses sel moel ligi kaks versta tõusnud, jõudsimme lõpuks õnnelikuna, kuid väga kurnatuna kohale. Ronisime kõrgeimasse tippu ja saime tasuks kõige vaimustavama vaate. Kogu merelaht Fort Slava, Katarina ja muuga oli meie ees otsekui joonistus ning teisel pool linn kõige sellega, mis teda kuival maal ümbritseb. Paks õhk ei lasknud meil näha ei Suursaart²¹⁸ ega Hamina linna,²¹⁹ mis selge ilmaga on siit mõlemad näha. Teel tuletorni juurde nägime graniitplokki, millesse oli raiutud tekst, et Konstantin Pavlovitš²²⁰ asutas selle linna 1796. aastal. Kui me sellelt nii vaevarikalt, kuid õpetlikult jalutuskäigult tagasi jõudsimme, sõitsime koos Kuhlmanni ja kapten Ditrichiga Magangarile,²²¹ saarele, mis praegu on väga tugevalt kindlustatud ja mille müüride alt läheb selle lahe peaaegu ainus suurtele laevadele sõidetav meretee

²¹⁷Fort Slava umbes sajameetrise läbimõõduga Kukouri saarel on kõige välimine Kotka kindlusrajatise, ehitatud 1791–1794.

²¹⁸Vn Голланд, asub Soome lahes umbes poolel maal Soome ja Eesti vahel (Possart 1841: 7). Praegu kuulub saar Venemaale.

²¹⁹Asub linnulennult umbes 16 km kaugusel Kotkast. *Toim.*

²²⁰Suurvürst Konstantin Pavlovitš (1779–1831) Holsteini-Gottorpi-Romanovite dünastiast oli Paul I teine poeg, Venemaa troonipärija.

²²¹Võimalik, et Majasaari.

linna; siin seisis Gustav III,²²² kui ta oma viimast talle nii soodsalt lõppenud lahingut juhatas.²²³ Veel praegugi näidatakse seda kivi, mis jääb kindlusse sisenedes vasakut kätt ja seisab kõrgeimas tipus, patareist paremal. Sellesse graniitkaljusse on tema nimi raiutud, kuid meie [12r] ei suutnud seda leida. Peaaegu kõik suurtükid kõigis neis kindlustes toetuvad prantslaste²²⁴ leiutatud uut tüüpi lafettidele. Ja peaaegu kõik nad on 18–36-naelased. Selles kindluses nägime ka ahju kuulide hõõguma panemiseks. — Mitte kaugel sellest saarest, enne sinna jõudmist, on kahe teise saare vahel üks iseäralik kitsas läbipääs. Rootslased uskusid juba, et on märja lahingu võitnud, kui Vene suurtükipaadid siit ootamatult läbipääsu leidsid ja sel viisil lahingu rootslaste kaotuseks pöörasid.²²⁵ Kui olime siin piisavalt kaua ilusaid vaateid nautinud, sõitsime tagasi lahele, nägime uuesti kõiki neid nii kaunitelt paiknevaid kindlusi ja suundusime [lünk tekstis], sadamasse endasse, kus ehitatakse suurtükipaate. Siin nägime nii Vene kui ka Rootsi omi ning ühtlasi eeliseid, mis on viimastel esimeste ees. Rootsi paatidel on nina mõlemas otsas, mistõttu nad saavad ümber pöörata sõda nii edasi kui ka tagasi, samuti on nad väiksemad, pardal alati ainult 16–17 madrust, samal ajal kui Vene paatidel on ligi 70 meest koos kogu varustusega, nii et neid on märksa raskem juhtida. Tagasiteel möödusime mitmest fregatist, millest mõni oli taglastamata. Ühele 30-kahurilisele läksime ka peale ja olime päris imestunud, kui ilus ja puhas sisseseade neil uutel sõjalaevadel on.²²⁶ Need fregatid kuulusid tegelikult skäärilaevastikku ja olid ka aerudega juhitud. Maabusime [12v] lõpuks kindlustuses nr 9, pärast seda kui olime kohutavat kuumust

²²²Rootsi kuningas 1771. aastast surmani. Sündinud 1746. a, langes 1792. a maskiballil atentaadi ohvriks ja suri.

²²³Jutt käib eespool mainitud teisest Ruotsinsalmi merelahingust, mis toimus 9.–10. juulil 1790. Läbi ajaloo suurimas Läänemerel toimunud lahingus kaotas Venemaa kolmandiku oma laevastikust ja 7000 meest. Lahing lõpetas 1788.–1790. a Rootsi-Vene sõja.

²²⁴Autor on siin maha tõmmanud “rootslaste” ja asendanud selle “prantslastega”. *Toim.*

²²⁵Siin on kõne all esimene Ruotsinsalmi lahing *Toim.*

²²⁶Admiralijaht. *Jochmanni ääremärkus.*

pidanud taluma isegi merel, sest meie maapoolsel küljel seisis kõrge ja väga järsk kalju. Siit läksime Kuhlmanni juurde, kes oli meid lõunasöögiks enda poole palunud. Võtsime kaasa ka Sophieke, kelle järele vana Philips oli palunud oma soovituskirjas meil valvata. Tegu on alles noore, umbes 14-aastase tütarlapsena, kel on väga ilusad pruunid silmad, kena nöbinina ja loomulik käitumine, lühidalt, kellest aja jooksul sirgub kindlasti kõige meeldivam neiu. Lõunalauas jõime midagi sellist, mida ükski meist ränduritest polnud kunagi varem joonud, nimelt soomurakaveini.²²⁷ Pärast sööki mängis ja laulis Sophieke meile väga kenasti mõned Vene aariad ning jutustas mõndagi huvitavat, näiteks Kotka amatööriteatrist, kus kõik näitlejad, daamid kaasa arvatud, on peaaegu eranditult mereväehvitserid, keda üldse peetakse kõige viisakamateks ja haritumateks inimesteks. Kuna olime siin Kotkas nüüd nii palju näinud, et sajakordnegi rändur seda kõike näha ei jõuaks, sõitsime kell kuus pärastlõunal siit minema. Möödudes tervitasime aknal seisvat Sophiekest ja sõitsime siis juba viiendat korda läbi kauni maastiku Kyminkartano kaudu Korkeakoski kose juurde, kuhu jäime ööbima.

1. juuli

Üsna hilja sõitsime täna kose juurest ära, kuid jõudsime sellegipoolest veel enne lõunal Haminasse. [13r] Valjuhäälselt Oo-jaa-d kuulsime juba tänavale, veel enne, kui teda näha saime. Ühiselt sõitsime — tema koos tütre Sofija Ivanovnaga ees ja meie järel — tema kodukohta Husulasse.²²⁸ Kuid enne sissesõitu Haminasse oli kükloop Schulz meile paraja ehmatuse valmistanud, teatades, et on passi ja *podorožnaja* ära kaotanud. Ta olevat jälle arvutusi teinud ja nii olevat tema neetud arvutamiskurat ahvatlenud teda mõlemat hooletult enda kõrvale vankrile panema. Õnneks leid-

²²⁷“See maa siin ümberringi on marjade maa; neid on siin hulgakau-
pa, tuntuid ja vähem tuntuid. Viimaste hulka kuuluvad eespool mainitud
soomurakad, väikesed punakad marjad, mis on kuulsad oma aromaatsuse
poolest; neid peetakse põhjamaade ananassiks ja kohalike gurmaani-
de seas on nad kõrges hinnas. [---] Venelased nimetavad neid vürsti-
marjadeks: княженики” (Seume 1806: 119).

²²⁸Asub u 4 km Haminast põhja pool, tänapäeval Hamina linnaosa.

sime dokumendid sealtsamast uuesti üles. Pärastlõuna veetsime üpris tegevusetult, otsisime taimi, kuid ei leidnud midagi, läksime pardijahile, kuid ei lasknud ühtegi; ainsana lahutas pisut meie meelt vana Oo-jaa. Tüdinult läksime lõpuks magama, kuni enne kella ühte äratas meid üks hirmuäratav näitemäng. Keegi sõdur sõitis kohale ja kamandas vana Wege²²⁹ otsekohe äsja saabunud Meyendorffi juurde. Tegime tuhandeid oletusi, kuni lõpuks

2. juuli

ennelõunal võisime rahuneda. Saabunud olid võõrad reisijad ja Wege kohustus oli nad vastu võtta; linnast teda ei leitud ja kohe saadeti talle järele üks sõdur, kes aga harjumuspäraselt täitis oma ülesande pisut hirmutaval viisil. Täna tabas mind rumal kõhuhäda, mis oli seda ebameeldivam, et kogu külas polnud leida ainsatki käimlat.²³⁰ [13v] Ka täna veetsime terve päeva üsna tegevusetult, kohtusime Oo-jaa vanima tütre Darja Ivanovnaga ja noorima, kurtummaga, jälgisime mingit osa Meyendorffi rügemendi manöövritest tema enda juuresolekul ja sõitsime lõpuks hilja õhtul siit ära. Schulz tegi sehvti, mis tähendas, et ta pidi alles järgmisel hommikul saada meile vankriga²³¹ järele sõita. Ta uskus, et see tal õnnestub. Mida kõike võib teha edevus ja nii tohutu annus enesearmastust!!

²²⁹Eespool Wege.

²³⁰Rinne leidis külasse sisse sõites juhuslikult surnuna lebamas tontsuru [*Acherontia atropos*; harva leitud ka Eestist, Eesti suurim liblikaline, tiibade siruulatus 8–12 cm], keda ainult paar korda on Kirlowis [sm Perkjärvi, vn Кирилловское] püütud ja kaugemal põhjas (60–61°?) kohatud. Kas ta on kirjas ka Paikuli *Rootsi faunas*? [Gustaf von Paykull (1757–1826), Rootsi ornitoloog ja entomoloog, kolmeköitelise *Fauna svecica* (1798, 1799, 1800) autor.] Jochmanni ääremärkus.

²³¹Sks *Thelega*, vn *телега*. “Lahtine, väga massiivne, leivaküna meenutav käru, mida nimetatakse *telega*’ks, toetub kindlalt teljele ja kõmib iga tõuke peale kõigis tappides” (Seume 1806: 75). “*Telega*’ks nimetavad Vene talupojad üsna väikest mollikujulise korviga ühehobusevankrit. Sellega veavad nad sõnnikut, vilja, oma kaupu linna jne” (Georgi 1790: 577).

[Pühapäev] 3. juuli

Öösel möödusime mõnest väga ilusast paigast, mida pimedus ja väsimus meil paraku ainult vähe näha lasksid, ning jõudsimel kahe paiku Liikkalasse,²³² kus ootasime Schulzi ja pidime õhtuni peaaegu tegevusetult paigal püsima.²³³ Lõpuks saime tasuks oma kannatlikkuse eest hobused, millega sõitsime Viialasse.²³⁴ Vaevalt olime sinna päralt jõudnud, kui asusime teele Mämnla kose²³⁵ poole.²³⁶ Germann, Klappmeyer, Grube ja mina istusime vankrile, Wilpert ja Rinne kõndisid meie järel. Kui olime umbes kuus versta sõitnud, silmasin tee ääres üht taime ja kargasin valju rõõmuhõiskesga vankrilt maha. Germann küsis järele ja Rinne oli juba hõiganud *Pedicularis sceptrum carolin*,²³⁷ kui G. vankrilt maha hüppas ja ka endale ühe eksemplari tõi. Üldse leidsime ainult neli isendit. [14r] Varsti kuulsime kose mühinat, arvasime seepärast, et oleme juba päris lähedal, ja laskime kutsaril minna, kuid pidime kõvasti pettuma ja veel ligi kolm versta ülesmäge minema, enne kui koske nägime. Ent vaatepilt oli seda vaeva väärt. Tegu polegi õieti kosega; Kymi sööstab siin mööda konarlikku kivipõhja ligi kolmsada sammu allapoole. Pilt on suurejooneline ja omamoodi ainulaadne; lainete mäng on nii vahelduv ja mitmekesine, et seda üles joonistada on peaaegu võimatu. Juga leiab ka kasutamist: siit püütakse väga palju kala, eriti lõhet. Kui olime seda lummatvat vaatepilti küllalt nautinud, asusime jalgsi ligi üheksaverstasele tagasiteele. Rinne ja Wilpert olid meiega ühel ajal sinna jõudnud ja nii läksime koos.²³⁸ Tahtsime teed lühenda-

²³²U 17 km Haminast loodes (60,69°/27,01°).

²³³Täna hommikul leidsime veest *Myriophyllum verticillatum*'i [männas-vesikuusk]. *Jochmanni ääremärkus*.

²³⁴U 15 km Liikkalast loodes (60,77°/26,78°).

²³⁵Ilmselt mõeldud Ankkapurha ehk Anjala koske ja sellelähedast Mäkelä asulat.

²³⁶Teel sinna leidsin ühe *Potentilla* [maran], mida võiks pidada *aurea*'ks [kuldmaran]. *Jochmanni ääremärkus*.

²³⁷Praegu *Pedicularis sceptrum-carolinum* — kuninga-kuuskjalg ehk suur kuuskjalg, soomukaliste sugukonda kuuluv mitmeaastane rohttaim, jääaja relik; Eestis haruldane ja looduskaitse all. *Toim*.

²³⁸Kell oli kümme õhtul. *Jochmanni ääremärkus*.

da ja läbi metsa lõigata ning läksime mööda jalgrada, mille mõne korra ära kaotasime, kuid ikka uuesti üles leidsime, kuni see lõpuks ühe suure heinakuhja juures otsa lõppes. Kell oli siis juuba peaaegu kaksteist. Kastest läbimärjana tiirutasime siin umbes tund aega ja pidime lõpuks oma vana tee jälle üles otsima, kuid leidsime varsti ühe uue, läksime mööda seda ja kaotasime selle taas ühel suurel kaljul. Ekslesime nüüd tükk aega metsas ja soos, kuni lõpuks leidsime oma esimese tee ja suundusime tagasi Mämnla külla. Olime kõik väga väsinud ja janused; vesi kraavist, kaste kaselehtedelt — kõik see pidanuks meie janu kustutama, kuid sellest oli vähe abi. Pärast kella kahte jõudsimme lõpuks uuesti Mämnlasse. *Starosta*²³⁹ polnud meile ühtki hobust anda ja nii heitsime kõvale pingile pikali, kuni asusime [14v]²⁴⁰ kella nelja paiku hommikul haletsusväärse seisukorras tagasiteele, jõudes viimaks enne kella seitset uuesti Viialasse. Schulz oli endale *starosta* trepi peale meie vankri vastu aseme teinud ja magas õige magusasti. Me jõime kohvi ja heitsime siis ka ise magama. Kella kümne paiku sõitsime siit ära ning väga ilusaid maastikke läbides suundusime magister Malléni²⁴¹ kodukoha Oravala²⁴² poole. Siin leidsime vastupidi kartustele eest väga kena öömaja ja suurepärase vastuvõtu tema naise poolt.²⁴³ Mees ei olnud veel Haminast tagasi jõudnud. Nende kodu on Kymi jõe ääres üsna suure saare vastas,²⁴⁴ mis samuti maakoha juurde kuulub; maja on väga kenasti ehitatud ja ka aed sealsamas on päris ilus.

²³⁹Вн чlapocta — “vanem”, s.t kohalik vastutav asjaajaja.

²⁴⁰4. juuli. *Jochmanni ääremärkus*.

²⁴¹Daniel Ferdinand Mallén (1771–1828), hilisem Hamina linnaeape (Kotivuori 2005b). Tema esimene naine oli Ulrika Fabritius (snd Bruun) ja kasupoeg Erik Bruun üks Oravala mõisa omanikke.

²⁴²Autor on siin läbi kriipsutanud eksliku “Marvola” ja kirjutanud asemele “Oravala”. Oravala on küla Kouvola linnast u 15 km loodes. 1804. aastal kuulus Oravala mõis mõjukale Bruunide perekonnale, kes kauples tõrva ja petrooleumiga.

²⁴³Enne siia jõudmist leidsime ühest ojast õitseva *Sagittaria obtusifolia*. *Jochmanni ääremärkus*. Võib-olla on mõeldud laia kõõluslehte, *Sagittaria latifolia*, mille üks sünonüüme on *Sagittaria obtusa*. *Toim*.

²⁴⁴Hovinsaari Kymi jões, kuulub Oravala mõisa juurde. Mitte segi ajada samanimelise Kotka linnaosaga.

5. juuli

Kui olime end korralikult välja maganud — õigupoolest esimest korda kolme nädala jooksul —, ärkasime Oravalas²⁴⁵ üles ja läksime kohe varsti saarele. Sealt leidsime taime, mida Germann pidas esialgu *Azalea lapponica*'ks,²⁴⁶ kuid jõudis peagi teisele arvamusele, ütles seda ka Schulzile ja kontrollis järele. Minule ta nime ei öelnud ja laskis mul endal selle välja uurida. Tegingi seda ja tundsin taimes peagi ära *Lobelia dortmanna*,²⁴⁷ mille kodumaa ütleb Willdenow²⁴⁸ asuvat kaugel põhjas.²⁴⁹ Veel leidsin ma siit saarelt ühe *Potentilla*, millel on palju sarnasusi *norvegica*'ga, kuid mida ma ei usu seda olevat. Üldse tundub mulle, et maranad ei ole Willdenowil hästi kirjeldatud.²⁵⁰ Nimetatud on liiga vähe iseloomulikke tunnuseid; nii sobib näiteks [15r] *P. triden-*

²⁴⁵Ka siin on autor teinud paranduse ja asendanud “Marvola” “Oravalaga”. Toim.

²⁴⁶Praegu *Rhododendron lapponicum* — lapi rododendron. Toim.

²⁴⁷Vesilobeelia. Toim.

²⁴⁸Carl Ludwig Willdenow (1765–1812) oli Saksa botaanik, üks taimemeograafia rajajaid, Berliini botaanikaaia direktor. Tema teostest vt nt Willdenow 1792 (7. trükk 1831).

²⁴⁹Linné *Taimeliikide* (*Species plantarum*, 1753) töötluses kirjutab Willdenow (1797: 938): *Lobelia dortmanna*: *Habitat in Europae frigidissimae lacubus et ripis* — “asustab Euroopa külmimate järvede ja jõgede kaldaid”. Germann ütleb (1804: 331): “*Lobelia dortmanna* on tavaline kõigis järvedes ja ka mõnes jões, näiteks Kymi jões, mis on piiriks Venemaa ja Rootsi valduses olevate Soome osade vahel.”

²⁵⁰Gundlach (2020: 185, märkus 208) osutab sellele, et oma iseseisva botaanikaõppimise käsiraamatus nimetab Willdenow (1804: 346–347) ainult kahte maranaliiki: *Potentilla anserina* [hanijalg] ja *Potentilla reptans* [roomav maran]. Kuid siin tuleb rõhutada, et Willdenow käsitleb selles teoses igast rühmast teadlikult ainult mõnda liiki, “mis on märkimisväärsed oma erilise ehituse, arstimisvõime või muu kasutusviisi poolest” (samas: 61). Pealegi ilmus kõnealune raamat alles 1804. aasta sügisel, nii et Germann ja tema üliõpilased ei saanud seda oma reisirõõmuks kasutada. Ilmselt viitab Jochmann hoopis Willdenowi Linné-töötlusele (1797).

tata²⁵¹ kirjeldus väga hästi ka *P. argentea*'le,²⁵² kui oletada, et selle puhul on lihtsalt unustatud mainida lehtede alakülje pehme-karvalisust, ja nii on see veel paljude teistegagi. Schulzi seiklus Rinnega, kus ta selle veega üle valas ning õelusest ja vihast nuttis. Tudeng! — Keskpäeva paiku oli meil siin ilus äike ja esimest korda pärast nelipühi sadas korralikult vihma. Nägime siin uuesti varblasi, keda oleme Soomes äärmiselt harva silmanud. Harakaid on see-eest rohkem kui meil Liivimaal. Saarelt leidsime *Spergula pentandra*'t,²⁵³ mida Roth²⁵⁴ peab peaaegu identseks *Arenaria media*'ga.²⁵⁵ Peaaegu kõigilt eksemplaridelt leidsin nahkja tiiva-ga ümbritsetud seemne, kuid harva ainult viis tolmukaniiti. Võib-olla on tegu selle uue *Spergula*'ga,²⁵⁶ mida kirjeldab Retzius²⁵⁷ Rootsist. Kaheksanda kuupäevani jäime Oravalasse ja veetsime aega kõige meeldivamal viisil. Haminast oli tulnud veel kaks daami, kellest üks oli õige armas. Kaks päeva enne meie ärasõitu jõudis ka magister koju ja kohe samal päeval tegime lõbusõidu Rootsi, kuhu jäime umbes kaheks tunniks. Malléni aias häämas-

²⁵¹Praegu *Sibbaldia tridentata* — kolmehambaline sibaldia (ka kolmetine põhjamaran, kolmehambaline maran). *Toim.*

²⁵²Höbemaran. *Toim.*

²⁵³Nälghein. *Habitat in arenosis sterilibus totius fere Germaniae* — “kasvab liivasel pinnasel peaaegu kõikjal Saksamaal” (Roth 1788: 196).

²⁵⁴Rothi kohta vt Ilg 2013, 2019.

²⁵⁵Rand-sölmhein, praegu *Spergularia marina*. *Habitat in agris et pascuis tenui gramine vestitis Hassia-Palatinatus, prope Berolinum* — “kasvab madala rohuga kaetud põldudel ja karjamaadel Hessenis, Pfalzis, Berliini lähedal” (Roth 1788: 196); *Arenaria media hinc mihi adhuc dubia manet, et forsitan eadem cum Spergula pentandra* — “*Arenaria media* jääb mulle seetõttu endiselt kahtlaseks ja võib-olla on sama mis *Spergula pentandra*” (Roth 1789: 484).

²⁵⁶Uue liigi all võib Jochmann silmas pidada *Spergula saginoides*'t (vt Retzius 1795: 585), mis praegu kannab nime *Sagina saginoides*. *Sagina* (kesakann) on taimeperekond nelgiliste sugukonnast, kuid siin mainitud liigil eestikeelne nimetus puudub.

²⁵⁷Anders Jahan Retzius (1742–1821) oli Rootsi botaanik, Carl von Linné õpilane; vt ka Staffleu 1967: 389.

tasid mind kõige rohkem kaks noort *Sorbus × hybrida*’t²⁵⁸ Ahvenamaalt ja tammepuudest lehtla; need olid sinna istutatud ning nüüd juba päris kasesuuruseks ja -kõrguseks sirgunud. Soomes, nagu meile öeldi, tamme enam ei leia. Päeval, mil me lahkuda [15v] tahtsime, juhtus Grubega veel üks eriline nali. Ta oli läinud välja apollot²⁵⁹ püüdma, kuid võeti hoopis ise kasakate poolt kinni ja viidi lähimasse külla, kus ta lõpuks siiski vabaks lasti. Kasakaid oleks tulnud noomida, kuid see jäi ära. Elevandi juures²⁶⁰ saime lahkudes teist korda hobused ja sõitsime nendega läbi kogu öö, möödudes Utti²⁶¹ juures ühest kindlusest ning jõudes Kaipiaisesse,²⁶² kuhu jäime pooleks päevaks. Meie Germanniga läksime siin üht lähedal asuvat sood vaatama, kus Klappmayeri jutu järgi pidi olema kaks hiiglasuurt veelindu ja kus tema olevat leidnud *Drosera longifolia*’t.²⁶³ Sood me ei leidnud, kuid üle niiske nõmme kõndides sattusin *Betula nana*,²⁶⁴ selle nii haruldase taime peale. Olime Germanniga mõlemad sellest leiust võlutud ning varustasime end suure kogusega, mille me kõik sisse pakkisime.

²⁵⁸ Soome pihlakas. Tegu on hariliku pihlaka ja pooppuu hübriidiga. *Toim.*

²⁵⁹ Liblikate perekond ratsulibliklaste sugukonnast. *Toim.*

²⁶⁰ Davidow. *Jochmanni ääremärkus*. Ei ole päris selge, mida on silmas peetud. Sm Taavetti, vn Давыдовская крепость on 1773. aastal Katariina II rajatud kindlus u 45 km Kouvolast idas, s.t seal, kuhu poole nad alles teel olid. Vt ka Possart 1841: 71 ja Schubert 1824: 531.

²⁶¹ U 13 km Kouvolast idas (60,88°/26,92°). “Uttis on suur kindlus, mis on umbes üksteist aastat olnud maha jäetud. [---] Utti lähedal on ilus järv; siis on jälle mets, peamiselt kuusik” (Schubert 1824: 523). Vt ka Possart 1841: 71.

²⁶² Kaipiaisen, u 15 km Uttist idas (60,90°/27,12°).

²⁶³ Seda nimetust kasutati pikka aega kahe eraldi liigi kohta: pikalehine huulhein (*Drosera anglica*) ja vahelmine huulhein (*Drosera intermedia*). Tegemist on putuktoiduliste taimedega, mis mõlemad kasvavad ka Eestis. *Toim.*

²⁶⁴ Vaevakask. “Seda kasvab Soomes üllatavalt palju, suurtes soodes miljonite kaupa koos *Andromeda calyculata*’ga” (praegu *Chamaedaphne calyculata* — hanevits; Germann 1804: 331–332).

Siit sõitsime edasi Toikkalasse,²⁶⁵ viimasesse peatuspaika enne Lappeenranda, kuid hobuseid ei saanud ja pidime paigale jääma. Läheduses oli ilus järv, kus kasvas ohtralt *Lobelia dortmanna*'t. Ühest soost leidsime siin *Drosera rotundifolia*'t. Wilperti ja Klappmeyeri kümbel vihm. 11. kuupäeva pärastlõunal jõudsime Lappeenranda, armetusse linna, mis paikneb aga ilusti järve kaldal.²⁶⁶ Siin täiendasime tublisti oma moonavaru ja jätsime maha milordi.²⁶⁷ Edasi läks tee piki järve, mille ääres Lappeenranta asub. Järves on suur hulk saari, mis paiknevad väga kenasti. Saartel peaks rohkesti kasvama *Imperatoria ostruthium*'i.²⁶⁸ Pärast väsitavat sõitu jõudsime öösel lõpuks Joutsenosse.²⁶⁹ kuhu [16r] tahtsime jääda 12. kuupäeva hommikuni. Hommikul tabas meid vihm, mis leotas läbi kõik meie asjad. Iga viimane kui taim vajab uuesti kuivatamist, kuid me pidime lahkuma ja kõik saatuse hoolde jätma. Sõitsime Siitolasse,²⁷⁰ kus meid esimest korda suurte paatidega üle viidi. Edasi suundusime Imatra²⁷¹ lähedale, kus pidime — nagu maakomissar oli meile Lappeenrannas öelnud — korteri leidma. Selle oli aga juba hõivanud keegi härra Schmidt, kes enda jutu järgi polnud mitte revident, vaid kubermangusekretär. Seega pidime otsa ümber keerama; sõitsime uuesti Siitolasse, maakomissar Westaniuse kodupaika, kus leidsime maja tühja olevat ja võtsime kohe enda valdusse. Siin keetsime ja küpsetasime ja viisime oma õnnetud kõhud veidi paremasse seisukorda. Õnneks leidsime siit ka köetava vannitoa, kus saime oma läbivet-
tinud asjad jälle ära kuivatada.

²⁶⁵U 40 km Kaipiaisest idas, 23 km enne Lappeenranda (60,96°/27,84°).

²⁶⁶Linn asub Lõuna-Karjala maakonnas Saimaa järve kaldal. Vt ka Seume 1806: 232, märkus 111, ja Possart 1841: 71.

²⁶⁷Ei ole selge, mille või kellega on tegu.

²⁶⁸Roosakas piimputk, praegu *Peucedanum ostruthium* Toim.

²⁶⁹U 20 km Lappeenrannast (61,11°/28,50°).

²⁷⁰Praegu Imatra linnaosa (61,20°/28,79°). “Suur küla Vuoksi jõe ääres, sealt nelja versta kaugusel on Imatra” (Possart 1841: 76).

²⁷¹Piiri- ja tööstuslinn Kagu-Soomes, mis tänu kosele (sm Imatrankoski — Euroopa suurim kosk) on tuntud reisisihtpunkt. Vt ka Schubert 1824: 528, 539; Seume 1806: 234, märkus 117; Parrot 1838.

13. [juuli]

Ennelõunal sõitsime Imatra kose juurde ja olime tõepoolest väga üllatunud. See oli ilusaim asi, mida me seni näinud olime. Hii-gelhulk vett pressib end kitsasse kaljusängi ja langeb aegamöö-da 500 sammu allapoole. Suurim kõrgus on 14 sülda.²⁷² Selleks ajaks, kui Paul suurvürstina esimest korda Mariaga²⁷³ koske kü-lastas, ehitati Siitolaa-poolsel küljel kogu kose pikkuses kaljusei-nale sild. Ka Aleksander on siin [16v] käinud ja seda kaunist vaatepilti näinud. Allavoolu jääv väike sild viib tohutut graniit-plokis oleva loodusliku kaevu juurde, millesse otsekui tsisterni koguneb alati suur hulk vihmavett. Asjata otsisime kosest eemalt kalda pealt tuntud figuratiivseid kive²⁷⁴ ja sõitsime lõpuks — kui meil ka peaaegu nelja tunniga polnud sest vaatepildist ikka veel küllalt saanud — Siitolasse tagasi. Sealt leidsime eest maakomis-sari, kes võttis meid vastu väga aupaklikult. Mina viisin jutu fi-guratiivsetele kividele ja ta kinkis meile mõned ning andis meie käsutusse inimese, kes pidi neid meile näitama. Wilpert ja Gru-be sõitsid vankriga, meie Klappmeyeriga läksime ratsa. Lõpuks jõudsim paika, kus neid leidub. See koht on rohkem kui versta jagu teisel pool koske väga kõrge savikalda peal. Leidsime terve hulga kive ning sõitsime ja ratsutasime jälle tagasi. Varsti pärast seda lahkusime Siitolast ja jäime öömajale Niska-Pietiläs.²⁷⁵ See asub väikese oja ääres,²⁷⁶ kus oli määratu hulk parte. Rinne laskis neid kaks tükki.

14. [juuli]

Enne keskpäeva jõudsim Miettäläse,²⁷⁷ kuid ei tahtnud sinna jääda, sest kõik kohad olid sõdureid täis. Saime varsti hobused

²⁷²Praegu on kose kõrgus 18,4 m.

²⁷³Württembergi printsess Sophie Dorothee Auguste Louise ehk ve-nepärase valitsejannanimiga Maria Fjodorovna (1759–1828) oli Vene-maa keisri Paul I teine abikaasa.

²⁷⁴“Ümarate, kuid kihiliste mõhnadega munakaid nimetatakse Imatra kivideks” (Lueger 1907: 599). Vt ka Parrot 1838: 74 jj.

²⁷⁵U 20 km kaugusel Siitolast. *Toim.*

²⁷⁶Helisevänjoki. *Toim.*

²⁷⁷U 14 km Niska-Pietilästä (61,30°/29,22°).

ja sõitsime edasi järveäärsesse Simpelesse,²⁷⁸ kuhu pidime paigale jääma öö saabumiseni, sest hobuseid polnud kusagilt võtta; öösel lõpuks lahkusime sealt ja [17r] jõudsim 15. kuupäeva hommikuks Tyrjäle,²⁷⁹ kust sõitsime edasi Kirjavalasse.²⁸⁰ Siin nägime, et talupojad on tubakat istutanud.²⁸¹ Keetsime ja küpsetasime jälle ning asusime siis hiigelpikka jaamavahet sõitma väga halbade hobuste ja *daradaika*'ga,²⁸² millesarnast meil polnud varem olnud. Täna oli minu viimane päev varustusmeister olla, kuid ma ei suutnud nende paljude [loetamatu] juures vastu pida ja mu rinda ähvardas verejooks; jätsime seepärast *daradaika* ühe talumehe juhtida, ja kuna ma ise ei suutnud hobuse seljas ratsutada — nii hull oli asi —, kolisin ümber kibitkasse. Mäed, mis Savonlinna teel on üldse kõige võimsamad, muutusid sel lõigul väga kõrgeks ja laskudes oli meie elu sageli ohus. Grube juhtis kollast ja Klappmeyer rohelist kibitkat. Viimaks jõudsim Punkaharjule,²⁸³ kus saime oma väsinud ihuliikmed välja sirutada ja magasime pikalt kuni hommikuni.

16. [juuli]

Täna sõitsime Punkaharjult kõige huvitavamad teed pidi Savonlinna.²⁸⁴ Õige pea jõudis tee järve äärde, kus meid viidi üle vee nn Seaseljale²⁸⁵ — järvesaarele, mis on seitse versta pikk ja väga kitsas. Mõnes kohas on laius vaevalt viisteist sammu. Kõrgus vaheldub ja tee läheb kord üles-, kord allamäge. Lõpuks viiakse reisijad taas üle vee. Seaseljal [17v] nägime patareisid, mis

²⁷⁸U 21 km Miettälästä. *Toim.*

²⁷⁹U 23 km Simpelest (61,55°/29,64°).

²⁸⁰U 17 km Tyrjältä (61,67°/29,65°).

²⁸¹“Igal rootslasel on siin maja ümber oma tubakaistandus ja Turu kandis võib näha juba terveid põlde, mis on selle mürktaimega ära narritud” (Seume 1806: 135).

²⁸²Kerge ühehobusekaarik (trg). *Toim.*

²⁸³U 35 km enne Savonlinna.

²⁸⁴Savonlinna rootsikeelne nimi Nyslott (“uus linnus”) osutab linna südames olevale Olavinlinna kindlusele, mille 1470. aastatel rajas Erik Axelsson Tott, et kaitsta riigi idapiiri vastu Venemaad (Possart 1841: 67).

²⁸⁵Sks Schweinsrücken, sm Sikoinleuka (“sealõug”). *Toim.*

olid viimases sõjas kordamööda rootslaste ja venelaste käes olnud. See on väga tähtis läbipääs ja suleb tee Savonlinna. Ülesõidul saime juhuslikult tuttavaks praost Makoniga Kerimäelt,²⁸⁶ kes kutsus meid endale külla. Külastasime teda Kerimäel 17²⁸⁷ versta kaugusel Savonlinnast, pidime andma lubaduse, et keerame tagasiteel tema juurde sisse, ja jõudsimme hilja õhtul Savonlinna. Linna sisse viiakse inimesed jälle paatidega, möödudes vanast lossist,²⁸⁸ mida rootslased üle kuue nädala²⁸⁹ piirasid, kuid venelastelt ära võtta ei suutnud.²⁹⁰ Pata.²⁹¹ Öömajaotsingud. Positivajaotsingud. Purjus aukandjad, linna nimepäevapidustused.²⁹² Linnapea. Ööbimispaik, mis näidati meile kätte ühe Vene kaupmehe juures. Kibitka parandus.

[Pühapäev] 17. [juuli]

Täna hommikul sõitsime tagasi Kerimäele, kus nautisime postmeister Tawasti, linnapea Fraganderi,²⁹³ vana Ranholmi ja tulevase tartlase magister Holmi jt seltskonda. Õhtul kirjutasin emale kirja.

²⁸⁶Kerimäki, endine vald, kuulub praegu Savonlinna alla, jääb linnast 23 km kaugusele.

²⁸⁷Autori pandud küsimärk tähistab ilmselt kahekohalise arvu teist numbrit. *Toim.*

²⁸⁸Õigemini on tegu linnusega. Tänapäeval peetakse seal Savonlinna ooperifestivali.

²⁸⁹Praegu on lossil kolm torni, neljas lendas piiramise ajal õhku. *Jochmanni ääremärkus.*

²⁹⁰Piiramine toimus 1788. a suvel eespool mainitud Rootsi-Vene sõja ajal. Kindluse komandant, üheksäeline major Kuzmin, vastas Rootsi kuninga Gustav III nõudmisele väravad avada, et ta ei saa seda ühe käega teha, suvatsegu tema kõrgeausus ise vaeva näha. *Toim.*

²⁹¹Jääb selgusetuks.

²⁹²S.t olavipäevapidustused. Õieti on 16. juuli (vkj) olavipäeva laupäev. *Toim.*

²⁹³Siin on juttu Viiburi kubermanguvalitsuse sekretärist ja Savonlinna linnapeast Johan Fraganderist (u 1758–1809) ning tema väimehest, kapten Carl Frederik Tawastist (1787–1845).

18. [juuli]²⁹⁴

[55r] Leitud taimed

13. juuni *Arabis arenosa* Voka lähedalt klindilt

11. juuni *Linum catharticum* Pataste kõrts

13. juuni *Polygala vulgaris* Pagari kõrts

13. juuni *Lotus corniculatus* esimest korda Kauksist

12. juuni *Elymus arenarius* Lohusuust

12. juuni *Vaccinium uliginosum* Rannapungerjalt

12. juuni *Drosera rotundifol.* — — — — —

13. juuni *Rubus fruticosus* Väike-Pungerjalt

13. juuni *Daucus carota* — — — — —

12. juuni *Gypsophila fastigiata* Kauksi kõrtsi juurest

12. juuni *Trifolium spadiceum* Lohusuult

12. juuni *Anthyllis vulneraria* klindilt

12. juuni *Orchis conopsia* Väike-Pungerjalt

13. juuni *Silene nutans* — — — — —

24. juuni *Silene rupestris* Viiburi ja Hamina vahel liivaselt teelt

18. juuni *Linnea borealis* esimest korda Krasnoje Selost Viiburi lähedalt

18. juuni *Rubus arcticus* sealtsamast

²⁹⁴Nüüdseks oleme Tartust alates läbinud 1100 versta. *Jochmanni ääremärkus*. Kokku sõideti kaheksanädalase reisi kestel maha 1892 versta (Germann 1804: 333).

JOHANN LUDWIG JOCHMANN (1785–1814)²⁹⁵

Jochmanni perekond Pärnus ja Johann Ludwigi õpiaastad

Johann Ludwig Jochmanni isa Johann Gottlob Jochmann sündis 28. aprilli (9. mai) paiku 1753. aastal talupoja perekonnas Nieder-Ludwigsdorfis Görlitzi lähedal ja astus 1769. aastal Leipzigi ülikooli, kus ta omandas juristi kutse.²⁹⁶ Töökoha otsingul rändas ta Vene keisririigi Balti kubermangudesse, kus 1783. aastal oli alanud ulatuslik kohtureform. Selle käigus rajati Pärnu kreisikohus, kus Saksimaalt saabunud Jochmann leidiski tööd. Teade 21. märtsist 1784 kinnitab, et Johann Gottlob Jochmann on ametis Pärnu Keiserliku Kreisikohtu sekretärina. Pärnus leidis ta ka oma eluõnne: 19. novembril 1784 laulatati ta Pärnu kindluslinna garnisoni insenerkomandandi, kapten Jacob Ludwig Schwanderi tütre Elisabeth Magdalena von Schwanderiga (Vunk 2011: 90–91; 2012: 23–24, 26). Veidi vähem kui aasta pärast sündis peresse esimene poeg (24. oktoobril 1785 Johann Ludwig) ja enam kui kolm aastat hiljem teinegi (9. veebruaril 1789 Carl Gustav). Vaderite hulgas olid kindluslinna komandant brigaadikindral Gustav Reinhold von Vogt, tolliameti direktor õuenõunik Christoph Witte ja linna magistraadi juht bürgermeister Gottlieb Heinrich Franzen. 4. märtsil 1791 sündis peresse veel Wilhelmine Amalie (Vunk 2011: 92; 2012: 27). Järeltulijate arvult jäi Jochmannide perekond seega suhteliselt tagasihoidlikuks.

Johann Ludwig Jochmanni kooliharidusest pole suurt midagi teada. On mainitud vaid koolis käimist Riias (Brennsohn 1905: 221; Lenz 1970: 357), kuid teisel on ka kirjas, et tema koolitee viis Pärnust Tartusse (Vunk 2012: 30). Ilmselt õppis ta algul Pärnu heatasemelises neljaklassilises linnakoolis, kus sai algteadmisi vene, prantsuse ja vanadest keeltest. Kooli lõpetanu sai edasi õppida Riia või Tallinna toomkoolis ning siis astuda ülikooli. 1797. aastast oli Pärnus avatud ka Pierre Glandy erakool, kus soovijad said täiendada oma prantsuse ja vene keele oskust (Vunk 2011: 93; 2012: 28), kuid pole andmeid, et Johann Ludwig Jochmann oleks selles koolis käinud. Tema tee viis edasi Riia Toomkooli, kus hiljem käis ka tema noorem vend Carl Gustav.

²⁹⁵Järeldõna avaldame Heldur Sanderi eestikeelse käsikirja põhjal. *Toim.*

²⁹⁶Pärnus elanud Johann Gottlob Jochmanni perekonda on põhjalikult uurinud ajaloolane Aldur Vunk (2011: 85–98; 2012: 23–44).

Jochmanni aastatest Riia Toomkoolis ja elutee ristumisest David Hieronymus Grindeliga

Riia Toomkoolis oli tollal klassisüsteem, mis tähendab seda, et iga põhiõpetaja hooleks oli üks klass. Põhiõpetajateks olid Johann Georg Rievethal (alates 1788), kes oli ühtlasi kooli juht, Albrecht Germann (alates 1768) ja Johann David Sandt (alates 1779). Sandt äratas oma õpilastes loodushuvi. Tema kohta on kirjutatud: “Ta oli põhjalik õpetaja, keda huvitasid astronoomia ja loodusõpetus. Ta püüdis ka väljaspool kooli, matkadel, oma õpilastele kodumaa loodust ja minevikku tutvustada” (Holmlander 1980: 165, 177). Üks, kelle suureks mõjutajaks ja sõbraks Sandt sai, oli Riia Toomkoolis õppinud David Hieronymus Grindel (1776–1836), kes hiljem, aastail 1788–1796 õppis apteekriks (Tering 2018: 340). Teisal on väidetud, et Grindel õppis Riias Johann Gottlieb Struve juures aastail 1786–1792 või 1788–1794 (Recke, Napiersky 1829: 102; Brennsohn 1905: 179; Lenz 1970: 260). Ajast, mil Grindel apteekriks õppis, on tema kohta kirjutatud: “Vaevalt oli pool sellest õpiajast möödunud, kui üksnes mehaanilisest tegevusest talle enam ei piisanud: ta igatses teaduslike teadmiste järele ning uuris nüüd öösel ja kõige varasematel hommikutundidel kui ainsal ajal, mis tal tööga seotud tegemistest üle jäi, niihästi [Johann Christian] Wiegleri kirjutisi kui oma õpetaja ja sõbra Sandti nõu ja abiga ka mineraloogiat ja botaanikat sellise pinga usinusega, et oli suuteline kohe pärast õpinguaastate lõppemist 1795 Jena ülikooli astuma” (Recke, Napiersky 1829: 102). Kuigi mõni allikas ütleb, et Grindel läks Jenasse 1795. a ja õppis seal 1797. aastani (Brennsohn 1905: 179; Lenz 1970: 260), immatrikuleeriti ta Jena ülikooli meditsiini õppima 29. septembril 1796 ja ta õppis seal 1798. aastani (Tering 2018: 340), mil Paul I kutsus oma ukaasiga 28. juunist kõik välismaal õppivad üliõpilased Venemaale tagasi. Grindelil oleks loodusteaduste ja meditsiini õpingutele kulunud veel kaks aastat (Tering 2008: 626–628). Ta saabus Riiga tagasi 13. augustil 1798 (Tering 2018: 340), töötas seal mitmes ametis ja jätkas õpinguid. 21. oktoobril 1802 sai Grindel Jenas filosoofiadoktori kraadi (Recke, Napiersky 1929: 102; Brennsohn 1905: 180; Hellfritzsche 2015: 101). 1804–1814 oli Grindel keemia ja farmaatsia professor Tartu ülikoolis, 1810–1812 ka rektor (Recke, Napiersky 1829: 102–108; Brennsohn 1905: 179–180; Lenz 1970: 260–261).

Novembris 1802 valmis Grindelil Riias ülevaade Eesti- ja Liivimaa floorast. Selles avaldab ta tänu abi eest raamatu koostamisel Johann David Sandtile ning Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi sekretärile (aastast 1801) Wilhelm Christian Friebele Riia, Heinrich Gerlachile ja dr I. G. Frizschele Dresdenist ning “ühele minu kõige hoolsamale õpilasele härra Jochmann seeniorile. Ma meenutasin siin lii-

gutusega oma noori kaaslasid, kelle sõprusele ma selle teaduse eest tänu võlgnen” (Grindel 1803: viii–ix). Arvestades viidet Jochmann vanematele, pidi tollal Riias õppima ka Jochmann noorem, mida üks allikas ka kinnitab (Lopp 2019). Seega õppisid vennad arvatavalt mingil aja koos Riia Toomkoolis.

Ilmselt kujunes Grindeli sõprus Johann Ludwig Jochmanniga välja kõnealuse botaanikateose kirjutamise algaastatel ja tänu Sandtile. Seda, et Jochmann oli Grindeli parim õpilane, kinnitas hiljem ka Eduard Lindemann (Lindemann 1863: 244, 1884: 307). Ta oli taimehuviline, tema 11- või 12-liigiline herbaarium on talletatud Eduard Lindemanni kogus (Lindemann 1863: 244, 1884: 307). Et viimasena nimetatud allikas on olnud rohkem tuntud ja kasutatud, jääb ekslik arvamus, nagu oleks Jochmann olnud Grindeli parim õpilane ja sõber Tartu ülikoolis. Tegelikult on siin ikka mõeldud nende Riia-aastaid. Jochmanni herbaarlehed on arvatavasti senini alles ja paiknevad Peterburi ülikoolis, kus säilitatakse põhiosa Lindemanni herbaariumist (Byalt jt 2008: 275–278).

Jochmanni aastad Tartu ülikoolis

Ülikoolihariduse omandas Johann Ludwig Jochmann Tartus, kus ta alustas meditsiiniõpinguid 1803. aasta sügissemestrist. Õpingute ajal, mis kestsid 1805. aastani, töötas Jochmann ülikooli prosektori Michael Ehrenreich Kauzmanni abina (Lenz 1970: 357).²⁹⁷

Tartust läks Jochmann õpinguid jätkama Saksamaale ja viibis seal aastatel 1805–1807 (Lenz 1970: 357). Tundub, et Kauzmannil oli Jochmannile mõningane mõju, sest esialgu valis ta Erlangeni ülikooli. Jochmann oli juba neljas meedik, kes läks 19. sajandi algul Tartu ülikoolist Erlangenis edasi õppima. Soovituskirja 1797. aastast Erlangenis professorina töötanud Bernhard Nathanael Gottlob Schregerile (1766–1825) kirjutas Tartu professor Gottfried Albrecht Germann. Erlangenist läks Jochmann edasi Würzburgi ülikooli, kus ta immatrikuleeriti oktoobris 1806 (Tankler 2000: 281). Tema õpingute kohta Würzburgis pole paraku olnud võimalik sealsest ülikoolist midagi täpsemat teada saada, sest arhiiv hävis Teise maailmasõja ajal.²⁹⁸

Lõpetanud meditsiiniõpingud Würzburgis, oli Jochmann aastail 1807–1809 Tartu ülikooli kliinikumis ametis abitöötajana,²⁹⁹ 1809–

²⁹⁷Kauzmann oli Erlangeni ülikoolis 1799. aastast meditsiini õppinud ja sai seal 1802. aastal meditsiini doktoriks. 1802–1805 oli ta Tartu ülikoolis prosektor, 1805–1810 professor (Lenz 1970: 365).

²⁹⁸Nathalie Pfeufferi isiklik teade, 2019.

²⁹⁹*Gehilfe an klin. Institutionen in Dorpat* (Lenz 1970: 357).

1811 õppis jälle välismaal ja 1811 sai Würzburgi ülikoolist doktorikraadi ilma dissertatsioonita (Hasselblatt, Otto 1889: 6; Lenz 1970: 357). Kuid on ka väidetud, et 1811 sai ta dissertatsioonita meditsiini- ja kirurgiadoktori kraadi hoopis Erlangenist, teistel andmetel Tartu ülikoolist. Seni ei ole õnnestunud leida veenvaid tõendeid kummagi väite kinnituks (Tankler 2000: 281).

Tõenäoline on siiski, et Jochmann omandas doktorikraadi välismaal, sest praktiseerimisõiguse saamiseks pidi ta nagu Germanngi tegema eksami kodumaises ülikoolis. See toimus Tartu ülikoolis ja seda kajastav arhiivitoimik on säilinud (RA, EAA.402.2.10937 l. 1-5). Toimikus on öeldud, et teadmised, mida välismaal meditsiini, kirurgia ja sünnitusabi doktoriks saanud Ludwig Jochmann 10. augustil 1811 *in examine pro venia praxeos*’el ilmutas, olid eksamineerijateks olnud üheksa professori hinnangul väga head või suurepärased. Samuti sisaldab toimik tunnistust nr 35, mis on 24. augustil 1811 antud valitud erakorralisele kirurgiadotsendile Johann Ludwig Jochmannile ja millega tunnustatakse tema välismaist doktorikraadi.

1811. aastast oli Jochmann Tartu ülikoolis kirurgia ja silmahaiguste eradotsent, 1812. aastast kliinikumi kirurgiaosakonna juhataja asetäitja ja 1813. aastast erakorraline kirurgia professor (Hasselblatt, Otto 1889; Lenz 1970: 357). Teistes allikates on öeldud, et Jochmann oli 1812. aastal saanud olude sunnil ülikooli kirurgiakliiniku juhatajaks, kuid ei tahtnud esitada dissertatsiooni, mis andnuks võimaluse teda ametisse kinnitada, öeldes, et kirurgid on seda teinud pigem vanas eas ja suurte kogemuste najal (Leppik 2006: 141; Vunk 2011: 96).

Johann Ludwig Jochmanni loengutest ja tegevusest ülikoolis kirurgia eradotsendina on teada järgmist (Universitäten... 1814: 163–164): 1) loeng kirurgiast koos sidumis- ja operatsiooniõpetusega, esimene osa; 2) loeng silmahaigustest; 3) praktikumi juhendamine kirurgiakliinikus; 4) eelmisel semestril lõpetamata jäänud loengute jätkamine kirurgiast ja silmahaigustest varasematele kuulajatele; 5) surnukehade opereerimise praktikumi juhendamine nii sageli, kui olud võimaldavad.

1811. aastal oli Jochmann hingerevisjoni käigus üles loetud kaks korda: Tartus oli ta kirjast eradotsendina, Pärnus oli isa ilmse uhkusega lasknud revisjonikirjesse enda nime järele kanda: “Poeg: Johann Ludwig, *doctor medicinae* ja kirurgia eradotsent, 25 aastat vana.” Napoleoni sissetung Venemaale viis paljud arstid rindele. Jochmann suunati aastateks 1812–1813 Tartu sõjaväelaatsaretti, kuid jäi paraku ise haigeks. Pärast pikka põdemist haigetoas, mida tema sõbrad korras hoidsid ja lilledega kaunistasid, leiti Jochmann 21. aprilli hommikul 1814 voodist surnuna. Surma põhjusena on mainitud nii närvivapustust kui ka tuberkuloosi. Eelmisel õhtul oli ta lõpetanud oma lähedase sõbra täht-

sa ja mahuka teadustöö ülevaatamise. Jochmanni ärasaatmine toimus 29. aprillil ülikooli *auditorio maximo*'s arvukate sõprade ja enamiku ülikoolipersonali osavõtul (Lenz 1816: 133; Vunk 2011: 95–96, 2012: 21, 31).

Johann Ludwig Jochmanni lahkumisega seotud pärimistoiminguid korraldas Tartu ülikooli kohus. Ka see toimik on säilinud: *Akte in Nachlasssachen des verstorbenen Professors Dr. Johann Ludwig Jochmann* (digitaalkoopia: RA, EAA.402.8.646.1.I-II, 1–63). Muu hulgas kajastab see 16. detsembril 1818 toimunud pärandioksjoni tulemusi. Rohkesti oli Jochmannil majapidamistarbeid ja riideid; neist saadi tulu 1535 rubla ja 65 kopikat. Oksjonil oli 262 raamatut (sealhulgas mitmeköitelisi teoseid), mille müügitulu oli 845 rubla ja 5 kopikat. Nende seas oli anatoomia, kirurgia ja farmaatsia käsiraamatuid, neli Hippokratese teost (sh 1781. a Altenburgis välja antud *Hippokrates' Werke* Johann Friedrich Karl Grimmi tõlkes, samuti tema aforismid) ja kaks Vergiliuse raamatut. Aga oli ka ajaloo-, linnu-, taime-, reisi- ja mineraloogia- (geoloogia-) raamatuid. Kaks teost — *Naturgeschichte der Vögel* (Lindude looduslugu) ja *Beschreibung meiner Reisen* (Minu rännakute kirjeldus) — oli saksa arstilt ja loodusteadlaselt, 1779. aastast Venemaal ja 1791. aastast Liivimaal elanud Ernst Wilhelm von Drümpelmanilt (Brennsohn 1905: 141–142). Jochmanni omanduses olnud 31 kirurgilise instrumendi eest saadi 1881 rubla ja 65 kopikat. Enampakkumisele läksid ka lillepotid taimedega jms, kokku 12 müügieset, mille eest saadi 40 rubla ja 10 kopikat. Kõigil juhtudel on toimikus kirjas nii hind kui ka ostja.

1816. aasta hingeloendisse jäi Jochmann kirja kui “meditsiini- ja kirurgiadoktor ning Tartu Keiserliku ülikooli valitud kirurgiaprofessor”, kes elas 26-aastaseks (RA, EAA.1865.2.99/4.24p). Ehkki seda teadet on kohe samas sissekandes parandatud ja öeldud, et ta elas 28-aastaseks, läks ilmselt just siit käibele tema ekslik sünniaasta 1787 (Vunk 2012: 32). Jochmanni nekroloog on ilmunud mitu korda. Algselt avaldas selle tema sõber, Tartu Jaani kiriku pastor Gottlieb Eduard Lenz (1816: 133–144) ajakirjas *Magazin für protestantische Prediger, vorzüglich im Russischen Reiche*, mida andis välja arvatavalt Jochmanniga koos Riia Toomkoolis ja hiljem Tartu ülikoolis (1803–1805) õppinud Karl Ludwig Grave (Recke, Napiersky 1829: 93–98). Sama kirjutise avaldas Lenz veel aastail 1817 ja 1818 (Recke, Napiersky 1831: 47) ning nekroloog ilmus algest viis aastat hiljem ka lühidalt nimetatud ajakirja ülevaates (Martyni-Laguna 1821: 287–288). 1816. aasta nekroloogis pole Johann Ludwigi leinajate hulgas nimetatud nooremat venda Carl Gustav Jochmanni (1789–1830), kes oli sel ajal pagenduses. Mainitud on ainult isa ja õde (Lenz 1816: 133; Vunk 2011: 96, 2012: 32).

Jochmanni lahkumisel siitilmast pidas mälestuskõne eelnimetatud Gottlieb Eduard Lenz (Recke, Napiersky 1931: 46–47; Hasselblatt, Otto 1889: 5–6; Lenz 1970: 446–447; Vunk 2012: 31), kes ütles: “Kas ta niisiis ei elanud? Õiglased ja üllameelsed otsustajad! Kas te ei kinnita meelsasti lihtsat kirja tema kalmul: “Ta on ära võtnud ja leevendanud palju valu; ta armastas lõpuni nii oma sõpru kui ka lilli. Ta oli hea inimene, õilsa vaimu ja südamega”?” (Lenz 1816: 142). Ja Lenz lõpetab mälestuskõne: “Seal [s.t igaviku kaldal] loodame ka meie sind taas leida, armastatud, õnnis sõber! Seal õndsate maal. Me tahame sind armastada ja sind tänada, nii kaua kui me elame, sinu armastuse ja sõpruse eest. Me tahame uskuda, et kõikvõimas käsi valulikult eraldatud igaveseks jälle kokku viib!” (Lenz 1816: 144).

On mainitud, et Tartu ülikoolis valitses Karl Ernst von Baeri õpiajal (1810–1814) kirurgia õpetamisel “täielik tühjus” (Hasselblatt, Otto 1889: 39). Baeril polevat olnud võimalik kuulata ühtki loengut ega näha ühtki operatsiooni. Eradotsent Jochmanni loengud olid küll igal semestril välja kuulutatud, kuid ilmast ilma haige doktor ei ilmunud üldse üliõpilaste ette. On isegi viidatud tema alkoholilembusele (Kaavere 1992: 15, 18). Seega ei kujunenud koolipõlves üsna suuri lootusi äratanud Johann Ludwig Jochmanni saatus kuigi õnnelikuks ja ta lahkuski noorelt. Jochmanni kirjavahetusest on teada ainult üks tema kiri Würzburgi ülikooli anatoomia, kirurgia ja füsioloogia professorile Johann Barthel von Sieboldile (1774–1814; Jochmann 1808).

Jochmanni Soome-reisi päevik

Jochmanni ja tema kaaslaste reis Soome sai teoks vaid paar aastat pärast Tartu ülikooli taasavamist 1802. aasta 21. ja 22. aprilli üritustega (Siilivask 1982: 36–37). Teadus- ja õppetöö alustamiseks oli ülikooli kuratoorium pidanud siis leidma teaduskraadiga õppejõud. Valitavad professorid pidid olema sobivad kohalikud või välismaised õpetlased, kellelt peale erialaste teadmiste oodati ka kõlbelist täiuslikkust. Keiserliku plaani § 26 kohaselt pidid kuraatorid seda omadust eriti arvestama. Eeskätt pöörduiti isikute poole, kellest võis suure tõenäosusega oletada, et nad võtavad kutse vastu (Luts 2002: 16). Filosoofia-loodusteaduskonna “üldise loodusloo ja iseäranis botaanika” professoriks (*der Professor der Naturgeschichte überhaupt und der Botanik insbesondere*) valiti Gottfried Albrecht Germann, kes võeti Tartu ülikooli teenistusse 24. veebruaril 1802 (Storchs 1804: 223; Ewers 1827: xxvi).³⁰⁰

³⁰⁰ Germann oli sündinud 1773. aastal Riias Toomkooli rektori ase-
tätja Albrecht Germanni (1744–1818) perekonnas, õppinud Riia Toom-

1803. a suvel korraldas Germann üliõpilastele ekskursiooni Ees-tis (vt Germann 2018), aasta hiljem otsustati rännata Soome. Selle retke kroonikuks valiti Johann Ludwig Jochmann, kelle käsikirjaline päe-vik (Jochmann 1804) asub Tartu ülikooli raamatukogus käsikirjade osa-konnas. Sellest on tehtud digikoopia, mis on nüüd ka avalikkusele kät-tesaadav. Päevik on peenes käekirjas, nõõriga köidetud ja kõvade kaan-tega. Päeviku paarisleheküljed on nummerdatud. 18. paarisleheküljele järgneb digikoopias paarislehekülj nr 55,³⁰¹ mille vasak pool on tühi ja paremal poolel on üles loetud 17 taimenimetust kuupäeva ja leiukohaga. Järgnevad paarisleheküljed nr 60 (vasakpoolne lehekülj on taas tühi) ja 61, mis on täidetud kivimeid käsitlevate väljakirjutustega. Tekstis leidub kohati ka ääremärkusi.

Päevik algab Carl Peterseni luuletusega “Auf die Fussreise des Pro-fessors Germann und einige Studirenden nach Finnland und eventua-liter bis an das weisse Meer” (Professor Germanni ja mõnede üliõpi-laste jalgsimatka puhul Soome ja võib-olla isegi Valge mereni). See on kirjutatud juunis 1803, seega aasta enne retke algust, ja avaldatud postuumselt tükk aega hiljem (Petersen 1846: 19–20). Ilmselt tutvustas Germann reisi juba sel ajal Petersenile või oligi see tal algselt kavanda-tud 1803. aasta suveks.

Jochmanni päevik algab 10. juuniga 1804. Päeviku järgi asuti ka-he vankriga teele 11. juunil, et sõita Torma kaudu Peterburi. Ekspedit-sioonist osavõtjatena mainitakse peale Germanni ja Jochmanni enese viit Tartu ülikooli üliõpilast (Sander 2018: 1047–1048): Grube, Klapp-meyer, Rinne, Schulz ja Wilpert. Peterburist edasi suunduti Viiburisse, tehti Kotka ja Kouvola kaudu põige lääne poole ning jõuti Lappeenran-

koolis (*tertia* 1784, *secunda* 1786, *dismissus* 1792), 1792–1795 Saksa-maal Jena ülikooli arsti- ja loodusteaduskonnas meditsiini ning hiljem Würzburgi, Berliini ja Kieli ülikoolis. Saksamaalt tagasi tulnud, sooritas ta 1797. aastal lisaeksami Peterburi Meditsiinikolleeegiumis ja sai õigu-se tegutseda arstina Venemaa keisririigis. Pärast seda töötas Germann arstina Bauņis (Bauenhofis) krahv Jakob Johann von Sieversi (1731–1808) mõisas, hiljem tema perekonnaarstina Peterburis ning seejärel Volmaris. 1801. aastal abiellus Germann Bauņis Juliane (Julie) Cathari-na von Günzeliga, kes oli 1777. a sündinud Narvas (suri 1839 Bauņis). Vt Recke, Napiersky 1829: 25–26; Seuberlich 1924: 113; Lenz 1970: 276; Tering 2008: 370, 2018: 324; Sander jt 2009; Sander 2018: 1041–1043.

³⁰¹ Vahepealsed leheküljed on päevikus tühjad ja jäid seetõttu digitee-rimata.

na kaudu lõpuks Savonlinna. Päevik lõpeb — tõenäoliselt Jochmanni haigestumise tõttu — 18. juuliga.

Ees- ja järelsõna autorid tänavad Nathalie Pfeufferit Saksamaalt Würzburgi ülikooli arhiivist, Venemaa Teaduste Akadeemia V. L. Komarovi nimelise botaanika instituudi herbaariumi kuraatorit Larissa Orlovat, ajakirja *Hoppea* toimetajat Jürgen Klotzi ning Eesti teadusajaloolasi Sirje Kivimäed, Toivo Meikarit ja Arvo Teringut.

Kirjandus

- A l o p ä u s, Samuel 1787. *Kurze Beschreibung der in Rußisch-Kaiserl. Carelien befindlichen Marmor- und andern Stein-Brüchen, Berg- und Steinarten*. St. Petersburg: Schnoor
- B a l t i ņ š, Jānis 2006. Gutshöfe der Grafen Sievers: Kultureller und wissenschaftlicher Mittelpunkt in Livland. — Heinrich Wittram (Hrsg.). *Baltische Gutshöfe: Leben — Kultur — Wirtschaft*. Lüneburg: Carl Schirren Gesellschaft, S. 107–136
- B a l t i s c h e Historische Kommission 2019. BBLD — Baltisches biografisches Lexikon digital. <https://bbld.de/dbbl/20>
- B a r n h a r t, John Hendley 1965. *Biographical Notes upon Botanists*. Boston: G. K. Hall
- B e l l e r m a n n, Johann Joachim 1788. Bemerkungen über Rußland in Rücksicht auf Wissenschaft, Kunst, Religion und andere merkwürdige Verhältnisse — *Briefen, Tagebuchsauszügen und einem kurzen Abriß der Russischen Kirche nach ihrer Geschichte, Glaubenslehren und Kirchengebräuchen*. Bd. 1. Erfurt: bei Georg Adam Keyser
- B e l l e r m a n n, Johann Joachim 1792. *Skizzen über Russland*. Straßburg: Akademische Buchhandlung
- B r e n n s o h n, Isidorus 1905. *Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Ein biographisches Lexikon nebst einer historischen Einleitung über das Medizinalwesens Livlands*. Riga: E. Bruhns
- B ö t t c h e r, Julia C. 2020. *Beobachtung als Lebensart. Praktiken der Wissensproduktion bei Forschungsreisen im 18. Jahrhundert*. (Wissenschaftskulturen. Reihe I: Wissenschaftsgeschichte; Bd. 2.) Stuttgart: Franz Steiner Verlag

- B y a l t, Vyacheslav V., Valentina A. B u b y r e v a, Laris V. O r l o -
v a 2008. The history of Eduard Lindemann's collection kept in the
Herbarium of the Botany Department of St. Petersburg State Univer-
sity (LECB). — *Taxon*, Vol. 57, No. 1, pp. 275–278
- D e t e r i n g, Heinrich 2020. *Menschen im Weltgarten: Die Entdeckung
der Ökologie in der Literatur von Haller bis Humboldt*. Göttingen:
Wallstein Verlag
- E w e r s, Johann Philipp Gustav (Hrsg.) 1827. *Die Kaiserliche Univer-
sität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*. Dorpat:
J. C. Schünmann
- F l o m a n, Per Erik 1998. Wiborgskringlan dess etymologi, mytologi
och anatomi. — *Wiborgs Nyheter*, 7.01.1998; [https://wiborg.fi/Site/
Data/1773/Files/wn_pdf/Wiborgs_Nyheter_1998.pdf](https://wiborg.fi/Site/Data/1773/Files/wn_pdf/Wiborgs_Nyheter_1998.pdf)
- G e o r g i, Johann Gottlieb 1790. *Versuch einer Beschreibung der
Rußisch Kayserlichen Residenzstadt St. Petersburg und die Merk-
würdigkeiten der Gegend*. St. Petersburg: bey Carl Willhelm Müller
- G e r m a n n, Gottfried Albrecht 1804. Correspondenz — Nachrichten.
Schreiben des Hrn. Prof. Germann an Hrn. Dr. Hoppe, d. d. Dorpat
den 1sten Sept. 1804. — *Botanische Zeitung welche Recensionen,
Abhandlungen, Aufsätze, Neuigkeiten und Nachrichten, die Botanik
betreffend, enthaelt*, Bd. 3, Nr. 21, S. 328–336; Bd. 3, Nr. 22, S. 344–
348
- G e r m a n n, Gottfried Albrecht 1805a. Reise durch Estland, vorzüg-
lich botanischen Inhalts, im Sommer 1803 unternommen von dem
Herrn Professor Germann in Dorpat. — *Neues botanisches Taschen-
buch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst
auf das Jahr 1805*. Nürnberg — Altdorf: J. E. Monath und J. F. Russ-
ler, S. 57–104
- G e r m a n n, Gottfried Albrecht 1805b. Correspondenz — Nachrich-
ten. Schreiben des Herrn Hofr. und Prof. Germann, an die Her-
ausgeber d. d. Dorpat am 25ten December 1804. — *Botanische
Zeitung welche Recensionen, Abhandlungen, Aufsätze, Neuigkei-
ten und Nachrichten, die Botanik betreffend, enthaelt*, Bd. 4, Nr. 2,
S. 17–32
- G e r m a n n, Gottfried Albrecht 1807. *Verzeichniss der Pflanzen des
botanischen Gartens der kaiserlichen Universität zu Dorpat im Jahr
1807*. Dorpat: M. G. Grenzius
- G e r m a n n, Gottfried Albrecht 2018. Reis mööda Eestimaad, ees-
kätt botaanilise sisuga. Sooritanud härra professor Germann Tartust
1803. aasta suvel. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1013–1041
- G o e t h e, Johann Wolfgang von 1998. Wilhelm Meisters Lehrjah-
re. — Johann Wolfgang von Goethe. *Werke*. Hamburger Ausgabe in

- 14 Bänden. Bd. 7. München: C. H. Beck
- Grave, Karl Ludwig 1807. *Am Sarge seines Freundes Woldemar Schulz Doctor der Medizin aus Dorpat am 10. Januar 1807 gesprochen von Karl Ludwig Grave Stud. in Göttingen*. Göttingen: H. Dieterich
- Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm 1854–1961. *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig: Verlag von S. Herzel. (Quellenverzeichnis: 1971)
- Grindel, David Hieronymus 1803. *Botanisches Taschenbuch für Liv-, Cur- und Ehstland*. Riga: Hartmann
- Gumenjuk, Lidija 2013. Wyborg — Eine untergehende Stadt. — *Russia Beyond*. Rossijskaja Gaseta, 15.06.2013; https://de.rbth.com/reisen/2013/06/15/wyborg_eine_untergehende_stadt_24363
- Gundlach, Horst 2020. *Die Brüder Jochmann aus Pernau. Getrennte baltische Lebenswege*. (Jochmann-Studien, Band 4. Hrsg. von Horst Gundlach, Ulrich Kronauer.) Heidelberg: Winter
- Hasselblatt, Arnold, Gustav Otto 1889. *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Dorpat: Mattiesen
- Hellfritzsche, Ron 2015. Baltische Wissenschaftler zwischen Deutschland und Russland. David Hieronymus Grindel und Alexander Nicolaus Scherer. — *Deutsch-Baltisches Jahrbuch: Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. Neue Folge, Band 63. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, S. 86–110
- Hollander, Bernhard 1980. *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga*. (Beiträge zur Baltischen Geschichte, Bd. 10.) Hannover — Dören: Hirschheydt
- Ilg, Wolfgang 2013. A. W. Roth an F. J. v. Voigt: 150 Briefe aus der Zeit von 1777 bis 1806. — *Hoppea, Denkschrift der Regensburgischen Botanischen Gesellschaft*, Bd. 74, S. 15–80
- Ilg, Wolfgang 2019. Briefe von Albrecht Wilhelm Roth an F. J. v. Voigt. 150 Briefe in der Zeit von 1777–1806, Transkript mit Anmerkungen. [Http://digital.bib-bvb.de/R?func=collection-result&collection_id=1959](http://digital.bib-bvb.de/R?func=collection-result&collection_id=1959)
- Jochmann, Johann Ludwig 1804. Tagebuch der Lappländischen Reise. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/62940?show=full>
- Jochmann, Johann Ludwig 1808. Brief von Johann Ludwig Jochmann an Johann Barthel von Siebold. Dorpat, 24.08. Universitätsbibliothek Würzburg, <http://kalliope-verbund.info/de/ead?ead.id=DE-611-HS-334549>
- Kaavere, Vello 1992. *Baer*. Tartu: Tartu Ülikool

- Kotivuori, Yrjö 2005a. Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Nils Jakob Kuhlmann. Verkkojulkaisu. <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>
- Kotivuori, Yrjö 2005b. Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Daniel Ferdinand Mallén. Verkkojulkaisu. <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>
- Kukk, Toomas 2004. *Eesti taimede kukeaabits*. Tallinn: Varrak
- Kurtto, Arto, Raino Lampinen, Mikko Piirainen, Pertti Uotila 2019. Checklist of the vascular plants of Finland. Suomen putkilokasvien luettelo. — *Norrlinia*, nro 34, s 1–206; www.researchgate.net/publication/336060522_Checklist_of_the_vascular_plants_of_Finland
- Lenz, Gottlieb Eduard 1816. Bey der Beerdigung des Herrn Professors design. Dr. Ludwig Jochmann zu Dorpat, den 29. April 1814. — *Magazin für protestantische Prediger, vorzüglich im Russischen Reiche*, Nr. 3, S. 133–144
- Lenz, Wilhelm (Hrsg.) 1970. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960*. Köln—Wien: Böhlau Verlag
- Lepa, Sven 2009. Kingstoni hertsoginna ning Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806. — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2008*, lk 37–60
- Leppik, Lea 2006. *Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Lindemann, Eduard von 1863. Kurze Nachrichten ueber den Bestand meines Herbariums. — *Bulletin de la Société des naturalistes de Moscou*, t. 36, N° 1, p. 233–253
- Lindemann, Eduard von 1884. Dritter bericht über den Bestand meines Herbariums. Verzeichniss derjeniger Botaniker, welche zu meinem Herbarium beigetragen haben. — *Bulletin de la Société des naturalistes de Moscou*, t. 60, N° 4, p. 265–312
- Linné, Carl von 1732. Iter lapponicum 1732. (Rootsikeelne käsikiri.) <http://linnean-online.org/165368>
- Linné, Carl von 1746. *Fauna svecica sistens animalia sveciae regni. Quadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, distributa per classes et ordines, genera et species*. Lugduni Batavorum: C. Wischoff et G. J. Wishoff
- Linné, Carl von 1761. *Fauna svecica: sistens animalia sveciae regni. Mammalia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, distributa per classes et ordines, genera et species*. Editio altera, auctior. Stockholmiae: Sumtu & Literis Direct. Laurentii Salvii

- L i n n é, Carl von 1766. Anmerkungen über das Bier. — *Der Königl. Schwedischen Akademie der Wissenschaften Abhandlungen aus der Naturlehre, Haushaltungskunst und Mechanik auf die Jahre 1763*. Aus dem Schwed. übers. von Abraham Gotthelf Kästner. Leipzig: bey Adam Heinrich Hollens Witwe, Bd. 25, S. 58–64
- L i n n é, Carl von 1811. *Lachesis lapponica, or a tour in Lapland, now first published from the original manuscript Journal of the celebrated Linnaeus by James Edward Smith*. In two volumes. London: White and Cochrane
- L i n n é, Carl von 1913. *Iter lapponicum*. (Skrifter af Carl von Linné. Utgifna af Kungl. svenska vetenskapsakademien. V. Med bilagor och noter ombesörjd af Th[eodor] M[agnus] Fries.) Upsala: Almqvist & Wiksell
- L i n n é, Carl von 1964. *Lappländische Reise*. Aus dem Schwedischen übersetzt von Hans Carl Artmann unter Mitwirkung von Helli Clervall. Frankfurt am Main: Insel-Verlag
- L i n n é, Carl von 1991. *Lappländische Reise und andere Schriften*. Übersetzt von Hans Carl Artmann. Mit Nachwort und Anmerkungen von Sieglinde Mierau. 4. Auflage. Leipzig: Reclam
- L i n n é, Carl von 2007. Rännak Lapimaale. Tlk Heino Pedusaar. — *Akadeemia*, nr 5, lk 923–966
- L j a m i n, Igor 1998. Monrepos — Der Blick in das 21. Jahrhundert. Die Rolle der kleinen kulturellen Zentren bei der Bildung einer neuen kulturellen Union des Ostseeraums. — Robert Schweitzer, Waltraud Bastmann-Bühner (Hrsg.). *Der Finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten; Beiträge anlässlich des I. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur im europäischen Nordosten; vom 6. bis 10. September 1995 in Tallinn/Estland*. Helsinki: Stiftung zur Förderung Deutscher Kultur, S. 379–389
- L o p p, Nele 2019. Carl Gustav Jochmann (1789–1830). — EEVA. Digitale Textsammlung älterer Literatur Estlands; <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=de&do=autor&aid=54>
- L u e g e r, Otto 1907. *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*. Bd. 5. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt
- L u t s, Marju 2002. Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2, lk 11–32
- M a r t y n i - L a g u n a, Johannes Aloysius 1821. Magazin für protestantische Prediger, vorzüglich im Russischen Reiche, herausgegeben von D. Karl Ludwig Grave, Ober-Pastor an der Krons-Kirche zu Riga. Erster Jahrgang. 1816. 1–6 Heft. — *Kritisches Journal der neuesten theologischen Literatur*, Bd. 11, Nr. 3, S. 250–323;

- <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433087366708;view=lup;seq=295>
- Me yer, Bernhard 1815. *Kurze Beschreibung der Vögel Liv- und Esthlands*. Nürnberg: Johann Leonhard Schrag
- Mägdefrau, Karl 1992. *Geschichte der Botanik. Leben und Leistung großer Forscher*. 2. Auflage. Stuttgart — Jena — New York: Gustav Fischer
- Mägi, Vahur 1986. Narva kosk ja selle veejõu kasutamine. — *Eesti Loodus*, nr 1, lk 48–52
- Nordmann, Alexander von 1865. Christian Steven, der Nestor der Botaniker. — *Bulletin de la Société Impériale des naturalistes de Moscou*, t. 38, №1–2, p. 101–161
- Parrot, Georg Friedrich 1838. Bericht an die kaiserl. russ. Akademie der Wissenschaften über die Reise des Akademikers Parrot nach dem Wasserfall Imatra. — G. G. Friedenberg (Hrsg.). *Journal für die neuesten Land- und Seereisen und das Interessanteste aus der Völker- und Länderkunde für gebildete Leser aus allen Ständen*. Berlin: bei Wilhelm Thome, Neue Folge, Band 5, S. 59–80
- Petersen, Carl Friedrich Ludwig 1846. *Karl Petersen's poetischer Nachlass. Manuscript für seine Freunde*. Cöln: Verlag Peter Hammer's Erben; https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10125023_00009.html
- Possart, Paul Anton Fedor Konstantin 1841. *Europa und seine Bewohner. Ein Hand- und Lesbuch für alle Stände*. In acht Bänden. Bd. 8. *Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Rußland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau*. 2. *Kaiserthum Rußland*. Zweiter Theil. *Topographie*. Stuttgart: Literatur-Comptoir
- Pritzel, Georg August 1851. *Thesaurus literaturae botanicae omnium gentium inde ab rerum botanicarum initiis ad nostra usque tempora, quindecim millia operum recensens*. Lipsiae: F. A. Brockhaus
- Recke, Johann Friedrich von, Karl Eduard Napier sky 1827. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Bd. 1, A–F. Mitau: bey Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn
- Retzius, Anders Jahan 1795 [1779]. *Florae Scandinaviae prodromus; enumerans plantas Sveciae, Lapponiae, Finlandiae et Pomeraniae ac Daniae, Norvegiae, Holsatiae, Islandiae Groenlandiae*. Editio Altera. Lipsiae: apud Siegfried Lebrecht Crusius
- Roth, Albrecht Wilhelm 1788–1800. *Tentamen Florae Germanicae*. Tomus I (1788), Tomus II (1789, 1793), Tomus III (1800). Lipsiae:

- in bibliopolio I. G. Mülleriano
- R o t h, Albrecht Wilhelm 1830. *Manuale botanicum peregrinationibus botanicis accomdatum. Sive Prodromus enumerationis plantarum phaenogamarum in Germania sponte nascentium*. Fasc. I–III. Lipsiae: in bibliopolio Hahniano
- S a n d e r, Heldur 2018. Gottfried Albrecht Hermann ja tema reisid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1013–1053
- S a n d e r, Heldur, Toivo M e i k a r, Mati L a a n e 2009. Tartu Ülikooli esimene loodusloo professor Gottfried Albrecht Hermann (1773–1809). — *Eesti Loodus*, nr 10, lk 46–50
- S c h l i p p e n b a c h, Ulrich Heinrich Gustav von 1818. *Erinnerungen von einer Reise nach St. Petersburg im Jahre 1814*. 2. Auflage, Theil 1. Hamburg: bey Perthes und Besser
- S c h u b e r t, Friedrich Wilhelm von 1824. *Reise durch das westliche Schweden, Norwegen und Finnland oder durch Helsingland, Dalekarlien, Wermeland, das südliche Norwegen, Bohuslän, Westgothland, Nerike, Södermanland, Westmanland, Ostgothland, Småland, Haland, Schonen, im Jahre 1817 und 1818, und Neu- und Alt-Russisch-Finnland und Ingermannland im Jahre 1820*. Leipzig: J. C. Hinrichsche Buchhandlung
- S e u b e r l i c h, Erich 1924. *Stammtafeln deutsch-baltischer Geschlechter*. Leipzig: Zentralstelle für Deutsche Personen- und Familiengeschichte; https://personen.digitale-sammlungen.de/baltlex/Blatt_bsb00001250,00064.html?prozent=
- S e u m e, Johann Gottfried 1806. *Mein Sommer 1805*. Leipzig: Steinacker
- S i i l i v a s k, Karl (koost.) 1982. *Tartu ülikooli ajalugu*. II kd. 1798–1918. Tallinn: Eesti Raamat
- S t a f l e u, Frans A. 1967. *Taxonomic literature. A selective guide to botanical publications with dates, commentaries, and types*. Utrecht: International Bureau for Plant Taxonomy and Nomenclature; Zug (Switzerland): Inter-Documentation Co.
- S t a n g e, Rolf 2019. Spitzbergen. Svalbard. www.spitzbergen.de/landeskunde-undtipps/inseln-spitzbergen-und-co/bjornoya.html
- S t o r c h, Heinrich Friedrich von 1794. *Gemählde von St. Petersburg*. Bd. 1. Riga: J. F. Hartknoch
- S t o r c h, Heinrich Friedrich von (Hrsg.) 1804. *Russland unter Alexander dem Ersten*. Zweiter Band. St. Petersburg — Leipzig: Hartknoch
- S t ö v e r, Dietrich Heinrich 1792. *Leben des Ritters Carl von Linné: Nebst den biographischen Merkwürdigkeiten seines Sohnes des Professors Carl von Linné und einem vollständigen Verzeichnisse sei-*

- ner Schriften, deren Ausgaben, Übersetzungen, Auszeichnungen und Commentare.* 2 Teile; Hamburg: Hoffmann
- T a n k l e r, Hain 2000. Die Universität Tartu/Dorpat und Bayern. — Hermann Beyer-Thoma (Hrsg.). *Bayern und Osteuropa: aus der Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwabens mit Russland, der Ukraine und Weissrussland.* Wiesbaden: Harrasowitz, S. 265–314
- T a p o n e n, Ari 2019. Christian Steven. — Luonto lähellä: Helsingin kasvimuseo. <https://areena.yle.fi/1-50061182>
- T e r i n g, Arvo 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798.* Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- T e r i n g, Arvo 2018. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800.* Unter Mitarbeit von Jürgen Beyer. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 28.) Köln: Böhlau
- T o p e l i u s, Zacharias 1845–1852. *Finland framställt i teckningar.* Helsingfors: A. W. Gröndahl & A. C. Öhman. www.topelius.fi/index.php?p=pictures
- U n i v e r s i t ä t e n und andere öffentliche Lehranstalten. Dorpat. Verzeichniss der vom 1. Febr. 1814 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen. 1814. — *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgem. Literatur-Zeitung*, Nr. 21, S. 161–168
- V u n k, Aldur 2011. Modernisierung der Pernauer Bürgerschaft durch Intellektuelle im 18. Jahrhundert und die Familie Jochmann. — Ulrich Kronauer (Hrsg.). *Aufklärer im Baltikum: europäischer Kontext und regionale Besonderheiten.* (Akademiekonferenzen, Band 12.) Heidelberg: Winter Universitätsverlag, S. 85–98
- V u n k, Aldur 2012. “Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- W e i n m a n n, Johann Anton 1810. *Der botanische Garten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat im Jahre 1810.* Dorpat: M. G. Grenzius
- W i l d e n o w, Carl Ludwig 1792. *Grundriss der Kräuterkunde zu Vorlesungen entworfen.* Berlin: Haude und Spener
- W i l d e n o w, Carl Ludwig 1797. *Caroli a Linné Species plantarum.* Editio quarta. Tomus I, pars 2. Berolini: G. C. Nauk
- W i l d e n o w, Carl Ludwig 1804. *Anleitung zum Selbststudium der Botanik, ein Handbuch zu öffentlichen Vorlesungen.* Berlin: bey Ferdinand Oehmigke dem Ältern



MATI UPRUS. Õpetaja (2021)

LUULET

Niillas Holmberg

Tõlkinud Mathura

TALVINE PÖÖRIPÄEV

Talvisel pööripäeval
hõõrun oma põhjapõdrasarvi
vastu sügist maha
iga päev siis tahan näha valgust tärkamas

hõõrun hõõrun senikaua
kuni viimsed naharaasud
lakkavad mind piiramast

hõõrun
päike õnnistagu
päike hoidku

talvist pööripäeva ja neid 26 nädalat
misjärel päevad
peavad vähehaaval jälle pimeduseks saama

**Jumežat. — Ruoktomátki. — Ruohtasrománsa. — Seavdnjat
geažida. — Duottar. — Beana. — Sokta. — Dus lean buot ožžon. —
Niillas Holmberg. *The Way Back: Poems in Sámi*. London: Francis
Boutle Publishers, 2016, lk 70, 110, 14, 16, 20, 34, 40, 46. Avaldame
autori loal.**

TEEKOND KOJU

Hüppasin rongile
värsirida keeleotsal
kaassõitjad noogutasid mulle
tervituseks

kontroll vaatas minu piletit
ja ütles et me ei sõida
läbi Rovaniemi
ütles et see rong
sõidab koju

koju?
ükski raudtee ei vii nii kaugele põhja
aga tema ainult noogutas
ja märgistas mu pileti
mina haarasin oma märkmiku järele
ning nägin et seal oli korraga
kõik juba kirjas

ROMANSS JUURTEGA

Miks leban ma siin
näoli härmatanud rohul
meenutan
et komistasin miski juure otsa
siis kui ma kojast¹
seda lattidega laiendama
niipea kui olin tule teinud

¹*Goahti*, turbamätaste või kangaga kaetud traditsiooniline saami elamu (püstkoda). *Tlk.*

mõtlen nüüd et jäängi natukeseks
poolteadvusesse lebama
siia kaugeimasse varjupaika
minu eraldatusest
mis mul veel alles on

härmakirjas sügis
kus ma juurtest
otsin lehti

PIMEDUS ANNAB AIMU

Esimene saami raamat ütleb:
mõni vaatepilt
näib saami vahel nõnda tore
et ta ei saa enam
naeru pidama

ainult pimedas ma ronin
Ánnágurvárrái² otsa
ainult pimedus mul annab aimu
et mul pole sihti olnudki
põhjus välja minna vaid

mulla mekk mul
allikavees
annab jõudu ilmaasjadega leppida

vahel otsin ettekäänet
et ka päevavalgel kõnnumaadel
ringi käia
otsin vahel põhjust üldse
kuhugi minna

²Küngas autori lapsepõlvekodu lähedal. *Tlk.*

viimane saami raamat ütleb:
mõni saam
näib vahel vaatepildile nii tore
et too ei saa enam
naeru pidama

TUNDRA

Tundras suusatades ei jää muud
kui tundra

ütlesin seda oma soomlasest sõbrale
tema sai seepeale ilmvõimatult pahaseks
niisama pahaseks kui pahur laps
kes paugutab uksi
kuni kogu linn sest rappub
ja pudeneb koost

KOER

Las naine
keedab suppi
peseb nõud
ja seab aseme valmis

las mees
roogib lund
lõhub puid
ja paneb sauna küdema

las laps
istub soojas süles
võtab joiguda
ja kuulatada

las hõimuvanem
leiab jätku jätku
aga Kihvale võib ikka esmalt tere öelda

VAHT

Olen luuletaja, ütlesin,
kui jõllitasin aknast välja
on halb enne, ütles vanaeit,
ronka vahtida, kui keegi
sinult töö ja tegemiste kohta pärib
häda on alati
lindudes
no hilissuviti
veel koorin kärestiku-
madalikelt vahtu
olgu siis, eit leebus
aga mekkima ei soostunud
ütles et tal läheb
bussisõidul tihti süda pahaks

KÕIK MIS MA SINULT SAIN

Ei tõusnud suitsu
sinu lavvust³
roomasin tuld segama
nutsin valust
ühe nõgise sõrmega
pühkisin pisara

³*Goahti*’ga sarnane traditsiooniline saami elamu (püstkoda). *Tlk.*

ärkasid pimedas osmikus
otsisid kedagi
kes mu silma oli mustaks lõõnud

NIILLAS HOLMBERG (1990) on Põhja-Soomes sündinud saami luuletaja, muusik ja kultuuriaktivist. Ta on pälvinud mitu saami kultuuri-auhinda ning 2015. aastal oli tema luulekogu *Amas amas amasmuvvat* (Et kummaline kummalisemaks ei saaks) Põhjamaade Nõukogu kirjandusauhinna kandidaat. Eesti keeles on varem ilmunud tema luulekogu *Jalatald* (tlk Ott Heinapuu; Lelle: Allikaäärne, 2018).



MATI UPRUS. Vastuvõtt (2021)

TEADVUS TIIBETI SURNUTERAAMATUS

Ülo Mattheus

SISSEJUHATUSEKS

Põhjus, miks kõnelda *Tiibeti surnuteraamatust*¹ Lääne kultuuri-ruumis, peitub ehk selles, et see tekst on siin rohkem levinud ja laiemas kultuuripildis suurema tähendusega kui Tiibetis endas, kus ta ei ole kuigi tuntud ja on kasutusel peamiselt rituaalse tekstina lahkunute ärasaatmisel. Kuna ülekanne Läände² toimus taustsüsteemi tundmata, kasutades n-ö käepärased vahendeid ja olemasolevaid instrumente, on see tekst asetunud siin väärasse konteksti ja selle teaduslik tõlgendus on jäänud enam kui napiks.

Nii esimese ingliskeelse väljaande tõlkija ja toimetaja Walter Yeeling Evans-Wentz kui ka teised *Tiibeti surnuteraamatu* ret-

¹Tb *bar-do thos-grol chen-mo*, 'suur vabanemine kuulmise läbi vahepealsuses'. Tiibetikeelsest nimetusest tulenevalt on tekst tuntud ka "Bardo thödoli" nime all. Nimetust "Bardo thöдол" on järgnevalt kasutatud juhul, kui kõne all on see konkreetne tekst, mis on vaid osa surnuteraamatust. Seni mahukaim, Gyurme Dorje 2005. aasta tõlge inglise keelde *The Tibetan Book of The Dead: The Great Liberation by Hearing in the Intermediate States* (Tiibeti surnuteraamat: Suur vabanemine kuulmise läbi vahepealsuses) sisaldab 14 eri teksti, mille aluseks on Dudjom Rinpoche (1904–1987) käsikirjaline versioon, milles on omakorda 64 teksti üldpealkirjaga *Rahulikud ja raevukad virgunud olendid: sügav salajane õpetus "Loomulik vabanemine virgunud meele [äratundmise] kaudu"* (tb *zab-chos zhi-khro dgongs-pa rang-grol*).

²W. Y. Evans-Wentzi toimetatud *Tiibeti surnuteraamatu* ingliskeelne esmatõlge ilmus 1927. aastal ja C. G. Jungi kommentaar selle saksa-keelses väljaandes 1935. aastal.

septsiooni loojad on igaüks vaadelnud teksti vastavalt omaenda arusaamadele, olgu selleks siis brahmanistlik käsitlus transtsendentaalse teadvuse või meele olemasolust (Evans-Wentz, Anagarika Govinda jt), okultistide spiritistlik-teosoofiline usk hingede rändamisse ja ümbersündi (Jelena Blavatskaja jt) või käsitlused “Bardo thödolit” kirjeldatud teadvuse projektsioonidest kui teadvustamatuse väljendustest (Carl Gustav Jung), sellega teksti tähendust moonutades ja seda tegelikult mõistmata.

Tänapäevaks on olukord muutunud ja ainuüksi inglise keeles on ilmunud sedavõrd palju tiibeti budismi erinevaid õpetustekste ja kommentaare, lisaks tõlked muudesse Euroopa keeltesse, et nii “Bardo thödolit” kui ka teisi *Tiibeti surnuteraamatu* tekste on võimalik vaadelda hoopis laiemas taustsüsteemis ka siis, kui algtekstid pole käepärast.³ Tõlked inglise keelde on loonud ühtse suure keeleruumi, mis ühendab endas tekste nii tiibeti, hiina, sanskriti, paali kui ka mitmetest teistest keeltest, milles budistlikku kirjanlust on viljeletud. See on avanud tänuväärse võimaluse vaadelda teemasid ühelt poolt väga kitsas ja spetsiifilises taustsüsteemis, kuid teiselt poolt ka kogu budistlikus mõtteruumis laiemalt.

Tiibeti surnuteraamat ning selles ilmuvad rahulikud ja raevukad virgunud olendid on osa laiemast käsitlusest, mille algallikaks on India budistlikud tantrad. Nagu osutab selle tekstitraditsiooni uurija Brian J. Cuevas, pärinevad need *mahāyoga*

³Inglise keeles kättesaadavad on näiteks sellised olulised *Tiibeti surnuteraamatut* avavad tekstid nagu *Guhyagarbha-tantra* (koos Longchen Rabjamiga (1308–1364) kommentaaridega (vt *Guhyagarbha-tantra* 2011), oluliselt varasemasse kihistusse kuuluv *Guhyasamāja-tantra* (vt Fremantle 1971), Tsongkhapa põhjalikud kommentaarid *Guhyasamāja-tantra*’le (vt Tsongkhapa 2013) jmt. Väga üksikasjalikult on ningma õpetussüsteemi, millesse *Tiibeti surnuteraamat* kuulub, käsitlenud üks selle koolkonna liidreid ja õpetlasi Dudjom Rinpoche (1991). Samuti on kättesaadavad Gyurme Dorje mahukas doktoritöö *Guhyagarbhatantra and its XIVth Century Commentary* Phyogsbcu Mun-sel (*Guhyagarbha-tantra* ja selle XIV sajandi kommentaarid *Phyogs-bcu Mun-sel*, Gyurme Dorje 1987) ning Brian J. Cuevas põhjalik ülevaade rahulike ja raevukate virgunud olendite tekstitraditsioonist *The Hidden History of the Tibetan Book of the Dead* (Tiibeti surnuteraamatu peidetud ajalugu) (vt Cuevas 2003) jpt.

tantrate⁴ *Māyājāla* tsükli⁵ õpetustest ja ennekõike *Guhyagarbha-tantra*'st⁶ (Cuevas 2003: 64).⁷

Guhyagarbha-tantra tõlgiti sanskriti keelest tiibeti keelde 8. sajandil. *Tiibeti surnuteraamatu* 2006. aasta⁸ väljaande autorid osutavad, et kokku tehti sellest kolm tõlget⁹ eri isikute poolt, kelle hulgas oli ka selle teksti väidetav autor Padmasambhava.¹⁰ *Guhyagarbha-tantra*'st arenes välja rahulike ja raevukate virgunud olendite õpetussüsteemi (tb *zhi-khro*) üks liinidest, kuhu autorite kinnitusel asetub ka 14. sajandil Karma Lingpa avastatud ja Padmasambhavale omistatud tekst *Zab-chos zhi-khro dgongs-pa rang-grol* (Rahulikud ja raevukad virgunud olendid: sügav salajane õpetus "Loomulik vabanemine virgumismeele [äratund-

⁴Tiibeti ningma koolkond, millesse asetub ka "Bardo thödol", jao-
tab tantrad kuude klassi, vastavalt välised tantrad: *kriyātantra*, *ub-
hayatantra* ehk *caryātantra* ja *yogatantra*, ning sisemised tantrad:
mahāyoga, *anuyoga* ja *atiyoga* (Gyurme Dorje jt 2006: 516).

⁵Tb *sgyu-'phrul drva-ba* 'maagiliste emanatsioonide võrk'.

⁶Skr 'salajase olemuse tantra'.

⁷Cuevase ingliskeelseks vasteks *Māyājāla* tsüklile on *Web of Ma-
gical Emanation* ja *Guhyagarbha-tantra*'le *The Great Tantra of the Sec-
ret Nucleus* (Cuevas 2003: 64).

⁸Tõlge ilmus esmalt 2005. aastal Londonis kirjastuses Penguin
Books ja uuesti 2006. aastal New Yorgi kirjastuses Viking Penguin. Tõl-
ke autor on Gyurme Dorje ning toimetajad Jinpa Thupten ja Graham
Coleman. Alljärgnevalt on tuginetud 2006. a väljaandele.

⁹*Guhyagarbha-tantra* tõlkisid tiibeti keelde esmalt Buddhaguhya ja
Vairocana, teisena Padmasambhava ja Nyak Jñānakumāra ning seejärel
Vimalamitra koos Nyak Jñānakumāra Ma Rinchen Chokiga (Gyurme
Dorje jt 2006: xxxviii).

¹⁰Padmasambhava (tb *pad ma 'byung gnas* 'lootosest sündinu') —
Tiibetis tuntud ka kui Guru Rinpotše (tb *gu ru rin po che* 'hinnalise õpe-
taja'), 8. sajandil elanud joogi ja vadžrajaana õpetaja. Väidetavalt rän-
das ta kuningas Trisong Detseni (tb *khri srong lde brtsan*, u 742–800)
kutsel Tiibetisse, kus ta oma väe ja imevõimete abil alistas kohalikud
budismivaenulikud jumalad ja vaimud, suutes sellega budismi Tiibetis
juurutada. Talle omistatakse hulga õpetusi, mida käsitlevaid tekste ta
olevat peitnud paljudesse kohtadesse kogu Tiibetis (Mäll jt 2011: 163–
164).

mise] kaudu”),¹¹ mis teiste tekstide hulgas sisaldab läänes *Tiibeti surnuteraamatuna* tuntud “Bardo thöдолit” (Gyurme Dorje jt 2006: xxxix–xli).

Tegemist on nn peidetud tekstidega (tb *gter ma*), mille peitmise eesmärk, nagu teistelgi juhtudel, oli säilitada need algsel kujul ja teha kättesaadavaks ka järgnevatele põlvkondadele, kuna õpetuste edasiandmise puhul suulises traditsioonis valitses ühelt poolt oht, et tekstid aja jooksul muutuvad, ent vägagi tavapärane oli teisalt ka see, et õpetustekste ajalooliste kataklüsmide käigus hävitati. Koos Tiibeti suurriigi lagunemisega 9. sajandil tabas ebasoosing ka ningma koolkonda, mis teravas heitluses teiste koolkondade ja Tiibeti algse usundi böniga (tb *bon*) kaotas oma juhtpositsiooni. Nagu märgib tibetoloog David Germano, jäi ningma õpetusliin siiski püsima ja arenes edasi, kulmineerudes dzogtšeni¹² kirjanduse plahvatusliku kasvuna 14. sajandil, seda eeskätt tänu Longchen Rabjami töödele ja *nyingthig*’i¹³ õpetuste levikule (Germano 2005: 2).

¹¹Gyurme Dorje tõlkes *Peaceful and Wrathful Deities: A Profound Sacred Teachings, [entitled] Natural Liberation through [Recognition of] Enlightened Intention*.

¹²Dzogtšen (tb *rdzozogs-chen-po*; skr *mahāsamadhi* ‘suur täius’) — ningma koolkonna õpetussüsteem, mis tugineb atiyogale. Selle järgi on kõikide olendite tõeline loomus puhas, kõikehõlmav teadvuse seisund (tb *rig-pa*), mis lähtub alpuhtast kirkusest (tb *gdod-ma’i gzhi*). Sarnaselt suure sümboli ehk *mahāmudrā* õpetusega lähtub dzogtšen arusaamast, et primaarne maailma tunnetamisel on meel ja kuna kõik meele aistingud on illusioon, tuleb neist vabanemiseks jõuda teadvuse sügava algoleku tunnetamiseni (Gyurme Dorje jt 2006: 372–473; Mäll jt 2011: 55–56; Fischer-Schreiber jt 1989: 97–98).

¹³*Nyingthig* (tb *snying-thig* ‘sisim olemus’) — *atiyoga*’sse kuulusvad õpetused, mis jõudsid Tiibetisse algselt kahe erineva õpetusliini-na Padmasambhava ja Vimalamitra (mõlemad 8. saj) vahendusel. Hiljem ühendas Longchen Rabjam need ühtseks õpetustekstiks *Neljaosaline sisim olemus* (tb *snying-thig ya-bzhi*), mille kaudu hakkasid need õpetused levima, kandudes edasi ka terma-traditsiooni. Üheks mõjukamaks terma-tekstiks kujunes seejuures Rigdzin Jigme Lingpa (1730–1798) poolt avastatud *Longchenpa sisim olemus* (tb *Klong-chen snying-thig*). *Nyingthig*’i õpetusliini tekstides on välja arendatud ka bardo käsitlused (Gyurme Dorje jt 2006: 494–495; Cuevas 2003: 61–62).

Cuevas osutab sellele, et dzogtšen täiendas “Bardo thöдолit” täiesti uue, tegelikkuse vahepealsuse¹⁴ käsitlesega, mis on sün-tees dzogtšeni enda ideedest ning rahulike ja raevukate virgunud olendite mandalast ning seda puudutavatest õpetustest (Cuevas 2003: 58). Keskne koht dzogtšeni õpetussüsteemis, nagu märgib Cuevas, on käsitusel kirkast valgusest kui (ürg)algsusest lähtuva puhta valguse ekvivalendist, millega samastumine ja millest teadvel olek (tb *rig-pa*) viib vabanemiseni sansaarast ning selle vastand, mitte-teadvel olek (tb *ma-rig-pa*) suunab lahkunu järgmistele vahepealsuse tasanditele (samas: 63).

11. sajandist alates tekkinud uutest koolkondadest (tb *gsar ma*) kuulusid bardo õpetused ka tiibeti sakja ja kagjü õpetussüsteemidesse. Viimasest keskse osa moodustav *mahāmudrā* õpetus (tb *phyag rgya chen po* ‘suur sümbol’) tugineb india joogi Nāropa¹⁵ kuuele seadmusele (tb *Nāro chos drug*), mis sisaldavad endas kuut erinevat harjutuste ja õpetuste kompleksi,¹⁶ millega tegelemine viib teatud ülivõimete (skr *siddhi*, tb *dngos grub*) tekimiseni, keha nn peenenergiate valitsemiseni ja lõppkokkuvõttes võimeni kogeda *tühjuse* (skr *śūnyatā*, tb *stong pa nyid*) sei-

¹⁴Vahepealsused ehk vaheolud (skr *antarābhāva*, tb *bar-do*) — *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaandes sisalduv tekst “Kuu vahepealsuse juurvärsid” (tb *bar-do rnam-drug-gi rtsa-tshig*, ingl *Root verses of the Six Intermediate State*) toob välja kokku kuus vahepealsust: surmahetke vahepealsus (tb *chi-kha'i bar-do*), tegelikkuse vahepealsus (tb *chos-nyid-ba-rdo*), ümbersünni vahepealsus (tb *srid-pa bar-do*), une vahepealsus (tb *rmi-lam bard-do*), elu vahepealsus (tb *rang-bzhin bar-do*) ja keskendumise vahepealsus (tb *bsam-gtan bar-do*). “Bardo thöдол” keskendub neist kolmele esimesele, mis järgnevad vahetult surmale ja eelnevad järgnevale sünnile (Gyurme Dorje jt 2006: 29–34, 479–480).

¹⁵Nāropa (956–1041) — vadžrajaana õpetaja ja joogi. Oli pärit Kashmirist ja tuntud kui Nālanda ülikooli õpetlane (Mäll jt 2011: 151).

¹⁶Need harjutused (Nāropa kuus seadmust) on järgmised: kuumus ehk tummo (skr *caṇḍalī*, tb *gtum mo*), pettekeha (skr *māyādeha*, tb *sgyu lus*), unenägu (skr *svapna*, tb *rmi lam*), sisemine kiirgus, ka selge valgus (skr *prabhāsvara*, tb *'od gsal*), vahepealsus ehk bardo (skr *antarābhava*, tb *bar do*) ning teadvuse ülekandmine ehk phova (skr *saṃkrama*, tb *'pho ba*) (Mäll jt 2011: 151–152).

sundit. Orientalist Henk Blezeri hinnangul keskendus kagjü enekõike peenenergiate valdamisele ja nn peenkeha loomisele suunatud *tsalung*-joogasüsteemile (tb *rtsa lung*) ning bardo esmasele valgustuskogemusele ega huvitunud eriti teises vahepealsuses (tb *chos-nyid-ba-rdo*) toimuvast, kus hargneb lahti rahulike ja raevukate värgunud olendite mandala (Blezer 1997: 128).

Järgneva käsitluse napp maht võimaldab teha vaid põgusa sisesevaate budismi teadvusekäsitlustesse ja nende seostesse *Tiibeti surnuteraamatuga*. Mina puutusin “Bardo thöдолiga” esimest korda kokku 1988. aastal, kui minu kätte sattus selle käsikirjana ringlev eestikeelne tõlge, mille autor on mulle teadmata. Edasised kolmkümmend aastat on viinud mind selle teksti ja ningma õpetuste mõistmisele küll oluliselt lähemale, aga see on olnud samas ka katse haarata haaramatut, mis tähendab, et ma olen endiselt teel.

1. TEADVUS KUI KONTIINUM

Teadvuse ja selle sünonüümina kasutatavat *meele* mõistet budistlikes õpetussüsteemides saab vaadelda mitmes aspektis: 1) *teadvus* kui (indiviidi, elusolendi) edasikanduv osa, (eelmiste elude) informatsiooni kandja; 2) *teadvus (meel)* kui tajutavate nähtumuste tõlgendaja, maailma loov interpret; 3) *teadvus (meel)* kui paik, kus kogetav lahti rullub; 4) *teadvus* (teadvuse seisund) kui puhaskirgas tühjus (mida kogetakse vahepealsuses ja vastavates meeleharjutustes).

Budismis puudub inimese püsiva ja edasikanduva osana *hinge* mõiste, mis on omane teistele religioonidele. Ka eitab budism püsiva mina-identiteedi olemasolu (mis hingega seotult säilib ka peale surma), vaid seab keskele kohale pidevas muutumises oleva *teadvuse* ehk *meele*. Indiviidi (elusolendi) edasikanduva osa rolli reinkarnatsiooni kontekstis täidavad psühhofüüsilised komponendid, mis kannavad endas küll eelmis(t)e elu(de) infot, kuid moodustavad iga kord uue identiteedi. *Mina* on budistlike arusaamade kohaselt vaid konstruktsioon, mille loovad indiviidi igapäevane mõtlemine, tema kujutlused iseendast, õpitud teadmised, mälu, emotsioonid, tunnetus, instinktid jne.

Kogu oleva aluseks budistlikus käsitluses, nagu Linnart Mäll on sõnastanud, “on omalaadsete psühhofüüsiliste elementide — dharmade alguseta vool. Pidevas ergastusseisundis olevad dharmad liiguvad minevikust tulevikku, kord ühinedes keerukateks kompleksideks — olenditeks ja esemeteks, kord üksteisest eemaldudes. Surm tähendab dharmade koostlagunemist, eostumine — uue kompleksi kujunemise algust. Mingit muutumatut hinge, mis surma järel kehast lahkub ja sündides kehasse siseneb, pole budistide arvates olemas” (Mäll 1998: 138).

Budistliku käsitluse kohaselt on teadvus (skr *vijñāna*, tb *rnam par shes pa*) selle kitsamas tähenduses üks isiksuse viiest koostisosast ehk kogumist (skr *skandha*, tb *phung po* ‘kuhi’, ‘kogum’)¹⁷ ja sõltuvusliku tekkimise¹⁸ kolmas lüli. Laiemalt tähendab *teadvus* meele aktiivset võimet olla teadlik ja kirkastuda. Ningma koolkond, kuhu kuuluvad ka *Tiibeti surnuteraamatu* tekstid, eristab teadvust inimese tasandil (skr *vijñāna*) ja ülimal tasandil,¹⁹ millest viimane tähistab meele põhiolemust ehk selle buddhasust.

¹⁷Need kogumid on järgmised: kuju, vorm ehk välimus (skr *rūpa*); tunne ehk tundmine (skr *vedanā*); mõiste ehk mõtestamine (skr *saṃjñā*); ajed, meeleolud, kujutlused, ka motivatsioonid ja tungid (skr *saṃskārās*) ning teadvus (Mäll jt 2011: 84; Fischer-Schreiber jt 1989: 335).

¹⁸Sõltuvuslik tekkimine (skr *pratītyasamutpāda*) on budismi keskne õpetus nähtumuste vastastikusest sõltuvusest ja taastekkimise mehhanismist, mis kirjeldab elu ringkäiku (teadvuse osiste või ka eelmiste elude informatsiooni kulgu ühest elust teise) ning selle põhjusi. Sõltuvuslik tekkimine koosneb kaheteistkümnest lülist: 1) teadmatus (skr *avidyā*), 2) ajed ja meeleolud, 3) teadvus, 4) nimi ja kuju (skr *nāmarūpa*), 5) kuus võimete valda (skr *ṣaḍāyatana*), 6) kokkupuude (skr *sparśa*), 7) tunne, 8) janu (skr *trṣṇā*), 9) kippumine ehk klammerdumine (skr *upādāna*), 10) olemasolu ehk saamine (skr *bhava*), 11) sünd (skr *jāti*), 12) vananemine ja surm (skr *jarāmaraṇa*) (Mäll jt 2011: 211–212).

¹⁹Skr *jñāna*, tb *ye-shes*, ingl *pristine cognition* ‘algpuhas teadvus’, ka ‘teadvelolek’. Sanskritikeelse mõiste *jñāna* ja tiibetikeelse mõiste *ye-shes* vahendamisel on siin ja järgnevalt kasutatud väljendit *algpuhas teadvus*. Paralleelselt on meele puhtuse tähenduses kasutusel ka mõiste *algpuhtus* (tb *ka-dag*, ingl *primordial purity*), mis väljendab meele algset ja puhast buddhaloomust.

Tsongkhapa²⁰ osutab, et olemas on nii tunnetuslik ehk nn jäme tasand, mis loob inimese *mina* ja mille kaudu inimene toimib reaalses maailmas, kui ka peen tasand (puhta teadvuse tasand), kus teadvus ilmutab end peenenergia (skr *prāna*, tb *rlung* 'hingus') väljendusena või energeetilise seisundina, kujundlikult ka meelekehana või puhta kirka valgusena, mille tunnetus saavutatakse läbi sügava (illusioonitaolise) keskendumise (skr *samādhi*).²¹ Niikaua, kuni läbi selle keskendumise ei suudeta luua meelekeha, jäädakse ekslema sansaarasse (Tsongkhapa 2013: 388–397). Fremantle'i sõnul on kirgas valgus või ka kirkus (ingl *luminosity*) bardo püsiv taust ja sügavaim olemus (Fremantle 2003: 199) ehk ka meele omadus, kus on ühinenud valgus ja *tühjus*, millest sünnib *dharmakāya*²² ja lakkab igasugune duaalsus: "Ruum on tühjus ja kirkus: kirgas tühjus. Kuna ta on tühi, siis pole seal midagi, ja kuna ta on kirkus, siis kõik tekib temast" (samas: 202).

2. PUHAS TEADVUS

Nii "Bardo thödol" kui ka teised samasse kimpu kuuluvad õpetustekstid osutavad, et kogu vahepealsuse protsess toimub lahkunu teadvuses ehk meeles ja seisund, milleni jõutakse, puhas algtühjus või kirgas algtühjus, on teadvusseisund, mille lahkunu peab ära tundma. "Bardo thödol" annab selleks järgmised juhised:

²⁰Tsongkhapa (tb *tsong kha pa*, 1357–1419) — tiibeti budismi geluki koolkonna rajaja, budismi reformaator ja paljude budistlike teoste autor (Mäll jt 2011: 241).

²¹Illusioonitaoline *samādhi* tähendab siin ülimalt või sügavamat keskendumust, mille kaudu luuakse meelekeha (ingl *illusory body*).

²²*Dharmakāya* (tb *chos-sku* 'seadmuseihu') — üks Buddha kolmest ihust (skr *trikāya*), mis vadžraanas väljendab olemise ehk meele kõige puhtamat olemust. See on tunnetuslik seisund, mis on mitteloodud (tb *skye-med*), täiesti vaba, mittepiiratud kontseptsioonidest (tb *spros-pa'i mtha'-bral*) ning oma olemuselt tühi (tb *rang-bzhin-gyis stong-pa*). See on loomulikult kiirgav, duaalsuseta ja "avar nagu taevas". *Dharmakāya*'s kogetakse kõikjal olevat ülimalt reaalsust ja saavutatakse ülim virgumus. "Bardo thödol" ilmub see esimesel surmahetkel (Gyurme Dorje jt 2006: 452).

Oo, Õilsaltsündinu (kutsu isikut nimepidi), kuula! Puhas sisemine kiirgus, tegelikkus ise, ilmub sulle nüüd. Tunne see ära! Oo, Õilsaltsündinu, see kirgas olemus, mis nüüd on sinu teadvusseisund, on särav tühjus. See ei ole aineeline, sellel ei ole tunnuseid ega värvi, see on oma sisemiselt olemuselt täiesti tühi, kuidas iganes [seda kirjeldada]. (Gyurme Dorje jt 2006: 228.)

Mahajaana filosoofia seisukohalt on olemine (maailm) selline, nagu ta on, selle olek on *nōndasus* (skr *tathatā*, tb *de bzhin nyid*) või ka *tühjus* (skr *śūnyatā*, tb *stong pa nyid*), sõltuvalt õpetussüsteemist ja seal kasutatud mõistetest. *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra* kohaselt on *nōndasus* üks *tühjuse* sünonüüme ehk vaste olekule, “mis on vaba nähtumustest, soovidest, mõjudest, tekitamisest, sünnist, olemasolust, tunnetest, lakkamisest, nirvaanast ja vaibumisest” (Conze 1975: 209). Mahajaanasse kuuluvast joogatšaarast²³ lähtuvalt on kogu nähtumuste maailm vaid meele projektsioon ja kõige aluseks on meel ise, nagu selle sõnastab Vasubandhu *Viṃśatikā* (skr ‘kakskümmend värssi’) (Vasubandhu 2009: 97).

Esimesel juhul, *nōndasuse* vaatepunktist, on eristatav nii tunnetaja kui ka tunnetatav, mis manifesteerub *tühjusena*. Joogatšaara kontekstis, kus *meel* on kõige alus, tähendab *nōndasuse* tajumine vastavalt meele *nōndasuse* tajumist, kuna joogatšaara ei tunnista mitte mingisugust duaalsust, millest lähtuvalt ei saa olla ka midagi, mis on meelest väljaspool. Vahepealsuse kontekstis tähendab see, et meele (teadvuse) olemuse ära tundnud meel ühineb oma teadvuse sügavama tasandi, *algtühjusega*, lakates sel viisil toimimast ja vabanedes illusioonide (sansaara) uuesti loomisest.

Tiibeti surnuteraamatu 2005/2006. aasta väljaandesse kuuluv tekst “Sissejuhatus teadvelolekusse: loomulik vabanemine läbi

²³Joogatšaara (skr *yogācāra*; tb *rnal ’byor spyod pa*) — mahajaana koolkond, mis on keskendunud teadvuse ja teadvustatud kogemuse analüüsile. Tuntud ka vidžnjaanavaada (skr *viññānavāda* ‘teadvuseõpetus’) ja *cittamātra* (skr ‘pelk meel’) nime all. Inglise keeles on levinuim nimetus *Mind Only School* (Fischer-Schreiber jt 1989: 429–430; Mäll jt 2011: 87).

vahetu taju”²⁴ märgib, et meele olemus on midagi, “mis läbib nii sansaarat kui ka nirvaanat”, et “see on loomulikuna kohal aegade algusest saadik” ning “selle kiirgus ja [sellest] teadvelolek pole kunagi katkenud” (Gyurme Dorje jt 2006: 38–39). Ka see tekst eitab duaalsust, väites, et ei ole olemas eraldi sansaarat ega nirvaanat, vaid need on tunnetuse erinevad tasandid (samas).

Sama tekst tunnistab surmahetke tegelikkuse kogemiseks kõige paremaks *suure täiuse* ehk dzogtšeni õpetuse, märkides, et teised õpetused ei käsitle meele olemust õigesti, sest nad on takerdunud kas duaalsusesse, klammerdunud rituaalide ja saavutuste ootuste või omaenda kontseptsioonide külge. Kokkuvõttes polariseerivad need oma olemuselt mitteduaalset reaalsust ja ei suuda seetõttu eri pooli ühendada ega saavutada olemuslikku ühtsust olemasolevaga, saavutada buddhasust (samas: 40–41).

Teadvuse ülim seisund dzogtšeni õpetuse järgi on algkirkus või ka teadvelolek (tb *rig-pa*), mis on puhas kõigist määratumustest²⁵ ja manifesteerub loomulikul viisil sügava keskendumise seisundis. Selle kontseptsiooni kohaselt on see algkirkus kõigis olemas, kuid teadvuse määratumuse all on see enamikule kättesaamatu. *Rig-pa* kogemiseks tuleb need määratumuse kihid eemaldada.

Dudjom Rinpoche osutab, et see õpetus lähtub meele *nõndasuse* mõistest, mis tähendab, et meel on selline, nagu ta on (s.t kirjeldamatu), vaba kõikidest kontseptsioonidest, oma algses olekus loomulikul viisil manifesteeruv “alpuhas terviklik sisemine kiirgus, teadvelolek, milles ilmutavad end spontaanselt kõik meele

²⁴Tb *rig-pa ngo-sprod gcer-mthong rang-grol*, ingl *Introduction to Awareness: Natural Liberation through Naked Perception*.

²⁵Määratumus, ka takistus, tõke, varjutus (skr *āvaraṇa*, tb *sgrib pa*, ingl *obscuration*, ka *defilement* või *veil*) — hoiakud ja põhjused, mis takistavad teadvuse algkirkuse kogemist ja sansaarast väljumist. Dzogtšen eristatab kahte liiki määratumusi: meeleplekkidest tulenevad määratumused (skr *kleśa-āvaraṇa*, tb *nyon sgrib*) ja teadasaamist takistavad määratumused (skr *jñeya-āvaraṇa*, tb *shes sgrib*), mida põhjustab psüühika omadus käsitada välist maailma reaalsusena, nähes reaalsust ja meelt eraldiseisvana (Gyurme Dorje jt 2006: 495; Mäll jt 2011: 21).

algse olemuse virgumuse atribuudid”²⁶ (Dudjom Rinpoche 1991: 297).

Kui mahajaanas tähendab olemise *nōndasus*, et olemine on selline, nagu ta on, ja oma olemuselt tühi, siis dzogtšeni õpetuste *nōndasus* lähtub olemise ja teadvuse ühtsusest. Puudub väline *nōndasus*, mida meel tajub või tõlgendab. Meel ongi *nōndasus*.

Juba viidatud tekstist (“Sissejuhatus teadvelolekusse: loomulik vabanemine läbi vahetu taju”) võib leida viiteid siiski ka sellele, et väline maailm on olemas. Võimalik, et need viited on sinna jäänud selle teksti ja õpetuse teatud arengufaasidest ning kaotanud hiljem tähtsuse. See teadmine või hoiak ei pälvi selle õpetussüsteemi kohaselt, mis keskendub meelele, kuigi olulist tähelepanu, või täpsemalt, sellele tähelepanu pööramine on eksitav. Viidatud tekst ütleb nii:

Uuritagu või läbi [kogu] universum, [otsides meele loomust,] seda ei leita.

Buddhasust pole võimalik saavutada muul viisil kui vaid meele enda kaudu.

Kui seda ei tunnistata ja otsitakse meelt kuskilt väljastpoolt, Kuidas siis seda [omaenda meelt] saab leida, kui seda otsitakse kuskilt mujalt?

(Gyurme Dorje jt 2006: 51–52.)

Tsongkhapa kõneleb kahest kehast, jäme- ja peenkehast, millest esimene on ajaline ja teine ajatu, algselt olemasolev. Ta viitab *Sandhivyākaraṇa-tantra*’le, mille kohaselt kõik, kes on liigitatud elusolendeiks, tekivad meelest ja peenenergiast (skr *prāṇa*, *tb rlung* ‘hingus’) ning sulanduvad tagasi sellesse energiasse. Peen-

²⁶Viis virgumuse atribuuti (tb *yon-tan lnga*, ingl *five enlightened attributes*) siin: puhtad buddhaväljad (tb *rnam-par dag-pa*’i *zhing-khams*, ingl *pure buddha-fields*), mõõtmatud taevased paleed (tb *rgya-tshad-bral-ba*’i *gzhal-yas khang*, ingl *immeasurable celestial palaces*), valguse kiirgavad ja puhtad kiired (tb *gsal-zhing dag-pa*’i *’od-zer*, ingl *radiant and pure rays of light*), kõrged troonid (tb *khyad-par ’phags-pa*’i *gdan-khri*, ingl *exalted thrones*) ja särav rõõmustamine soovikohase teetuse üle (tb *dgyes-mgur spyod-pa*’i *longsspyod*, ingl *the rapturous enjoyment of acting as desired*) (Dudjom Rinpoche 1991: *Glossary of Enumerations*, 143).

keha on ta sõnul oluline seetõttu, et sellele tugineb keskendumuse kaudu meeles loodud illusoorne keha (skr *māyākāya*, tb *sgyu lus*),²⁷ mis kandub edasi ühest elust teise (Tsongkhapa 2013: 390). Longchen Rabjami väitel sisaldub selles peenkehas eriti sügaval tunnetuslikul tasandil ka rahulike ja raevukate virgunud olendite mandala, mis ilmutab end kujustamise protsessis. Selleks tuleb vabaneda “keha lõksust”, puhastada kõik määrdumused ja saavutada vajalikud võimed. Vabanemise saavutavad need, kes omandavad *vidyādhara*²⁸ ülivõimed. Need võimed loovad pideva virgumismeele ning rahulike ja raevukate virgunud olendite mandala kohalolu (*Guhyagarbha-tantra* 2011: 542).

3. RAHULIKE JA RAEVUKATE VIRGUNUD OLENDITE MANDALA TIIBETI SURNUTERAAMATUS

Niisiis, vahepealsus rullub lahti teadvuses ja vahepealsuses on tegemist teadvuse enda projektsioonidega, nagu “Bardo thödo-li” tekst korduvalt rõhutab, ent lahkunu teadvus ei ole enam kehaga seotud. Esimesel surmahetkel ilmuvad algbuddhad Samantabhadri ja Samantabhadra. Neist esimene (nagu tekst ütleb) väljendab reaalsuse olemust ja teine nii meele olemuslikku tühjust kui ka teadvuse seisundit *dharmakāya*’s, mis “manifesteerub suure hulga valgusena, kus kiirgus ja tühjus pole teineteisest eristatavad, mis on buddhaloomuse muutumatu valgus väljaspool surma ja sündi” (Gyurme Dorje jt 2006: 231). Surmahetke vahepealsusele (tb *chi-kha’i bar-do*) järgnevas tegelikkuse vahepealsuses (tb *chos-nyid-ba-rdo*) heistuvad lahkunule 42 rahulikku virgunud olendit ja 58 raevukat virgunud olendit, kellest keskne roll on viiel

²⁷Eestikeelse tõlkevastena on siin edaspidi kasutatud mõistet *meelekeha*. Tegemist on teadvuses loodud (kujustatud) illusoorse kehaga. “Bardo thödo-lis” on kasutatud ka mõistet *manokāya* (tb *yid-lus*, ingl *mental body*), mille vastena on kasutatud mõistet *vaimukeha*. See on mitteraamatu keha vahepealsuses, mis samastub lahkunu kehaga tema elu ajal.

²⁸*Vidyādhara* (skr ‘teadmise hoidja’, tb *rig ’dzin*) — ülivõimete valdaja ja hoidja, ka tantraõpetuste valvur (Mäll jt 2011: 257).

dhjaanibuddhal.²⁹ Viimased esindavad buddhasuse erinevaid aspekte ja kiirgavad silmipimestavat valgust. Nende valgusega ühinemine tähendab ühinemist buddhasusega ja sellega ka lõplikku vabanemist olemasolu ringkäigust. Paralleelselt dhjaanibuddhade kirka valgusega, mis lahkunud heidutab, kumab talle vahepealsuse nägemustes vastu ka tuhme valgusi, mis tunduvad soojad ja kutsuvad ning meelitavad lahkunut enda poole. Iga niisugune tuhm valgus esindab ühte olemasolu valda³⁰ ja ühinemine millisega tahes neist tooks kaasa ümbersünni just selles vallas.

Surmahetkele järgneval viiel esimesel päeval emaneerub lahkunu teadvusest iga päev välja üks dhjaanibuddhadest, kuuendal päeval kõik dhjaanibuddhad ja kogu ülejäänud rahulike virgunud olendite panteon koos ning seitsmendal päeval kangastub mandala, kus keskne osa on *vidyādhara*’tel, keda ümbritsevad daakinid³¹ ja muud virgunud olendid.

Dhjaanibuddhasid eristab vahepealsuses kehavärv ja kiiratava valguse värv. Mandala ikonograafias on dhjaanibuddhad suguühites oma konsortidega,³² mis tähistab mees- ja naisaspekti ühen-

²⁹Dhjaanibuddhad (skr *dhyānibuddha* ‘mõtlusebuddha’) — mütoloolilised buddhad, keda kasutatakse kujustamisel ja kes paiknevad kindla korra järgi dhjaanibuddhade mandalal. “Bardo thöдолis” ilmuvad dhjaanibuddhad on Vairotsana, Akšobhja, Ratnasambhava, Amitābha ja Amoghasiddhi. (Fischer-Schreiber jt 1989: 91; Mäll jt 2011: 52–53.)

³⁰Olemasolu vald (skr *loka*; tb *’jig rten*) — olemiseratta (skr *bhavacakra*) mandala järgi on kuus olemasolu valda, kuhu olendid oma tegude viljana sünnivad: põrguolendite (skr *narakaloka*), vaimolendite (skr *pretaloka*), loomade (skr *tiryagyoniloka*), inimeste (skr *manuṣyaloka*), pooljumalate (skr *asuraloka*) ja jumalate (skr *deva-loka*) vald. Sündimist esimeses kolmes peetakse halvaks, ülejäänud kolmes aga heaks sünniks.

³¹Daakini (skr *dākinī*; tb *mkha’ ’gro ma*) — vadžrajaanas naisekujuline, meelt ergastav ja virgumisele suunav mütolooliline tegelane, keda kujustatakse meelearjutustes (Mäll jt 2011: 45).

³²Konsort on siin vasteks mõistete *pradžña* (skr *prajñā* ‘mõistmine’); vadžrajaanas mütoloolilise buddhade ja teiste pühakute või kujutamissümbolite naisvaste, kes sümboliseerib mõistmist. “Bardo thöдолi” viie dhjaanibuddha Vairotsana, Akšobhja, Ratnasambhava, Amitābha ja Amoghasiddhi naisvasted on vastavalt Vadžradhātviṣvarī (mõnedes

davat terviklikkust; sõltuvalt mandalast eristab neid ka asukoht peenkehas, paiknemine olemasolu ühel või teisel tasandil, väljendatav teadvuse aspekt, seemnesilp³³ jm tunnused.

Kui lahkunu ei suuda ühineda dhjaanibuddhade ja teiste rahulike virgunud olendite pimestava valgusega ning laseb end ära heidutada, järgneb vahepealsuse uus tsükel, kus rahulike virgunud olendite asemel kerkivad teadvusest esile raevukad virgunud olendid. Neist esimesena ilmuvad herukad (tb *krag 'thung dpa' bo* 'verejoojad'), antropomorfsed deemonilaadsed olendid, kellel kõigil on kas kolm pead või kolm nägu, kuus kätt ja neli jalga ning kes samuti on suguuhtes oma konsortidega. Neid ehivad kolpadest keed, kõigil on ühes käes koljukauss ja teistes mitmed tapariistad, nagu mõõk, kirves, nui või metallist rituaalne sau *khatvāṅga* ning muud sümboolsed esemed, mis väljendavad õpetuse väärtuslikke aspekte — lootost, kalliskivi, vadžra,³⁴ rituaalne kelluke jms. Lisaks teevad nad hirmuäratavaid hääli. Herukate kõrval kerkivad esile ülejäänud raevukad virgunud olendid.

Tulenevalt bardo pimestavast valgusest ja mürast tuletatakse lahkunule korduvalt meelde, et see kõik lähtub tema enda teadvusest ja seepärast pole vaja tunda hirmu ega sellest kõigest heidutada. Need on õpetussõnad neile, kelle jaoks see kõik on ootamatu või kes pole õpetusi korralikult omandanud ja saavutanud sellist seisundit, kus ühinemine kirka valgusega toimub spontaanselt, loomulikult viisil, ilma igasuguse pingutusega. *Spontaansus*³⁵

allikates ka Valge Tārā), Lotšana, Māmaki, Pāndaravāsinī ja Roheline Tārā (vt ka Mäll jt 2011: 169 jm).

³³Seemnesilbid (skr *bījākṣara*, tb *yig-'bru*) — sanskriti või tiibeti tähestiku häälikud või silbid, mida vadžrajaana budismis kasutakse dhjaanibuddhade või teiste pühakute kujustamisel. “Bardo thödo-lis” ilmuva viie dhjaanibuddha Vairotšana, Akšobhja, Ratnasambhava, Amitābha ja Amoghasiddhi seemnesilbid on vastavalt OM, HÜM, TRAM, HRĪH ja AḤ.

³⁴Vadžra (skr *vajra*, tb *rdo rje* ‘teemant’) — sauakujuline rituaalne ese tseremooniatel — sümboliseerib siin buddhasuse igipüsivat ja hävi-matut olemust.

³⁵Spontaansus või ka spontaanne tegelikkus (skr *anābhoga*, tb *lhun-grub*) on üks dzogtšeni õpetuse olulisi aspekte, mis tähendab seda, et

on ka teatud kontrollimehhanism, mis näitab, kas õpitu on muutunud teadvuse loomulikuks osaks. See tähendab valmisolekut mis tahes situatsioonis (kui tahes hirmutavas või õudses) reageerida viisil, mille sügavamaks olemuseks on virgumismeele (skr *bodhi-citta*). Spontaanselt, loomulikult ja ilma pingutuseta peaks toimuma ka lahkunu teadvuse ühinemine esimese surmahetke kirka valgusega. Kui see ei õnnestu, langetakse järgnevasse, rahulike ja raevukate virgunud olendite faasi, millele omakorda järgneb kolmas etapp, übersünni otsing üsavärava kaudu, kus lahkunul tuleb valida üks kuuest olemasolu vallast.

Tekst on siin heatahtlik ja ka veidi humoorikas, püüdes lahkunut kannatliku leebusega suunata. Teatud mõttes kirjeldab see pikka ebaõnnestumiste ahelat, kus lahkunu vajub järjest sügavamale vahepealsuse nägemustesse. Sellele vaatamata julgustatakse teda edasi ja selgitatakse kannatlikult põhjusi, miks temaga on läinud just nii, nagu on läinud, ja mida tuleks edasi teha. Jõudes viimasesse faasi, tehakse veel kord katset lahkunu übersündi vältida ja üsavärv tema ees sulgeda, innustades teda järgmistele sõnadega:

Oo, Õilsaltsündinu, kuula siis [tähelepanelikult] veel üks kord! Lause “Kõik meeled toimivad ja liikumisel pole takistusi” tähendab seda, et isegi kui sa elus olles olid pime, kurt või lomakas, siis nüüd, vahepealsuses, sinu silmad näevad vorme, kõrvad kuulevad helisid ja kõik sinu meeled on veatud, selged ja täielikud. Seepärast ütleb tantra “kõik meeled toimivad”. Tunne see ära, sest see on märk sellest, et sa oled surnud ja eksled vahepealsuses. (Gyurme Dorje jt 2006: 275.)

Selles faasis on rahulike ja raevukate virgunud olendite mandala lakanud toimimast ja lahkunut keerutab ringi “karma tuul” — möödunud elu teod ning mõtted. Selles vahepealsuse seisundis valitseb kõrvulukustav müra, lahkunule tundub, nagu mäed variseksid kokku, kosed pahiseksid, leegid lõõmaksid ja tuuled uluksid ning teda jälitaksid metsikute loomade ja kurjade inimeste

saavutatud kõrgemad seisundid on loomulikult olemas ja manifesteeruvad iseeneslikult, ilma pingutuseta. “Bardo thödoli” kontekstis on see eelduseks *dharmakāya* saavutamiseks esimese surmahetke vahepealsuses *chi-kha'i bar-do's* (Gyurme Dorje jt 2006: 512–513).

hordid ning nagu ta rühiks läbi vihma, lumetormi ja pimeduse. Lahkunu püüab leida varju sillaalustes, häärberites, templites, rookatusega hüttides või stuupades, ent kuna teadvus on püsitu, ei suuda ta kuskile paigale jääda. Temani jõuab teadmine, et ta on surnud, ja teda valdab ängistav nõutus, mida edasi teha. Siin peaks lahkunu paluma bodhisattva Mahākārunikat,³⁶ et too teda päästaks, ja kui lahkunul on piisavalt pälvimusi ja ta on püüdlikult õpetusi järginud, suunab palve ta õigele teele ja ta saavutab vabanemise (samas: 276–278).

Kui ta vabanemist ei saavuta, järgnevad uued manitsused ja üleskutsed meenutada elu jooksul saadud õpetusi ning üsavärv nende abil sulgeda, et vältida ümbersündi olendite maailmas. Selles faasis ilmuvad lahkunule suguühites olevad paarid, kuid lahkunul soovitatakse neist eemale hoida ning mitte paaritumisse sekkuda. Lahkunul tuleks siin kujutleda, et need on tema õpetaja ja tolle konsort, ning ta peaks neile kummardusi tegema ja annetusi tooma. Kui ta aga tunneb ikka kiusatust üsavärvast siseneda, peaks ta kujutlema, et need paaritujad on tema idam³⁷ oma konsordiga, ning kui tal pole idamit, peaks ta mõtlema taas Mahākārunikale ja tolle konsordile³⁸ (samas: 289).

Kui üsavärava sulgemine ei õnnestu ja tuleb teha valik olemasolu valdade vahel, juhendab “Bardo thödol” lõpuks, kuidas valida inimeseks sündimine.

4. SURMAKS ETTEVALMISTUMISE JA VIRGUMISMEELE ARENDAMISE VAJADUS VABANEMISE EELDUSENA

“Bardo thödol”, nagu tekst selgitab, on juhtnöörid neile, kes pole suutnud vabanemist saavutada omaenda oskuste läbi, ehk siis

³⁶Mahākārunika — kaastunnet kehastava bodhisattva Avalokitešvara tuhandekäeline vorm.

³⁷Idam (tb *yi dam*, skr *iṣṭadevatā* ‘soovijumalus’) — keskendumise käigus kujustatud buddhaomaduste kandja.

³⁸Kuna paaritumine tähistab budistlikus ikonograafias nais- ja meesaspekti terviklikku ühendust või ka olemise terviklikkust, siis selline käsitus peaks kiuslikud mõtted eemal hoidma.

õpetus keskmiste võimetega joogidele ja tavainimestele (Gyurme Dorje jt 2006: 225–226, 270–271). Tekst lähtub sellest, et elust lahkujal on vaheolust väljumiseks kujunenud teatud eeldused, ja neist eeldustest lähtudes jaotab tekst elust lahkujad kolme rühma. Esimese rühma moodustavad need, kes on teadlikult seadnud eesmärgiks saavutada vabanemine surma hetkel ja loonud selleks vajalikud ülivõimed oma olemasoleva elu jooksul. Olemasolevat elu käsitatakse ühe vahepealsusena ehk ettevalmistusperioodina kahe surma vahel.³⁹ Neile on pühendatud eelmainitud õpetustekst “Sissejuhatus teadvelolekusse: loomulik vabanemine läbi vahe-tu taju”, mis *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaandes moodustab 4. peatüki ja mille varem on avaldanud ka Evans-Wentz.⁴⁰ Nagu tõlkijad selgitavad, kujutab see tekst endast juhiseid meele sügavaima olemuse kogemiseks, ent nad rõhutavad, et nende oskuste omandamine eeldab õpetaja olemasolu ja pika-ajalist keskendumist üksinduses (Gyurme Dorje jt 2006: 37). Kes on need oskused saavutanud, ei vaja enam edasist juhendamist, kuidas olemise ringkäigust väljuda, ja seega pole talle põhimõtteliselt vajalik ka “Bardo thödoli” ettelugemine surmahetkel (samas: 37, 225, 257).

Teise rühma moodustavad vähem võimekad joogid, kes pole eelnimetatud oskusi omandanud. Siia kuuluvad ka need, kes on praktiseerinud phova⁴¹ õpetust, mida sisaldab tekst, mis *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaandes kannab pealkirja

³⁹Vt märkus 14.

⁴⁰Tekst ilmus Evans-Wentzi raamatus *The Tibetan Book of The Great Liberation* (1954, vt Evans-Wentz 2010), kus see kannab pealkirja “[The yoga of] Knowing the Mind, the Seeing of Reality, Called Self-Liberation, from the ‘Profound Doctrine of Self-Liberation by Meditation upon the Peaceful and Wrathful Deities’” (tb ‘*chab-chös zhi-khro dgongs-pa rang-gröl las rig-pa ngo-spröd gcer-mthong rang-gröl shes-bya-wa bzugs-so* ‘meele tundmise ja reaalsuse kogemise jooga, mida kutsutakse enese vabastamiseks, tuginedes “Sügavale õpetusele enese vabastamiseks, mediteerides rahulike ja raevukate virgunud olendite üle”’).

⁴¹Phova (tb ‘*pho ba*; skr *saṃkrama* ‘ülekandmine’) kaudu toimub teadvuse ülekandmine surmahetkel — kas uude ümbersündi või ka teadvuse sulandamine algühjusesse.

“Teadvuse ülekandmine: loomulik vabanemine meenutusvõime kaudu”.⁴² Selle õpetuse järgijailt ei eeldata teiste keskendumis-harjutuste tundmist ja piisab, kui eelnimetatud õpetus juhendaja abil omandatakse ja seda elu jooksul pidevalt korratakse (samas: 199). Phova abil kantakse teadvus üle kas uude ümbersündi või *algpuhtusesse* (s.t buddhasusse), milleks on vaja põhimõtteliselt tunda ka teist õpetusteksti — “Loomulik vabanemine surma nähtavate märkide äratundmise kaudu”,⁴³ mis aitab surmahetke ära tunda ja tabada õige hetk teadvuse ülekandmiseks. Kui see siiski ei õnnestu, satuvad ka need joogid vahepealsuse sellesse faasi, kus nad vajavad juhendamist (samas: 225–226).

Kolmandas rühmas on tavainimesed, kelle jaoks “Bardo thödoli” juhendid peavad aitama leida parima võimaliku viisi teadvuse ülekandmiseks, olgu siis vabanemise seisundisse või, kõige lootusetumal juhul, uude ümbersündi. See on mõeldud neile, nagu tekst selgitab, kel kokkupuude eespool nimetatud õpetuste ja oskustega puudub või on puudulik, kes valdavad neid oskusi keskpäraselt või ei suuda surmahetkel neid realiseerida (samas: 225–226, 270–272).

Niisiis, kui vabanemine ei toimu kohe surmahetkel, mis on jõukohane vaid esimese rühma kõrgeimate võimetega joogile, järgneb eelkirjeldatud pikem, tegelikkuse vahepealsuse tsükkel (tb *chos-nyid-ba-rdo*), kus ilmuvad rahulikud ja raevukad virgunud olendid ning mis annab võimaluse vähem võimekale joogile, kes on läbinud õpetussüsteemi ehk *sādhana*,⁴⁴ mis sisaldab idamite ja mandala kujustamist, et oma idam vahepealsuses ära

⁴²Tb *pho-ba dran-pa rang-grol*, ingl *Consciousness Transference: Natural Liberation through Recollection* (10. ptk).

⁴³Tb *chi-ltas mtshan-ma rang-grol*, ingl *Natural Liberation through Recognition of the Visual Indications and Signs of Death* (8. ptk).

⁴⁴*Sādhana* (skr ‘edenemine, saavutamine’, tb *grub thabs*) — õpetustekstide ja harjutuste kogum, mille eesmärk on arendada virgumismeelt (skr *bodhicitta*), kujustada oma idam ehk dhjaanibuddha, projitseerides temasse meele puhtad omadused ja lõpuks meele puhta loomusega (idamiga) samastuda. Kogenud joogid peaksid jõudma ka tervete mandalate kujustamiseni (Fischer-Schreiber jt 1989: 293; Mäll jt 2011: 184).

tunda ja temaga samastudes ümbersündidest siiski vabaneda. Ka see eeldab vajalike õpetuste praktiseerimist varem (Gyurme Dorje jt 2006: 270–272).

Cuevas toob välja kolm Karma Lingpa tekstipõimikusse kuuluvat õpetusteksti⁴⁵ (Cuevas 2003: 105), mis juhendavad, kuidas kujutada rahulike ja raevukate virgunud olendite mandalat ja kuidas surmahetkel kasutada ka muid virgumisele viivaid vahendeid — mantraid, mudrasid⁴⁶ jms. Teadvuses ennetavalt kultiveeritud rahulike ja raevukate virgunud olendite mandala on lahkunule seejuures teejuhiks, mis teda vajaduse korral suunab ja aitab meelde tuletada varasema õpetusega omandatud juhtnööre. Muu hulgas peaksid need aitama võita hirmutunnet ja ületada kõiki neid teadvuses peituvaid ohte, mis vahepealsuses valitsevad (sammas).

“Bardo thödoli” loogika lähtub sellest, et vahepealsusse satunud teadvus on üldjuhul segaduses (ka vaatamata saadud õpetustele), ja kuna lahkunu ei saa aru, mis temaga on juhtunud, mõjuvad plinkiv-kiirgav valgus ja müra hirmutavalt. Tiibeti õpetussüsteemide meistri Kyabje Kalu Rinpoche (1905–1989) sõnul valitseb vahepealsuses selline müra, mis on võrdne tuhande kõuekärkatusega, ja olukord, kus igast ilmakaarest plingib ning sähvib sansaara ja nirvaana eri tasandite pimestavat valgust: “See on umbes samasugune kogemus nagu tipptund Pariisis, kus me ole-

⁴⁵Need tekstid on järgmised: 1) “Chos-spyod bag-chags rang-grol” (tb ‘juhtnöörid kalduvustest vabanemiseks’, ingl *Religious Liturgy of the Self-Liberation of Karmic Latencies*, Tiibeti surnuteraamatu 2005/2006. aasta väljaandes 5. ptk; 2) “Zhi-khro’i las-byang tshor-ba rang-grol gsum” (tb ‘enda kolmekordne vabastamine tunnetest: rahulike ja raevukate virgunud olendite praktilised õpetused’, ingl *Threefold Self-Liberation of Feeling: Practice Manual of the Peaceful and Wrathful Deities* ja 3) “Zhi-khro’i klong-bshags brjod-pa rang-grol” (tb ‘enda kõne vabastamine: pihtimus rahulike ja raevukate virgunud olendite avardamiseks’, ingl *Self-Liberation of Speech: Confession to the Expanse of the Peaceful and Wrathful Deities*).

⁴⁶Mudra (skr *mudrā* ‘mulje, tempel, märk, sümbol’) — hinduismis ja budismis sümboolne käte ja sõrmede asend, mis väljendab kindlat tähendust (Mäll jt 2011: 145).

me nagu keset rahvarohket rüsinat, kus inimesed tunglevad lõputult siia-sinna ja autod sõidavad igas suunas. Et see pilt oleks täielik, peame siia lisama tiheda rongiliikluse koos taevast risti-rästi läbistavate lennukitega, kogu selle kaootilise põksumise” (Kalu Rinpoche 1997: 59–60).

Tiibeti surnuteraamat osutab, et enamik lahkunuid tunneb vahepealsuses hirmu, peljates nii rahulike virgunud olendite silmipimestavat eredust, vahepealsuses valitsevat müra kui ka raevukaid verd joovaid virgunud olendeid. Vaid ettevalmistunud joogid, kes on praktiseerinud vastavaid õpetusi, tunnevad viimased ära oma idamitena. Abi võib olla ka sellest, kui lahkunu on varem neid olendeid näinud kas kujude või maalingutena, mis aitab neid vahepealsuses ära tunda ja saavutada lõplikku vabanemist (Gyurme Dorje jt 2006: 255–258).

Selles mõttes on “Bardo thöдол” ühtlasi eetilisi eluviise rõhutav tekst või ka hoiatustekst, mis viitab, et ilma surmaks valmistumata ehk kui ei pühendata oma elu meele kirgastamisele, tabab lahkujat segadus ja kaos. Ettevalmistus üleminekuks ei seisne pelgalt teatud juhtnööride ja õpetuste pähetuupimises, et neid vahepealsuse seisundis järgida, vaid see ettevalmistus on elukesetev protsess, mille eesmärk on õppida tundma ja muutma teadvuse seisundeid, neid endas püsivalt juurutama ja selle kaudu saavutama seatud eesmärk(e). See ei tugine ainult vadžrajaana õpetustele, vaid ammutab oma sügavama filosoofia mahajaana õpetustekstidest, eeldades sellise meeletatuse kujundamist, mis avab tee virgumise ja vabanemiseni.

Virgumismeele (skr *bodhicitta*) arendamine ja bodhisattva ideaali kujundamine iseendas, ehk kokkuvõttes nn ettevalmistavate õpetuste ehk *ngöndro*⁴⁷ järgimine on eeldus, ilma milleta pole võimalik tegeleda tantraõpetustega (samas: 500). Seda rõhutavad ka mitmed “Bardo thödoli” tekstis sisalduvad õpetused lahkunule, neist ühe pikema võib leida esimese surmahetke vahepealsust (tb *chi-kha'i bar-do*) kirjeldavas osas, kus toimub alg-

⁴⁷Ngöndro (skr *pūrvaka*; tb *sngon 'gro* ‘eelkäiv’) — kujustamisharjutuste ja toimingute kompleks, mille virgumisteel käija peab läbi tege-
ma enne kõrgemate tantraõpetuste teostamisele asumist.

tühjuse puhta teadvustasandi kogemine. See tekstikoht osutab, et vabanemine saavutatakse vaid virgumismeele olemasolul:

Oo, Õilsaltsündinu, see, mida kutsutakse surmaks, on nüüd saabunud. Seetõttu pead sa omaks võtma altruistliku hoiaku ja suunama oma mõtteid nii: “Ma olen jõudnud surmahetkesse ja nüüd, järgides surma kulgu, keskendun ma vaid omakasupüüdmatusetele. Ma keskendun virgumismeele, kaastunde ja omakasupüüdmatusete loomisele, et saavutada virgumine. Kõikide olendite hüvanguks, kelle hulk on lõpmatu nagu ilmaruum, pean ma saavutama täiusliku buddhasuse.” (Samas: 230.)

Nii käivad virgumismeele arendamine ja bodhisattva ideaal (vabastada kannatustest kõik olendid) isiku enda vabanemisega käikäes, ilma üheta pole teist ka vadžrajaana õpetussüsteemis. Sellele kõigele eelneb aga mõistmine, mahajaana filosoofia kontekstis *ületav mõistmine*, mis võimaldab *voolusesse astuda* ja arenguteele asuda. Budistlikud õpetused eeldavad teatud kvaliteedinihet tunnetuses ja mõtlemises, millela ei toimu ka arengut kõrgemate tunnetustasandite suunas, mis on pikk protsess aste-astmelt aina keerulisemate teadvusemehhanismide loomise. Budism üldisemalt paistab silma oma erinevate *teede* ja nende gradatsioonide kulgevate *astmete* poolest. “Ületava mõistmise värssides” (skr *Prajñāpāramitā-Ratnagūṇasamcayagāthā*) toob Buddha välja bodhisattva arengutee kuus astet ehk ületavat toimingut,⁴⁸ mis kokkuvõttes loovad eeldused “teisele kaldale” ehk teadvuse kõrgemate seisunditeni jõudmiseks. Kõige olulisem on seejuures *ületav mõistmine*, millest juhinduvad teised toimingud.

“Kaheksatuhandelise ületava mõistmise suutra” (skr *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*) lõpupeatükis (XXXII ptk, 1–2)

⁴⁸Ületavad toimingud (skr *pāramitā*) — toimingud meeleplekkide hävitamiseks ja positiivse meelestatuse loomiseks. Ületavad toimingud on ületav annetamine (skr *dāna-pāramitā*), ületav kõlblus (skr *śīla-pāramitā*), ületav kannatlikkus (skr *kṣānti-pāramitā*), ületav tarmukus (skr *vīrya-pāramitā*), ületav keskendumine ehk mõtlus (skr *dhyāna-pāramitā*) ja ületav mõistmine (skr *prajñā-pāramitā*) (Mäll jt 2011: 273–274; Fischer-Schreiber jt 1989: 267).

selgitab Buddha ületava mõistmise väärtuslikkust, rääkides loo õpetust otsivast Sadāpraruditast:⁴⁹

Bodhisattva Sadāprarudita, avanud keskendumise kuus miljonit ust, nägi mustmiljoni tähesüsteemi kõigis kümnes suunas⁵⁰ budhasid ja õilsaltsündinuid, keda ümbritsesid nende mungakogukonnad ja loendamatult hulk bodhisattvaid õpetamas just sedasama ületavat mõistmist, just selsamal viisil, just neidsamu sõnu, neidsamu kirjatähti kasutades, nii nagu mina just praegu selles piiritus mustmiljonis tähesüsteemis jagan dharmat, ümbritsetuna mungakogukondadest ja loendamatust hulgast bodhisattvatest, õpetamas just sedasama ületavat mõistmist, just selsamal viisil, just neidsamu sõnu, neidsamu kirjatähti kasutades. Talle said osaks kujuteldamatud tarkused ja sügavad teadmised, mis olid piiritud nagu ookean. Kõikides tema järgmistes sündides ei olnud ta enam kunagi ilma buddhata. Ta sündis vaid sinna, kus ta sai olla koos budhade ja õilsaltsündinutega. Buddhad ja õilsaltsündinud ei puudunud isegi tema unedes. Ta oli jätnud seljataha kõik halvad ümbersünnid ja kindlustanud endale tingimused, mis tagasid talle üksteise järel vaid head ümbersünnid.

Seejärel ütles tathāgata⁵¹ Anandale: “Seetõttu on ületav mõistmine see, mis toidab bodhisattvate kõikteadmist.⁵² Nõnda, Ananda, see bodhisattva, kes tahab saavutada kõikteadmist, peab toetuma ületavale mõistmisele, kuulama, järgima, õppima, levitama, kordama ja kirjutama seda.” (Conze 1975: 299.)

Mahajaana õpetused, sh teadvusele keskendunud joogatšaara, toovad kõrgemate teadvuse seisunditeni jõudmiseks välja viis teed ehk viis arenemisastet, mis kõik kokku moodustavad bo-

⁴⁹Sadāprarudita kõnealuses loos on tegelane, kes endale õpetajat ja sobivat õpetust otsides jõuab arusaamisele, et see, mida ta otsib, on ületav mõistmine. Järgnev kirjeldus on pilt sellest, mida ta näeb oma sügavas keskendumuses. Jutustajaks selles episoodis on Buddha.

⁵⁰Kümme suunda — kaheksa ilmakaart ning ülemine ja alumine suund; tähistab kogu olemasolevat ruumi.

⁵¹Tathāgata (skr ‘nõndaläinu’) — Buddha epiteet.

⁵²Kõikteadmine (skr *sarvajñatā*) — teadvuse kõrgeimat seisundit tähistav olek, mis kaasneb ülima täieliku virgumisega (Mäll jt 2011: 113–114).

dhisattvatee.⁵³ Nende teede läbimine sõltub valitud eesmärgist ja viisist, kuidas vabanemiseni jõuda. Kui bodhisattvatee võib vältada aegkondi ja eeldab lõputult suure hulga elude läbimist, siis *Guhyasamāja-tantra* viis (arendavat) tegevust⁵⁴ pakuvad välja n-ö kiirtee, mille kaudu kujundatakse välja võimed, mis võimaldavad saavutada vabanemise juba olemasolevas elus, arendades endas oskusi, mis on vajalikud sulandumiseks tegelikkuse kirkasse valgusesse. Nende tegevuste käigus arendatakse välja oskus asendada tavapärane tunnetus kehast projektsiooniga ja sellesse omakorda projitseeritud virgunud olenditest luua teadvuse poolt kujutatud illusoorne meelekeha ja sulandada see tegelikkuse kirkasse valgusesse.

Tsongkhapa märgib oma kommentaarides *Guhyasamāja-tantra*'le neid viit tegevust kokku võttes, et see, kes klammerdub tavaelu külge, jätkab pöörlemist sansaara rattas ja hoiab tõelisi

⁵³Bodhisattva viis teed (skr *pañcamārga*) sisaldavad lühidalt järgmisi eesmärgi ja tulemusi: 1. kogumistee (skr *sambhāramārga*) — eesmärk on kaastunde ja virgumismeele arendamine ning pälvimuste kogumine; 2. rakendustee (skr *prayogamārga*) — siin peaks tärkama esmane tunnetus maailma ebareaalsusest ja olemuslikust tühjusest; 3. nägemistee (skr *darśanamārga*) — sellel teel, sügavas keskendumuses, tunnetatakse samasust absoluudiga, mis on keskenduja enda teadvuse seisund; kõiksus ilmub oma täielikus säras, tühi kõigest olevast ning vaba subjekti ja objekti dihhotoomiast; selles faasis vabanetakse meeleplekkidest, määrdumustest ja teadmatusest, mida asendab vahetu intuitsioon; 4. kujustamistee (skr *bhāvanāmārga*) — selles saavutatakse sügava keskendumuse kaudu ületava mõistmise tasand; 5. õppimist ületav tee (skr *āśaikṣamārga*) — siin saavutatakse tunnetuse viimane tasand, millega eemaldatakse määrdumuse kõige peidetumadki vormid (Obermiller 1999: 16–24; Mäll jt 2011: 259).

⁵⁴Need tegevused on Tsongkhapa järgi järgmised: 1) keha eristamine ja kõne eristamine (skr *kāya-viveka*, tb *lus dben*; skr *vāg-viveka*, tb *ngag dben*), mille käigus tavapärane tunnetus kehast asendatakse projektsiooniga tühjusesse projitseeritud õndsusest; 2) meele eristamine (skr *cittaviveka*, tb *sems dben*) ehk surmakogemuse praktiseerimine; 3) meelekeha loomine (skr *māyākāya*, tb *sgyu lus*); 4) tegelikkuse kirkasse valgusesse sulandumine (skr *abhisambodhi*, tb *don gyi 'od gsal*) ja 5) meelekeha ühinemine kirka valgusega (skr *yuganaddha*, tb *zung 'jug*) (Tsongkhapa 2013: 605–614).

teadmisi oma meele määrdumuste varjus. Kui neid viit tegevust ei arendata juba elu jooksul — ei arendata kuni suure õndsuse seisundi saavutamiseni (seisund, kus sisemine õndsus sulandub *tühjusega*), kui ei kujustata surmaprotsessi *nelja tühjust*⁵⁵ ega suudeta luua meelekeha, mis vastab kehale vahepealsuses —, siis ei saavutata ka tõeluse (skr *dharmakāya*) ega täiusliku vahendi (skr *saṃboghakāya*) tasandiks vajalikku tarkust ega oskust ära tunda meele tõelist loomust, mistõttu jäädakse lõpututeks aegadeks saarasse ekslema (Tsongkhapa 2013: 375).

Viie arendava tegevuse eesmärk on seega arendada endas oskusi, et (surmahetkel) sulanduda esimesel surmahetkel ilmuva *dharmakāya* kirkasse valgusesse või tegelikkuse vahepealsuses ilmuvas *saṃboghakāya*'s ära tunda rahulikud ja raevukad virgunud olendid kui oma idamid ning ühineda nende kirka valgusega. Tsongkhapa osutab samas, et need, kes jõuavad oma (puuduliku) karma tõttu vahepealsusesse ega saavuta vabanemist kohe surmahetkel, ei ole vajalikke oskusi tegelikult omandanud ning nende karma viljad ei ole lõplikult kustutatud, mille tulemuseks on surm karmast tingitud põhjustel ja jõudmine vahepealsusesse (samas: 429–430).

5. MANDALA KUJUSTAMINE

Tantrates ja “Bardo thöдолis” kirjeldatud rahulikke ja raevukaid virgunud olendeid on kujutatud erinevates mandalates, mida võib kohata maalituna nii Tiibeti templite seintel kui ka tankadel.⁵⁶ Tantraõpetuste üks eesmäärke on visualiseerida mandalad teadvuses, kasutades seda meetodit kõrgemate teadvusseisundite saavutamiseks. Selleks on erinevaid õpetusi, ent nende üldine eesmärk

⁵⁵Neli tühjust — tühjus (tb *stong pa*), väga suur tühjus (tb *shin tu stong pa*), suuresti tühi tühjus (tb *stongpa chen po*) ja täiesti tühi tühjus ehk kirkas valgus (tb *thams cad stong pa*). Mõnes traditsioonis on need võrdsustatud nelja rõõmuga (tb *dgaba bzhi*), kui virgumismeel (skr *bodhicitta*) läbib keha nelja energiakeskust (Tsongkhapa 2013: 608).

⁵⁶Tanka (tb *thang ka* ‘kokku rullitud’) — tiibeti religioosne maal, ikoon, mis on maalitud lõuendile ja mida saab kokku rullida (Mäll jt 2011: 227).

on luua teadvuses *meelekeha* või muu kehand, millesse projitseeritakse buddhasuse omadusi, et nendega protsessi lõppfaasis samastuda.

Guhyasamāja-tantra annab juhiseid, kuidas tühja ruumi (teadvuse tühjusesse) luua nn buddhade pilvemandala, kus pilved sümboliseerivad virgumist või virgumismeelt ja neid esindavaid buddhasid. Selleks tuleb siseneda keskendumusse ja järgida järgnevaid juhiseid:

Ruumi keskele kujusta buddhade mandala, suur hulk eredat valgust kiirgavaid pilvi, [mis on] buddhade värvi, täiuslikult ümmargused, läbistatud viiest kiirest, täidetud viie meele ihaga, ehitud viie ohverdusega. Pärast selle kõige kujustamist sulata need kokku buddhade mandalaks, duaalsusest vaba terviku kaudu kujusta keskele pilt; kujusta Vairotsana suur sümbol, mille olemuseks on keha, kõne ja meel, siis kujusta keha, kõne ja meelt kui Akšobhja ülimat sümbolit ja nagu Ratnaketu suurt sümbolit, Amitäjuse valgust ja Amoghasiddhi⁵⁷ suurt sümbolit. Kujusta See, kellele kuulub vadžra keha, kõne ja meel, safiirivärvi, raevukalt lõõskav, moondunud ja hirmutav, vadžra käes; kuu ja kristalli värvi, pea peale kuhjatud juustega, pealagi eredalt lõõskamas, käes ratas, kaunistatud paljude kaunistustega, kuldne nagu jambu-nelgipuu viljade jõgi ümbritsetuna buddhade pilvedest, tema käes kujutle suurt üheksatipulist vadžrat, smaragdikarva, kaunistatud vadžraleekidega, kujutle kalliskivi tema käes ja valgusepilvi ümberringi. (Fremantle 1971: 37.)

Kujustamisprotsess eeldab mandala eri detailide mällu kinnistamist, kuni kujustatud objekt (idam või kogu mandala buddhaperekond) saavutab sellise tõetruuduse, nagu kujustaja näeks seda päriselt. Kogenud joogi peab suutma elustada terve mandala koos kõikide seal kujutatud detailidega. Järgmises faasis kantakse mandala üle kujustaja kehasse, muutes ka keha mandalaks, mis elustub sügavas keskendumuses.

Tantraõpetuste eesmärk, nagu osutab Fremantle, on ületada vastuolu maailma ja teadvuse kõrgemate seisundite, sansaara ja nirvaana vahel. Sellest juhindub ta sõnul ka *Guhyasamāja-tantra*,

⁵⁷Vairotsana, Akšobhja, Ratnaketu, Amitäjus ja Amoghasiddhi — mütoloogilised buddhad.

mille õpetuste kaudu toimub Buddha keha, kõne ja meele, s.t kogu õpetuse ja tajutava reaalsuse ühendamine tervikuks (samas: 15–16).

Tašilhünpo kloostri tantristliku kolledži õpetustekst *Guhyasamāja-tantra* praktiseerimiseks annab detailse ülevaate, kuidas nii mandala kui ka sellel kujutatud pühakud kehasse üle kantakse, tehes kujustaja kehast (buddhasuse) *püha häärberi*, kus pühakud elavad:

Minu keha esi- ja tagakül, parem ja vasak kül on mandala neli ilmakaart; minu suu ja nina, pära ja peenis on neli värvavat; minu viie teadmise viievärvilised tuuled — minu ehitise ratsud — on viieastmelised müürid; minu keele taju⁵⁸ on kalliskividega kaunistatud piir, minu sooled võrgustik, mu kõõlused poolvõrgustik, minu sperma poolkuu, minu silmad taju peegel, mu nina taju lillepärg, mu keel kelluke, mu keha jaki tagaosa; mu kõrva ja keha tajud on lipud ja linnid rõdudel, mu sääremarjad, reied, käsivarred kaheksa sammast, mu kõht korvpudel mandala sees, mu kõrvad vadžraga märgistatud poolkuud vahepealsetes suundades; mu viis puhast isiksuse koostisosa on mandala viis värvi; mu salapaik, naba, süda ja ninaots on neli väljapääsu; mu silmad on rattad, mu mõtlemine on hirm ja mu nina on lipud, mis kaunistavad väljapääse, mu meel on keskel asuv lootos — sellisel viisil muutuvad kõik minu kehaosad püha häärberi osadeks. [---]

Minu pealaest kuni juuksepiirini muutub valge silp OM (ihukogumi olemus) valgeks Vairotsanaks, kelle kohal asub kaunistusena Akšobhja; tema kolm palet on valge, must ja punane, tema kolmes paremas käes on ratas, vadžra ja valge lootos, ja tema kolmes vasakus käes kelluke, kalliskivi ja mõök.

Minu juuksepiirist kuni kurguni muutub punane silp ĀḤ (mõtestamiskogumi olemus) punaseks Amitābhaks, kelle kohal asub kaunistusena Akšobhja; tema kolm palet on punane, must ja valge, tema kolmes paremas käes on lootos, vadžra ja ratas, ja tema kolmes vasakus käes lootoskell, kalliskivi ja mõök.

Minu kurgust kuni rinnani muutub sinine silp HŪM (tundmiskogumi olemus) siniseks Akšobhjaks, kelle kohal asub kaunistusena

⁵⁸Siin ja järgnevalt on silmas peetud psühhofüüsilisi võimeid: maitsmis-, nägemis-, haistmis-, kuulmis- ja kompimismeelt. Budismis lisandub neile ka kuues võime — mõtlemine.

Akšobhja; tema kolm palet on must, valge ja punane, tema kolmes paremas käes on vadžra, ratas ja lootos, ja tema kolmes vasakus käes kelluke, kalliskivi ja mõök.

Minu südamest kuni nabani muutub kollane silp SVĀ (valmistamiskogumi olemus) kollaseks Ratnasambhavaks, kelle kohal asub kaunistusena Akšobhja; tema kolm palet on kollane, must ja valge, tema kolmes paremas käes on kalliskivi, vadžra ja ratas, ja tema kolmes vasakus käes kelluke, lootos ja mõök.

Minu nabast kuni reiteni muutub roheline silp HĀ (teadvustamiskogumi olemus) roheliseks Amoghasiddhiks, kelle kohal asub kaunistusena Akšobhja; tema kolm palet on roheline, must ja valge, tema kolmes paremas käes on mõök, ristatud vadžra ja ratas, ja tema kolmes vasakus käes kelluke, roheline lootos ja kalliskivi. (Beyer 2001: 72–73.)

See on kirjeldus, mis õpetab, kuidas siduda mandala oma kehaga. Kandes sellesse mandalasse üle buddhasuse omadused ja nendega samastudes, viib mandala kujustamine kõrgemate teadvusseisunditeni, mille kaudu toimub lõpuks vabanemine sansaarast. Niisuguste oskuste omajal on võime ühineda esimese surmahetke kirka valgusega ka siis, kui see juhtub spontaanselt, ent tal on ka võime oma surma nähtavaid märke ära tundes ise kogu protsessi juhtida ja oma surmahetke valida, nagu selgitavad *Tiibeti surnuteraamatu* õpetustekstid.

6. SILPMANDALA *GUHYAGARBHA-TANTRA*'S

Guhyagarbha-tantra, millest “Bardo thödoli” tekst ja selles sisalduv õpetus on välja kasvanud, sisaldab mitmeid käsitlusi, kuidas konkreetseid tähendusi või ka teadvuse seisundeid mällu kinnistada (tänapäevases tähenduses meenutavad need mälutehnikaid). Oluline roll informatsiooni ja teadvuse seisundite sidumisel on silpidel. *Guhyagarbha-tantra* ütleb, et nähtumused on vaid sildid, mis on ühendatud “silpide vanikuks”, mis lähtuvad kirkastunud vadžra kehast, kõnest ja meelest (*Guhyagarbha-tantra* 2011: 47). Gyurme Dorje osutab oma *Guhyagarbha-tantra*’t käsitlevas doktoritöös, et silbid, mis väljendavad meele kõige sügavamalt puhust ning Buddha keha, kõne ja meele terviklikkust, on seotud

kujustaja peenkeha ja energiakeskustega, ning kui need on värvilt puhtad ja säravad, on seda ka kujustaja meel, ning vastupidi, kui silpide väljendusvormid ei sära, on kujustaja eksiteel (Gyurme Dorje 1987: 552). Tantrad viitavad kuni 103 silbile, mis on jaotunud energiakanalite vahel; pealael, kurgul ja südames paiknevad vastavalt silbid OM, ĀḤ ja HŪṂ, mis on kombineeritud neljakümne kahe rahuliku ja viiekümne kaheksa raevuka virgunud olendi keha, kõne ja meelt väljendava silbiga südamekeskuses ja pealael (samas: 553).

Guhyagarbha-tantra kohaselt kannab iga silp endas seoseid, seoste komplekse, tunnetustasandeid jne, mis on seotud muude süsteemi osadega. Igal silbil on ka oma konkreetne tähendus, mis teiste silpidega põimudes loovad omakorda uusi tähendusi ja tähendusruume. Kõige olulisem, nagu osutab tantra, on silp *ah*,⁵⁹ see täidab kõiki kümmet suunda, kõik tekib temast ja hajub temasse, temast ilmuvad ja temasse haihtuvad nimede säravad põimikud:

*Ka kha ga gha nga,
Tsa tsha dza dza nya,
Tra thra dra dhra nra,
Ta tha da dha na,
Pa pha ba bha ma,
Ya wa ar la sha ka sa ha cha,
E ee oo oo eh eh oh oh.
(Guhyagarbha-tantra 2011: 47.)*

Iga silp ja häälik tähistab kas ühte virgunud olendit või sümboliseerib teatud omadusi või kvaliteete. *Ah* on tantra kohaselt algolemus, *tha* vadžra maagiline manifestatsioon ja täieliku virgumuse aluspõhi, *tra* maagilise manifestatsiooni ilmutus, *dra* selle täitumine, *dhra* täiuslikult puhas maagiline manifestatsioon, *ka* ülim virgunud silmateadvus, *kha* ülim virgunud kuulmisteadvus, *ga* ülim virgunud haistmisteadvus jne (samas: 49).

⁵⁹Viidatud *Guhyagarbha-tantra* tõlge on inglise keelde vahendatud tiibetikeelsele tõlkele ja sellega seotud tiibeti õpetusliini pikaajalistele traditsioonidele tuginedes, seetõttu on siin esitatud tiibetikeelsete silpide ja häälikute transliteratsioon.

Tantra võtab silpide tähendused kokku järgmiselt:

Selles silpide ringis on ühte vanikusse põimunud [Buddha] virgunud keha, kõne ja meel. Nii on see kõik väljendatud. *Ah ho!*

Nii on seal *tathāgata*’d oma konsortidega, ja need salajased jagamatud mandalad sünnivad vadžra virgunud kehast, kõnest ja meelest, omadustest ja tegevustest. *Ah ho!* Need ringid on põhjus, miks tekivad rõõmsad virgumismeelest küllastunud pilved — vahend ja *prajñā*⁶⁰ — nagu võidukate täielik virgumine ja neljakümne kahe nime hämmastav kogunemine. *Samaya*⁶¹ ilmub seeläbi, et kokkupandamatud [nähtumused] on vadžra mandalasse kokku pandud. Selles püsides pole muud valikut kui [ilmuda]. Juurpõhjuste⁶² ja nendega kaasnevate asjaolude jõulisest mõjust [tuleneb naer nagu] *ho*. Need on salajased vadžra õpetussõnad. Nii, olles selle välja öelnud, muutuvad kõik *tathāgata*’d silpide ringiks. (*Guhyagarbha-tantra* 2011: 51–53.)

Guhyagarbha-tantra’le põhjalikud kommentaarid kirjutanud Longchen Rabjam selgitab, et neljakümne kahe rahuliku virgunud olendi silpmandala on teadvuse puhta valguse spontaanne manifestatsioon, mõistmise (*prajñā*) alusmandala, mis on vaba kõikidest moodustistest ja piirangutest ning on juba olemas kõikide nähtumuste alpuhta täiusliku olemusena, ning kui see on keskendumise (*samādhi*) seisundis juurutatud, siis “on omandatud kõigis kümnes suunas ja neljas ajas”⁶³ paiknevate buddhaperekondade ületavat mõistmist sisaldavad mandalad, kuna silpide pilve kui alusmandalat on hoolega praktiseeritud” (samas: 313).

Tantra tekst ütleb, et kui pühendunud õpilane on täielikult mandalasse sisenenud, ilmnevad sellega ka imevõimed (samas:

⁶⁰*Prajñā* (skr) — intuitiivne mõistmine, meeleharjutuste kaudu saavutatav teadvuse kõrgeim seisund. On üks kuuest ületavast toimingust. Ületav mõistmine (skr *prajñā-pāramitā*) on eelduseks, mis võimaldab arenguteele asuda (Mäll jt 2011: 147; Fischer-Schreiber jt 1989: 274).

⁶¹*Samaya* (skr) — siin Buddha keha, kõne ja meele ühtsus.

⁶²Juurpõhjused ehk sansaarat käivitavad põhjused, ka kolm mürki — teadmatus, viha ja iha.

⁶³Neli aega — minevik, olevik, tulevik ja ajatu aeg ehk ajatus. Kuna aeg on illusoorne, iga olevikuhetk on kohe ka minevik, siis *ajatu aeg* tähendab dzogtšeni õpetustes seisundit sügavas keskendumuses ehk ajatut teadvelolekut, kus aja kulg ja sellega ka aja määratlused puuduvad.

75), madalamad olemasolutasemed lakkavad ta jaoks olemast ning neid asendavad surematus ja kestev õnnetunne ning temast saab meister kõrgematele olemasolutasanditele sisenemiseks (sammas: 79). Buddhaperekondi sügavas keskendumuses kujustades saavutab ta täiuse ja kogeb olemist tervikuna ning keskendumuses ilmuv tegelikkuse kirgas valgus sulandub kõikjal olevasse ruumi, ning ta saavutab *vidyādhara* ülimad võimed (sammas: 83). Püsites sügavas keskendumuses kujustatud mandalas, ilmnevad võimed nii taevas lennata kui ka liikuda maa all; helide ja sõnade mudrade kaudu ilmnevad dharma imevõimed, annetuste mudradega saavutatakse hävimatu valguse valitseja staatus ning teostatakse *kāya*.⁶⁴ Silpide *ah li* ja *ka li*⁶⁵ mudrade kaudu saavutatakse lõpuks kõik imevõimed (sammas: 85). See täiusliku tarkuse mandala, “isetek-kiv ja alati suursugune, on kuulmise, kujustamise ja keskendumise kaudu alati spontaanselt kohal. See on ülim *samaya*, millesse buddhasuse saavutanud jäävad alatiseks püsima” (sammas: 89).

Tantra selgitab, mis põhjusel on rahulike ja raevukate virgunud olendite mandalal kujutatud raevukad virgunud olendid, osutades, et need on heidutuseks neile, kes ei käi õigete õpetuste teed ega mõista salajasi õpetusi ning kellel puudub arusaam põhjuste ja tagajärgede seosest ning keda suunavad tavaelu viljad. Need raevukad virgunud olendid peaksid neid suunama (või ka hirmutama) õigele teele, sest kui ei lõigata läbi sidemeid, mis põhjustavad halbu vilju, ootab eksinut ümbersünd kas kuumades või külmades põrgutes või vaevatud vaimude tasandil, kuni karmaviljad on ammendunud ja järgneb tõus paremate sündideni ning avaneb uus võimalus vabanemiseks (sammas: 91–93).

Longchen Rabjam osutab tantrale lisatud selgitustes, et mandala rahulikud ja raevukad virgunud olendid, kes elavad inimeste südames ja meeles, lähtuvad inimesest endast, sansaarast eksitunud ja ähmasest teadvusest tulenevast klammerdumisest oma *mi*-

⁶⁴*Kāya* (skr ‘ihu’) — siin on silmas peetud buddhasuse, Buddha ihu saavutamist.

⁶⁵*Ah li* ja *ka li* (skr *āli*, *kāli*) — mõisted, mida kasutatakse sanskriti vokaalide ja konsonantide tähistamiseks tiibeti keeles (Miller 1966: 125–147).

na külge, mis võimendudes väljenduvad agressiivsuse, raevu, uhkuse, armukadeduse jne kujul. Neist omadustest tulenevad ka raevukate virgunud olendite kehastused, mis on agressiivsed ja hirmutavad. Mandala raevukate virgunud olendite eesmärk on viidatud halbu omadusi taandada ja teadvus neist puhastada. Raevukus on mõeldud nende jaoks, keda saab taltsutada vaid äärmuslike vahenditega, neid deemonite ja teiste surma sõnumisaatjatega heidutades (samas: 571–575).

7. LÕPETUSEKS: TEADVUSE MANIPULEERIMINE MATUSEKOMBESTIKUS

Tiibeti matusekombestikus on tavaks, et matusetseremooniatega alustatakse neljandal päeval pärast surma, kui viiakse läbi esimene *bardo* liturgia (tb *gnas 'dren cho-ga*). Kolm ja pool või ka neli päeva on aeg, mil esimese surmahetke võimalused (ettevalmistunud teadvusele) on ammendunud ning möödunud on surmahetkele järgnev nn teadvusetus. Ühes (uuesti) teadvusele tulekuga algavad ka lahkunu rännakud vahepealsuses, mille läbimiseks toimuvad seitsmenda päeva liturgiad (tb *bdun-tshigs cho-ga*). Neid korraldatakse igal seitsmendal päeval neljakümne üheksa päevase tsükli jooksul. Selle käigus loetakse ette kas “Bardo thöдолit” või teisi rahulike ja raevukate virgunud olendite tekste (Cuevas 2003: 74–75; Ramble 1982: 340).

Tiibeti surnuteraamatu 2005/2006. aasta väljaandele lisatud selgituste kohaselt tuleb esmalt läbi viia varjupaiga võtmise rituaal, mille käigus laama kujustab oma meeles kolme kalliskivi — Buddhat, dharmat ja sanghat, mis moodustavad puu, mille “harud on nagu taevas voogavad pilved kaunistatud buddhade, bodhisattvate ja õpetusliini vaimsete õpetajatega” (Gyurme Dorje jt 2006: 219). Seejärel loeb laama kolm korda varjupaiga võtmise palvet ja palvet nelja mõõtmatu püüdluse⁶⁶ teostu-

⁶⁶Neli mõõtmatut püüdlust — 1) kaastunne (skr *karuṇā*, tb *snying-rje*), 2) sõbralikkus (skr *maitrī*, tb *byams-pa*), 3) rõõm (skr *muditā*, tb *dga'-ba*) ja 4) ükskõiksus ehk võrdne suhtumine (skr *upekṣā*, tb *btang-snyoms*) (Gyurme Dorje jt 2006: 470; Mäll jt 2011: 32).

miseks. Järgnevad rituaalid, mis on seotud õpetusega “Juhtnöörid kalduvustest vabanemiseks” (tb *chos-spyod bag-chags rang-grol*).⁶⁷ Laama loeb ette selles sisalduva kümneharulise palve,⁶⁸ hoides buddhade, bodhisattvate ja pühakute puud endiselt kujutatuna enda ees, ning kui palve on loetud, visualiseerib selle sulanduma kõikide kohalolijate pealaega, kaasa arvatud lahkunu ja ta ise, mille tulemusel muutuvad kujustatud buddhade, bodhisattvate ja pühakute keha, kõne ja meel lahutamatuks kohalolijate kehast, kõnest ja meelest, tuues nad kolme kalliskivi kaitse alla. Seejärel kujustab laama end Vadžrasattvana⁶⁹ tekkimas tühjusest “nii nagu mull kerkib veest” (Gyurme Dorje jt 2006: 220), jätkates “Juhtnööride kalduvustest vabanemiseks” rituaali läbiviimist kuni selle lõpuni. Sellele järgnevad vaimsed annetused buddhadele ja bodhisattvatele, mille käigus laama loeb kolm kuni seitse korda ette “Abipalve buddhadele ja bodhisattvatele”.⁷⁰ Lisanduda võivad ka teised palved budistlikust kaanonist, mis sisaldavad pühakute nimesid, mille kuulmine peaks avaldama lahkuja teadvusele tugevat mõju.

⁶⁷Need juhtnöörid moodustavad *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaande 5. ptk. Inglise keeles *Natural Liberation of Habitual Tendencies*.

⁶⁸Viidatud harud on palve varjupaigaks, palve [rahulike ja raevukate virgunud olendite] kutsumiseks, palve idamite kohaleasetumiseks, palve [virgunutele] austusavalduseks, palve annetuste vastuvõtmiseks, palve halbade tegude ülestunnistamiseks, kaastundliku rõõmu palve, palve õpetusratta pöörlemiseks, palve [Buddhale] nirvaanasse mitte sisenemiseks ja palve pälvimuste pühendamiseks Suurele Sõidukile (skr *mahāyāna*, tb *theg pa chen po*). Kümneharuline palve sisaldub samuti *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaande 5. ptk-s (Gyurme Dorje jt 2006: 62–65).

⁶⁹Vadžrasattva (skr *vajrasattva*, tb *rdo rje sems dpa'* ‘vadž-raolend’) — mütoloogiline Buddha ja idam, meelepuhtuse ja meeleplekkidest vabanemise sümbol.

⁷⁰Palve on esitatud *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaande 12. ptk-s, inglise keeles *Aspirational Prayer [Calling] to the Buddhas and Bodhisattvas for Assistance* (tb *'sangs-rgyas-dang byang-chub sems-dpa' rnam-la ra-mdar spran-pa'i smon-lam'*).

Juhul, kui rituaali toimetatakse isiku suhtes, kes on alles suremas, peab laama surijat hoolikalt jälgima, et tabada ära surmahetk, kui teadvus surija kehast lahkub, jälgides kõiki suremise märke, nagu seda on kirjeldatud õpetustekstis “Loomulik vabanemine surma nähtavate tunnuste ja märkide äratundmise kaudu” (vt eespool). Vahetult enne teadvuse lahkumist peaks laama, katkestades kõik muud tegevused, alustama “Bardo thöдолis” kirjeldatud esimese surmahetke instruksioonidega ja vajaduse korral lahkunut ka elustama, et anda talle veel vajalikke juhtnööre. Need instruksioonid sisaldavad kirjeldusi surmaprotsessist, keha eluenergia hajumisest ning teadvuse sügavaimast kihist valanduvast sisemisest kiirgusest.⁷¹ Instruksioone loetakse lahkujale valju häälega kolm korda. Kui lahkuja ei tunne esimese hetke sisemist kiirgust ära ja kaotab teadvuse, juhendab laama teda teise ja seejärel kolmanda surmahetke sisemise kiirguse juurde. Järgneb lahkunu tähelepanelik uurimine, et jõuda selgusele, kas lahkunu on saavutanud vabanemise sansaarast või mitte. Kui see on õnnestunud, kõneleb sellest teatud eriline, õnnelik ilme, nagu oleks lahkunu vajunud sügavasse unne, nähes välja nagu elav inimene. Lahkunu on seejuures lõhnatu. Võivad ilmned ka välised märgid, nagu vikerkaar või erilise kujuga pilved taevas. Õppinud joogi või teiste ennast teostanute lahkumise korral võib juhendav laama kuulda ka laulmist või pühade pillide, näiteks koljutrum-

⁷¹Nagu selgitavad *Tiibeti surnuteraamatu* 2005/2006. aasta väljaandele lisatud kommentaarid, manifesteerub sisemine kiirgus (tb *od-gsal*, skr *prabhāsvara*) hetkel, kui jämekeha on lakanud toimimast. Seda kogetakse üldjuhul kohe surmahetkel, ent see kogemus on saavutatav ka joogatantra õpetuste kaudu sügavas keskendumuses. *Tiibeti surnuteraamat* eristab vahepealsuses kolm sisemise kiirguse faasi: surmahetke esmane sisemine kiirgus (tb *bar-do dang-po chos-nyid 'od-gsal*), teisene sisemine kiirgus (tb *bar-do 'od-gsal gnyis-pa*) ja kolmandane sisemine kiirgus (tb *bar-do 'od-gsal gsum-pa*), mis ilmneb rahulike ja rae-vukate virgunud olendite faasis *chos-nyid* bardos. Samuti eristatakse sisemist kiirgust (tb *gzhi'i 'od-gsal*), mis tekib surmahetkel teadvuse algolekus *dharmakāyas*, ja sisemist kiirgust (tb *lam-gyi 'od-gsal ma*), mis on omandatud harjutamise kaudu. Neist esimest on nimetatud ka ema sisemiseks kiirguseks (tb *'od-gsal ma*) ja teist poja sisemiseks kiirguseks (tb *'od-gsal bu*) (Gyurme Dorje jt 2006: 478).

mi⁷² või rituaalse kella helisid. Juhul kui vabanemine pole õnnestunud, on lahkunul murelik või hirmunud ilme ning nägu on tõmbunud halliks. Ka ilmnevad kiired lagunemise märgid. Sel juhul jätkab laama õpetustega, mis käsitlevad ümbersündi olendite maailmas (Gyurme Dorje jt 2006: 219–222).

Eraldi juhtnöörid on ka phova õpetuse rakendamiseks surmahetkel. Ka siin peab juuresolev laama hoolsalt jälgima surmaprotsessiga seotud märke. Kui teadvuse ülekandmine toimub ka ilma kõrvalise abita (näiteks kogenud joogide puhul), peab phova rakendamisest hoiduma, kuna see võib lahkujat pigem häirida ega võimalda tal saavutatud seisundis püsida. Ka ei tohi sel juhul lahkujat puudutada, välja arvatud laubalt, et vältida teadvuse lahkumist mõnest muust kehaavausest. Kui laama peab phova läbiviimist vajalikuks, teeb ta seda niikaua, kuni teadvuse ülekandumisest ilmnevad teatud märgid, näiteks lima või veri ninast. Kuna on oluline, et teadvus lahuks lauba kohal asetseva lõgeme kaudu, siis sellest tulenevalt kujustab laama ülejäänud avauste sulgemise HÜM-silbiga (samas: 222–223).

Varasematest lääne autoritest, kellel oli ka kokkupuude Tiibetiga, osutab Giuseppe Tucci,⁷³ et surmahetkel — juuresoleva laama juhendamisel ja ülekande õnnestumise korral — toimub lahkunus formeerunud nn karmiliste mälujälgede (engrammide) puhastumine ning varasemas elus keskendumuse kaudu saavutatud sisemine valgus (tb *'od gsal*) ühineb *dharmakāya* sisemise valgusega, mis tekib surmahetkel, mida on nimetatud *ema sisemiseks kiirguseks* ja *poja sisemiseks kiirguseks*⁷⁴ (Tucci 2011: 74).

“Bardo thödoli” ettelugemist, nagu viitab Turrell Wylie (1927–1984), näevad ette ka sakja matusekombed, aga vaid neile sakja sugukonna liikmeile, keda ei peeta otsese vereliini esinda-

⁷²Koljutrumm — kahest (naise ja mehe) kolba ülaosast valmistatud *damaru*-trumm.

⁷³Tucci ekspeditsioonid Tiibetisse toimusid ajavahemikus 1929–1948. Nii Tucci kui ka mitme teise varasema autori käsitlusi tuleb vaadelda ennekõike oma aja kontekstis teatud reservatsiooniga, kuivõrd teadmised Tiibeti kultuurist on nüüd juba oluliselt laiemad.

⁷⁴Vt märkus 71.

jaks (tb *khon-rigs*), mistõttu erinevad ka matusekombed sõltuvalt sellest, kas lahkunu kuulub otsesesse vereliini või on kaudne sugukonna liige naisliini ja abielu kaudu (tb *rgyal yum*). Kui otsese vereliini esindaja sureb, jäetakse ta keha sinna, kus see on, ja oodatakse märke, mis osutaksid tema virgumisele (tb *byang-sems*, skr *bodhicitta*). Kui need märgid on ilmunud, jätkatakse matusetalitusega. Surnu keha asetatakse Heruka asendisse⁷⁵ ja loetakse ette rituaalseid tekste, mille hulgas ei ole “Bardo thö-dolit”, kuna lahkunu on juba virgunud ega vaja juhendamist. Küll loetakse seda teksti ette mitte-vereliini esindajaile, kuna neil virgumus puudub (Wylie 1964–1965: 237–241).

Tiibeti matusekommetes on oluline roll ebausul ja kartusel, et surma üle valitsevad deemonid, mistõttu on matuserituaalide eesmärk ka peletada eemale kurje jõude, kes võiksid lahkunut eksitada ja juhtida ta halba ümbersündi. Tucci sõnul ei ole surm üksnes karma küpsemise tagajärg nii- või teistsugustel põhjustel, vaid see on seotud ka kehast eralduva eluprintsiibi *bla’ga*, mille eraldamise taga kehast võivad olla välised jõud: taevased olen did (*lha*) ja deemonid (*dre*). Nii on surmaga seotud rituaalide ja annetuste eesmärk neid jõude ka eksitada (Tucci 2011: 190).

Matusekombestikus on oluline, et lahkunut juhiks vahepeal-suses head ja mitte kurjad jõud. Selle suunamiseks on ette nähtud vastavad rituaalid. Laurence Austine Waddell (1854–1938) osu-tab, et kui lahkunu on sattumas halba ümbersündi, näiteks põrgu-maailmas, millest kõnelevad kindlad märgid, siis tähendab see, et tuleb läbi viia täiendavaid rituaale selle vältimiseks. Ka korralda-takse spetsiaalne tseremoonia selleks, et lahkunu vaim ei muutuks vaimolendiks. Selleks tehakse lahkunule söögi- ja joogiannetusi ning loetakse eriline palve:

Sa [siin öeldakse välja lahkunu nimi] oled nüüd saanud oma su-gulastelt kõiki neid häid sööke ja jookke. Tunne neist rõõmu, sest edaspidi pole sul selleks enam võimalust. Sa pead aru saama, et sa oled surnud ning sinu vaim peab siit lahkuma ja mitte kunagi

⁷⁵Heruka asend ehk *vajrahūmḥkāra-mudrā* on asend, kus käed on rinnal risti, ühes käes vadžra, teises drilbu kelluke; jalad lootoseasen-dis (Wylie 1964–1965: 235).

enam tagasi tulema, et mitte häirida või kahju teha oma lähedastele. Tuleta meelde sind õpetanud laama nimi, mis on [siin öeldakse välja laama nimi], ja vali tema abil õige tee. See on valge tee! Järgne sellele! (Waddell 1998: 493.)

Seejärel, tee juhutamiseks seob juhendav laama lahkunu külge valge salli, mille teine ots on laama enda käes, ning lahkunu kantakse kodust välja. Kõndides surnukandjate ees, puhub laama sääreluust trompetit, põristab käsitrummi ja loeb rituaalseid tekste. Seejuures vaatab laama korduvalt tagasi veendumaks, et surnu vaim liigub kehaga kaasa. Ka seda tseremooniat ei korraldata neile, keda peetakse virgunuks ja kes on surmaks ette valmistanud (samas: 493–494).

Kõik see näitab, et lahkumisega seotud tseremooniate juures on oluline roll uskumustel ja nendega seotud tõekspidamistel, mistõttu korraldatakse vajalikke tseremoonias selleks, et juhtida lahkunu teadvust õiges suunas ning kaitsta teda eksitavate või ka otseselt kurjade jõudude eest. Rituaalides on oluline roll ka mitmesuguste tekstide, sh “Bardo thödoli” ettelugemisel ja õpetatud laama kohalolul, kes veenab ja rahustab lahkunu omakseid, et vajalikud toimingud lahkunu abistamiseks on tehtud. Seda kõike on vaja ennekoike tavalistele inimestele, kellel puuduvad nii teadmised keerukatest õpetustest kui ka oskused neid realiseerida ning kes juhinduvad sageli ebausust.

Kirjandus

- B e y e r, Stephan 2001 [1988]. *Magic and Ritual in Tibet: The Cult of Tara*. Delhi: Motilal Banarsidass
- B l e z e r, Henk 1997. *Kar glin Ĵi khro: A Tantric Buddhist Concept*. Leiden: Research School CNWS
- C o n z e 1975 [1973] = *The Perfection of Wisdom in Eight Thousand Lines & Its Verse Summary*. Trans. Edward Conze. Bolinas, CA: Four Seasons Foundation
- C u e v a s, Brian J. 2003. *The Hidden History of the Tibetan Book of the Dead*. New York: Oxford University Press

- Dudjom Rinpoche 1991. *The Nyingma School of Tibetan Buddhism: Its Fundamentals and History*. Trans., ed. Gyurme Dorje, Matthew Kapstein. Boston: Wisdom Publications
- Evans-Wentz, Walter Y. 2010 [1954]. *The Tibetan Book of The Great Liberation*. Varanasi & Kathmandu: Pilgrims Publishing
- Evans-Wentz, Walter Y., Kazi Dawa Samdup 2000 [1960]. *The Tibetan Book of the Dead*. Oxford & New York: Oxford University Press
- Fischer-Schreiber, Ingrid, Franz-Karl Ehrhard, Kurt Friedrichs, Michael S. Diener 1989. *The Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion*. Boston: Shambala
- Fremantle, Francesca 1971. A Critical Study of the *Guhyasamāja Tantra*. University of London. [Käsikiri.]
<https://fundacionmenteclara.org.ar/guhyasamaja.pdf> [vaadatud 27.9.2021]
- Fremantle, Francesca 2003. *Luminous Emptiness: Understanding the Tibetan Book of the Dead*. Boulder, CO: Shambala Publications
- Germano, David 2005. The Funerary Transformations of the Great Perfection (Rdzogs chen). — *Journal of the International Association of Tibetan Studies*, Vol. 1, October, pp. 1–54
- Guhyagarbha-tantra 2011 = *The Guhyagarbha Tantra Secret Essence Definitive Nature Just as It Is*. With the commentary by Longchen Rabjam. Trans. Lama Chonam, Sangye Khandro of the Light of Berotsana Translation Group under the guidance of Khen Rinpoche Namdrol. Ithaca, NY: Snow Lion Publications
- Gyurme Dorje 1987. *Guhyagarbhatantra and its XIVth Century Commentary* Phyogs-bcu Mun-sel. London: University of London
- Gyurme Dorje, Jinpa Thupten, Graham Coleman 2006 [2005]. *The Tibetan Book of The Dead: The Great Liberation by Hearing in the Intermediate States*. Composed by Padmasambhava. Revealed by Karma Lingpa. Trans. Gyurme Dorje. New York: Viking Penguin
- Kalu Rinpoche 1997 [1993]. *Luminous Mind: The Way of the Buddha*. Boston: Wisdom Publications
- Miller, Roy Andrew 1966. Buddhist Hybrid Sanskrit *Āli*, *Kāli* as Grammatical Terms in Tibet. — *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 26, pp. 125–147
- Mäll, Linnart 1998. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. Tartu: Ilmamaa
- Mäll, Linnart, Märt Läänemets, Teet Toome 2011. *Ida mõtte-loo leksikon*. 2., parand. ja täiend. trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus

- O b e r m i l l e r, Eugéne 1999. *Prajñāpāramitā in Tibetan Buddhism*. Varanasi: Pilgrims Publishing
- R a m b l e, Charles 1982. Status and Death: Mortuary Rites and Attitudes to the Body in a Tibetan Village. — *Kailash: Journal of Himalayan Studies*, Vol. 9, No. 4, pp. 333–359
- T s o n g k h a p a 2013. *A Lamp to Illuminate the Five Stages: Teachings on Guhyasamāja Tantra*. Trans. Gavin Kilty. Somerville: Wisdom Publications
- T u c c i, Giuseppe 2011 [1970]. *The Religions of Tibet*. Trans. Geoffrey Samuel. Delhi: New Age Books
- V a s u b a n d h u 2009. Vimśatikā. — Thomas E. Wood. *Mind Only: A Philosophical and Doctrinal Analysis of the Vijñānavāda*. Delhi: Motilal Banarsidass, pp. 97–102
- W a d d e l l, Laurence Austine 1998 [1895]. *The Buddhism of Tibet or Lamaism, with Its Mystic Cults, Symbolism and Mythology and in Its Relation to Indian Buddhism*. Delhi: Gaurav Publishing House
- W y l i e, Turrell 1964–1965. Mortuary Customs at Sa-skyā, Tibet. — *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 25, pp. 229–242

ÜLO MATTHEUS (1956) on kirjanik, ajakirjanik, riigiametnik ja toimetaja; lõpetanud 2007. a EBSi, magistriskraad 2019. a Tallinna Ülikoolist Aasia uuringute erialal. Mattheus on töötanud ajalehe *Sirp* kirjandustoimetajana, raadiojaama Raadio Vaba Euroopa korrespondendina ning *Postimehe* poliitikareporterina. 2005–2013 töötas ta Riigikogu pressinõunikuna, 2014–2016 TEA entsüklopeedia tegevtoimetajana. 2017. aastast on ta Eesti Konjunkturiinstituudi teadustöötaja.



MATI UPRUS. Kuumees (2021)

KUNINGAS VIKRAMA SEIKLUSED

Kolm lugu

Tõlkinud Martti Kalda

TUNNISMÄRKIDE TUNDJA

(Simhāsanadvātrīṃśikā XXIX džainistlik versioon)

Järgmisel korral, kui kuningas Bhoja oli taas kord pühitsuse läbi teinud, et Lõvitroonile istuda, sõnas kahekümne üheksas kujuke: “Kuningas, sellelesinasele Lõvitroonile istugu vaid too, kelle hingesuurus on Vikramāditya vääriline!”

“Mäherdune seesinane hingesuurus oli?” päris kuningas.

Kujuke jutustas: “Kuningas! Hiilgava valdja Vikrama täielise ülemvõimu all oli Avantī linn.¹ Kord saabus Avantī lähisteile ihumärkide tundjast mees, kes mõistis, mida head ja halba meeste ja naiste ihu tunnismärgid kolmes ajas ennustavad.²

Tõlgitud lugude originaali aluseks on Franklin Edgerton (ed.). *Vikrama's Adventures, or The Thirty-two Tales of the Throne: A Collection of Stories About King Vikrama as told by The Thirty-two Statuettes that Supported His Throne. Part 2.* (Harvard Oriental Series, Vol. XXVII. Ed. Charles Rockwell Lanman.) Cambridge: Harvard University Press, 1926, lk 238–240.

¹Avanti oli ajalooline piirkond (ka Malwa) Kesk-Indias Ujjaini linna ümbruses; siinkohal nimetatud Avantīpurī (“Avantī linn”) on ilmselt Ujjain (skr Ujjayinī), kuningas Vikramāditya pealinn. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

²Keskajal kuulus tuleviku (ja mineviku) ennustamine ihu tunnismärkide järgi (skr *sāmudrika-śāstra*) Vana-India teaduste hulka. “Teaduse” alaliikideks olid hiromantia (skr *hasta-sāmudrika* ehk ennusta-

Näinud seal kellegi mehe lootoslille tähisega³ jalajälgi, jäi ta hämmingus mõttesse: “Kas seesinane on kellegi kuninga jalajälg? Ent mispärast kõnnib ta üksi ja jala? Järgnen talle ning kaen järele!”

Jälgi mööda minnes nägi ta üht viletsat vennikest, kes kandis haokubu oma pea peal, ja sõnas kohkunult endamisi: “Oh! Juhul kui sellelsinasel haokorjajal on needsinased tunnismärgid, siis on minu pingutused ihumärkide tundmist õpikuist õppida raisku läinud! Milleks siis Avantisse minna?! Lähen tagasi.”

Ta seisatas hetkeks sealsamas, ent järgmisel hetkel mõtles: “Kui ma juba nõnda palju maad olen maha käinud, siis lähen ma kesklinna ja kaen, mäherdune seesinane Vikramāditya on!”

Ta läks Avantī linna ja nägi Vikramat õukonna keskel istumas. Ent kuningat nähes tabas teda suurim südameahastus. Kui kuningas, kes oli näoilmete ja kehakeele lugemises vilunud, märkas sedasinast südameahastuses meest, päris ta: “Oh võõras, mispärast sa siia saabudes ahastusse sattusid?”

Too kostis: “Isand, esiteks kohtasin ma teel kõiki kuninga tunnismärke kandvat meest, kes kandis hagu kokku; teiseks aga nägin ma siin sind, kellel hoolimata kõigist kehvadest ihumärkidest on täieline ülemvõim kogu maal kuni ulgumereni. Vastuolu õpikute õpetusega viib mind ahastusse!”

mine käejoonte järgi); frenoloogia (skr *kapāla-sāmudrika* ehk ennustamine kolju kuhu järgi), ning füsiognoomia (skr *mukha-sāmudrika* ehk ennustamine näo järgi). Indias ennustatakse tänapäevalgi inimese saatust tema pea ja näo järgi. Kolm aega on siinkohal minevik, olevik ja tulevik.

³Lootoslill (lad *Nelumbo nucifera*) on India rahvuslill. Kõige tavalisemad on roosakasvalgete õitega lootosed, millega kaunistatakse templeid ja neid kingitakse jumalatele, aga ka süüakse ja nendega puhastatakse tiike (et eemaldada veest mürke). Sanskriti keeles on lootoslille kohta arvukalt termineid, väga selget terminoloogilist vahet tehakse eri värvi lootostel. Sümbolina on lootoslill ühel või teisel moel kasutusel peaaegu kõigis India usundeis, sellepärast on lootoslille nägemine inimkehas (tavaliselt peopesa või jalatalla kujus, ent ka nahavärvis) jumalikkuse ja/või kuninglikkuse märk.

Seepeale sõnas kuningas: “Oh teadjamees, tavapäraselt sisaldavad õpikute õpetused nii reegleid kui ka erandeid; sestap sa tosi⁴ hoolega, ehk on siingi reeglites mõni erand!”

Seda kuuldes jäi ihumärkide tundja hämmingus mõttesse: “Oh kui terav on kuninga taip, kui meeldiv ta hää, ja mäherdune mõistmise vägi!” — Sestap sukeldus ta kõigi tunnismärkide tundmise tuumani, kuni kuulutas: “Kuningas, õpikute õpetustes on toodud mitu reeglipärast meeste ja naiste ihu tunnismärki, mis head ja halba kuulutavad, ent on ka seesinane erand: “Isegi siis, kui kellegi kehal on kõik heaendelised tunnismärgid, siis kui tema keelel on varesejala⁵ märk, on kõik see tähtsusetu.””

Seda kuuldes lasi kuningas sellesinase haokorjaja õukonda tuua. Kui talle toidupala keelele pandi, oli varesejala märk selgesti näha. — Seepeale päris kuningas taas kord: “Kas on veel mõnd erandit?”

Ihumärkide tundja kostis: “Isegi siis, kui kehal on kõik kehvad tunnismärgid, ent vasaku külje siseorganid on tähnilised, tuleb kõik tunnismärgid heaks lugeda!”

Seda kuuldes krahmas kuningas omaenese käega pistoda, et tõe teadasaamiseks oma kõht vasaku külje kohal lõhki lõigata, ent ihumärkide tundja rabas tal käest ja ütles: “Kuningas, ära torma! Sinu kõhu siseorganid on kahtlemata tähnilised, vastasel korral pole sa nõnda meelekindel ja vapper! Sest et:

⁴Käskiv kõneviis sõnast *tosima* “sonkima, sosima; tuhnima”. *Toim.*

⁵India subkontinendil on levinud peamiselt kaks vareseliiki (skr *kāka*): õuevares (lad *Corvus splendens*) ja suurnokk-vares (lad *Corvus macrorhynchos*). Esimene (ka India ehk Tseiloni vares) on u 40 cm pikkune sinakasmusta sulestikuga lind (v.a kaelus, mis on hall), kes elab nii vabas looduses (süües putukaid, väikenärilisi ja kahepaikseid) kui ka inimasundustega sümbioosis (tarbides toidujääke). Suurnokk-vares (ka džunglivares) on veidi suuremat kasvu ja üleni musta sulestikuga lind, kes elab pigem vabas looduses, tarbides toiduks muu hulgas kiskjate ja raipesööjate loomade toidujääke. Vana-India maailmapildis on vares tark ja kaval lind, peaaegu papagoi vääriline. Samas nähakse varest ka siinilma ja teispoolsuse vahendajana, näiteks koolnud esiisade toitmise riitusel ohvriks toodud riisipalle sööma lendavaid vareseid käsitatakse surnute vaimude või nende sõnumitoojatena.

Rikkus lähtub luudest, õndsus lihast,
naised silmadest;
teekond kõnnakust, mõjuvõim häälest,
ent kõik muu vaprust!

Sestap, oh kuningas, juhul kui sinus on säherdust vaprust ja meelekindlust, siis istu sinagi sellelesinasele Lõvitroonile!”

KOLLITAV KAITSEVAIM

(*Siṃhāsanadvāṛiṃśikā XXXI* džainistlik versioon)

Järgmisel korral, mil kuningas Bhoja oli taas kord pühitsuse läbi teinud, et Lõvitroonile istuda, sõnas kolmekümne esimene kujuke: “Kuningas, sellelesinasele Lõvitroonile istugu vaid too, kelle hingesuurus on Vikramāditya vääriline!”

“Mäherdune seesinane hingesuurus oli?” päris kuningas.

Kujuke jutustas: “Kuningas! Hiilgava valdja Vikrama täielise ülemvõimu all oli Avantī linn. Seal elas killavanem⁶ Dānta⁷, ning too ei teadnud isegi seda, kui suured on tema rikkused. Tema pojaks oli Somadatta.⁸

Kord ihkas seesinane killavanem lasta endale uue kauni eluaseme ehitada. Saanud kuningalt loa, lasi ta ehitusega algust teha

⁶Keskaja alguseks olid Vana-India kaupmehed (või ka pankurid) koondunud omamoodi gildidesse või tsunftidesse. Gildid võisid põhineda elukutsel või tegevusalal, geograafilisel, rahvuslikul või seisuslikul kuuluvusel. Gildidel olid autonoomsed õigused, nad kogusid makse ja mõistsid oma liikmete üle kohut ning toimisid ühismajandite ja pankadena. Gildi juhtis killavanem (skr *śreṣṭhin*), kellel olid kuningaga sarnased õigused ja kohustused ning kes võisid toimida isegi külade ja piirkondade asehalduritena.

⁷Dānta — “taltsas”; siinkohal osutab killavanema loomusele, sest Vana-India jutukirjanduses *nomen est omen*, s.t tegelaskuju iseloom on ära seletatud juba tema nimes.

⁸Somadatta — “Soma and”; teofoorne nimi osutusega kuujumal Somale ehk Candrale. Siinkohal pole päris selge, kas järgneva loo peategelaseks on Dānta või Somadatta. Võimalik, et killavanema potentsiaalselt päritavat ametinimetust rakendatakse loos ka Dānta pojale.

siis, kui päike asus Pušya kijas.⁹ Siitpeale sobitati talad paika, laoti telliseid, kaeti seinu krohviga ja tehti muid töid vaid siis, kui Päike asus Pušya kijas. Mitme aasta vältel valmis pind, laoti alusmüürid ja seinad, tõsteti sambad, seati ukseid ja võlvid, raiuti raidkujud, kujundati õued ja vaheseinad, tõsteti kandetalad, sarikad ja katuseservad, valmisid kinnitised, tornid, aknad, trepid, palvenurgad ning muud maja osad. Härrastemajale sai seitse iseloomulikku osa neljajalgsete, äritegevuse, varahoiu, kaaskondsete, pidusööki, kohtupidamise ja jumalakummardamise tarvis. Selle eri värvi kangaste ja lõngadega köidetud vanikud püüdsid kõigi pilke, kuldsete kuplite kirkale viirule hiivatud viit värvi lipud panid perutama ka päikesekaariku¹⁰ hobud. Seejärel vaatas seesinane killavanem välja heaendelise hetke, tellis lepitusriitused, ohvriannid ja muud talitused ning korraldas seal koja avamispeo.

Pärast seda, siis kui killavanem öö aegu sängis lebas, teatas hüval hetkel rajatud koja kaitsevaimuks määratud jumalus nõnda: “Hei, ma kukun!” — Seda kuuldes kargas kohkunud killavanem

⁹Täheteadus (skr *jyotiṣa*; *jyotir-vidyā*; *nakṣatra-vidyā*) oli ja on Indias ülimalt oluline teadusharu. Vana-Indias mahtus selle alla kolm teadusharu: astroloogia, astronoomia ja matemaatika. Praktiliste teadustena käisid astronoomia ja matemaatika ühte jalga tänapäeval pseudoteaduseks peetud astroloogiaga. Astroloogia aitas teha järeldusi ja oletusi tähtkujude mõjust inimsaatusel. Sellisena on astroloogia Indias populaarne tänapäevani ning tähekaardid on sageli aluseks tähtsatele otsustele alates seaduste allkirjastamisest ja abielu sõlmimisest kuni äri- või reisiplaanide tegemiseni. Siinkohal on juttu astroloogilistest majadest või kodadest (skr *nakṣatra*), kus Päike (või ka Kuu) eri ajaperioodidel asuvad. Pušya ehk Tīṣya koda langeb üldjoontes kokku Vähi tähtkujuga, moodustudes selle tähtedest Gamma, Delta ja Teeta.

¹⁰Vana-India mütoloogilises maailmapildis on Päike (skr *sūrya*; *ra-vi*; *arka*; *āditya*) kuldne jumal ja ühtlasi päikeseketas, mis veereb päeva ajal hobuste veetud kaarikul üle taevavõlvi. Säärane arusaam ei välista heliotsentrilist ilmavaadet, milleni jõuti Gupta ajastul (4.–6. saj.), mil elasid ja tegutsesid kuulsad tähetargad Āryabhaṭa (475–550), Varāhamihira (u 5.–6. saj.) ja Brahmagupta (598–668) — et Maa tiirleb ümber Päikese ja omaenda telje ning et tegu on kerajate taevakehadega.

kohemaid süngist välja, ent kedagi nägemata heitis taas süngi. — Mispeale hüüdis jumalus taas: “Kukun!” — Seepeale piidles kohkunud killavanem taas kord igasse ilmakaarde, enne kui süngi tagasi heitis. — Ja veel kord kuulutas jumalus: “Kukun!” — Seepeale kohkus killavanem taas, vaatas ringi, aga ei näinud kedagi. Nõnda und saamata veetis ta terve öö.

Nõndamoodi kolm ööd-päeva piinelnud, pajatas pelglik pealik oma hingenatukese pärast peljates oma kimbatusesest kuningale. Seda kuuldes mõtiskles kuningas: “Kindla peale on too sellisinase härrastemaja kaitsevaim, kes kõneleb nõnda, et teda järele proovida või ohvriandi norida; küllap leidub siingi mõni abinõu!”

Sestap sõnas kuningas: “Hea killavanem, kui sa selles majas elada pelgad, siis võta mult nõndapalju raha, kui sul härrastemaja ehitusele kulus.” — Seda kuuldes oli killavanem väga rahul: “Milleks mulle seesinane härrastemaja, mis mu elu ohustab?!” — Võtnud kuningalt nõndapalju, kui maja maksma läks, naasis ta oma kodukanti.

Hiilgav Vikrama aga, olles almuseid jagades pälvimusi kogunud,¹¹ läks loojangu aegu üksnes omaenese vaprusel veel sinna majja, kuigi kõik kuninga kaaskondsed teda keelasid. Kui ta süngis lebas, teatas jumalus: “Hei, ma kukun!” — Mispeale kartmatu kuningas kostis: “Kuku kähku, ära viivita!”

Seepeale kukkus kuldne mehepoeg tema õnneks alla. Kaitsevaimust jumalus ilmutas end, lasi lillevihma alla sadada, pajatas kuldse mehe võluväest, ning kiitnud kuningat, naasis oma kodukanti. Koidikul võttis kuningas kuldse mehe ja naasis vägevaimast vägevaimas vägevuses kuningakotta.¹²

¹¹Indias usuti ja usutakse tänapäevani, et esiisadele või vaestele ja pühameestele toidu annetamine (skr *pradāna*) või kinkide tegemine (skr *dāna*) toob annetajale kasu ja pälvimusi (skr *punya*). Pälvimused omakorda aitavad koguda positiivset karmat ning seeläbi saavutada käesolevas või tulevases elus edu, parema ümbersünni või koguni vabanemise.

¹²Vikramāditya lugudes esineb hulgaliselt võluesemeid, nagu näiteks võluvili, jumal Šiva energiat kandev imeline *liṅga*, soove täitev kalliskivi või puu, ihkelehm ehk soove täitev lehm, võluomadustega

Sestap, oh kuningas, juhul kui sinus on säherdust hingesuurust, siis istu sinagi sellelesinasele Lõvitroonile!”

VAESUS VARAAIDAS

(*Siṃhāsanadvātrīṃśikā XXXII* džainistlik versioon)

Järgmisel korral, mil kuningas Bhoja oli taas kord pühitsuse läbi teinud, et Lõvitroonile istuda, sõnas kolmekümne teine kujuke: “Kuningas, sellelesinasele Lõvitroonile istugu vaid too, kelle hingesuurus on Vikramāditya vääriline!”

“Mäherdune seesinane hingesuurus oli?” päris kuningas.

Kujuke jutustas: “Kuningas! Hiilgava valdja Vikrama täielise ülemvõimu all oli Avantī linn. Kord saabus Avantīsse kaupleva keegi kaupmehepoeg Avantī lähistelt asuvast külast. Linna ilu nähes naasis ta hämmingus oma kodukülla, pajatades oma isale nõndamoodi: “Papa, ükskõik millist kaupa Avantīsse tuuakse, inimesed ostavad selle kõik ära! Ning kõik see, mis järele jääb, selle ostab kuningas loojangu aegu ära, et linnale ei jääks mainetahra, justnagu ei leiaks mõni kaup seal ostjat.”

Seda kuuldes lasi kaupmehepoja kavalpeast isa valmistada vasesest kuhu, ning pannud sellele nimeks Vaesus, läks Avantīsse ja võttis kuninglikul teel koha sisse.

Kui keegi küsis, vastas ta: “Tõin Vaesuse müügile.”

Kui küsiti, mis hinnaks, vastas ta: “Tuhat kuldmünti.”¹³

kriiditükk, võlukepp ja riideräbal ning võluvedelik. Siinkohal ei seletata, milline võluvägi on kuldsel mehel (ilmselt kujul), ent analoogidele toetudes saab sellega juurde toota kas kulda (või muud vajalikku) või siis kedagi või midagi elustada või tervendada.

¹³Kuigi Vana-India kultuuriruumi aladelt on üksikuid kullakange ja -münti leitud juba ajast 1000 eKr, andis esimesed kuldmündid India naabruses välja Kreeka-Baktria riik (u 246–126 eKr). Kuldmünti vermiti ka Kušaanide impeeriumis (2./1. saj. eKr – 3./4. saj.), mis valitses küll vaid Põhja-India lääneosade üle. Esimesed omamaised kuldmündid vermiti Gupta dünastia (4.–6. saj.) ajal Vikramāditya vanaisa Candragupta I (võimul u 319/320–330) ajal. Kuldmündid kaalusid 7,3–7,9 grammi ning nende kullasisaldus langes aja jooksul 90%-lt kuni 75%-ni. Tuhat kuldmünti kaalusid seega u 7,3–7,9 kg. Sõna kuldmün-

Seda kuuldes ei tahtnud keegi seda Vaesuse kuju osta. Kuninga käsul ostsid kuju loojangu ajal kuninga käsikud, makstes müüjale nõutud hinna. Seejärel veeti seesinane Vaesuse kuju varaaita.

Seepeale, näinud Vaesust varaaita saabumas, astus kuningriigi seitsmeosaline seitsmest kalliskivist kõliseva vöö ja lillekeega Önn öösel kuninga palge ette. Sestap tõusis kuningas suures meeltesegaduses püsti, tervitas auväärt õnnetari avasüli ja ülistas teda nõndamoodi:

“Au Önnele! Kui tema on ligi, vooruste hulgadki lähedal,
kuigi viibivad eemal;
ent kui lahkub õnnetar, lahkuvad nemadki,
kuigi paiknevad samas!

Alati, kõikjal, au Önnele, ilmamaa iluehtele,
kel ulgumerest sündides nimeks kalliskivide kaevandus!

Au Önnele, kellega naitudes Kṛṣṇa¹⁴ sai maailmakuulsaks,
ning kelle pojaks on Kāma¹⁵, rahvaste õnnestaja!”

Olles nõnda Önne kiitnud, päris kuningas, miks too tema palge ette astub. Seepeale sõnas Önn: “Kuningas, ma lahkun, sest sinu varaaita on saabunud Vaesus!”

di (skr *dīnāra*) tähistamiseks on Vana-India tekstides võõrsõna ladina-keelsest sõnast *denarus*.

¹⁴Kṛṣṇa (“tume, must, sinkjas”) on Vana-India üks olulisemaid jumalusi (võimalik, et aarjalaste eelne pärismaalaste kuningas või jumalus), kelle kultus tekkis u 6.–2. sajandil eKr. Mütoloogia järgi on Kṛṣṇa jumal Viṣṇu kehastus (skr *avatāra*), karjuste ning kaastunde, armastuse ja helluse jumal, kelle kultuse põhitekstiks on *Bhagavadgītā*. Kṛṣṇa ja lamburineid Rādhā armastus on Indias tänapäevani jumala ja talle pühendunu suhte ideaalnäiteks.

¹⁵Kāma (“armukirg”) ehk Kāmadeva ehk Smara on Vana-India armastuse jumal, jumal Viṣṇu ja jumalatar Lakṣmī poeg, lilledest, lindudest ja mesilastest ümbritsetud kevadejumalus, kes ratsutab papagoi seljas ning paneb inimesi armuma, tabades neid oma suhkruroost vibult lastud nooltega.

Seepeale sõnas kuningas: “Jumalatar, kogu maine õnn sõltub sinu soosingust! Ära mine!”

Seepeale lausus Önn: “Miks peaksin mina jääma sinna, kus on Vaesus?”

Seda kuuldes sõnas kuningas: “Mina soetasin Vaesuse kuju, ning kuna selle hankisin, ei saa ma teisiti. Kui sa kavatsed minna, siis mine!”

Seda kuuldes Önn lahkus.

Siis, järgmisel hetkel, saabus kuningakotta Mõistus, öeldes: “Auväärt kuningas, sinna kus on Vaesus, sinna ei saa meie jääda. Sestap lahkus Önn ja minagi kavatsen minna.”

Kuigi kuningas palus Mõistusel jääda, ei kuulanud too kuninga palvet, vaid lahkus.

Seejärel, järgmisel hetkel, saabus sinna Vaprus, kõneldes kuningale: “Kuningas, sinna kus on Vaesus, sinna ei saa meie jääda. Sestap lahkusid ennist Mõistus ja Önn. Ma tunnen sind juba kaua, ent siiski palun ma luba lahkuda, et kaugele ära minna.”

Seda kuuldes mõtles kuningas suures meeltesegaduses: “Oh, kui Vaprus mehe maha jätab, mis siis järele jääb?!”

Sest et:

Las lahkub Önn, kel heitlik meel;
mingu voorused, Mõistus kõige ees!
Ning asugu teele eluhingused,
ent Vaprus ärgu hüljaku inimest eal!”

Seejärel sõnas kuningas: “Auväärt Vaprus! Mingu kõik teised, ent sina jää!”

Seepeale lausus Vaprus: “Kuningas, miks peaksin mina jääma sinna, kus on Vaesus?”

Kuningas sõnas: “Siis võta mu pea! Milleks ilma sinuta veel elu?” — Haaranud mõõga, seadis ta selle oma kaelale, et omal pea maha lüüa, ent Vaprus krahmas kuninga käest kinni.

Seepeale jäi Vaprus paigale. Seejärel naasid ka tema kaaslased Mõistus ja Önn. Sestap, oh kuningas, juhul kui sinus on säherdust vaprust, siis istu sinagi sellelesinasele Lõvitroonile!”

SAATEKS

Lōvitrooni 32 juttu (skr *Simhāsanadvātrimṣikā*) ehk *Kuningas Vikramārka elukäik* (skr *Vikramārkacarita*) ehk ka *Kunigas Vikramāditya elulugu* (*Vikramādityacarita*) või *Lōvitrooni lood* (*Simhāsanakathā*) või *Kolmekümne kahe kujukese pajatused* (*Dvātrimṣatputtalikākhyāna*)¹⁶ on sanskritikeelne jutukogu, mis pärineb keskaegsest Indiast ning mis kirjutati ja koostati 11.–15. sajandil.

Jutukogu ideaalvalitsejaks on Gupta dünastia (4.–6. saj.) kuningas Candragupta II Vikramāditya (võimul u 375/380–413/415) ning tema mantlipärijaks minevikus Paramāra dünastia (9.–14. saj.) kuningas Bhoja I (võimul u 1000/1010–1055/1065). Teoreetiliselt võiks tegu olla ka teiste samanimeliste valitsejatega, sest Vikrama ja Bhoja on Vana-India ajaloos populaarsed valitsejanimed, ent valitsejate pealinad (vastavalt Ujjayinī¹⁷ ja Dhārā¹⁸) ning ajaliskultuuriline raam sobituvad kõige paremini just nende kahega. Ajalooline kontekst aitab ka *Simhāsanadvātrimṣikā* teksti dateerida: Bhoja-järgne aeg (11. sajandi lõpp) on esimene võimalik teose koostamise aeg.

Hoolimata pealkirjast *Lōvitrooni 32 juttu* sisaldab jutukogumik 45 moraliseerivat ja samas ulmelist novellilaadset lugu, mille peategelaseks on 600 kuni 1000 aastat enne kogumiku loomist 4.–5. sajandi vahetusel elanud kuningas Vikramāditya. Juttude kuulajaks on teoses 11. sajandi kuningas Bhoja, kes üritab Lōvitroonile istuda, aga teda takista-

¹⁶Nimetemaatika kohta vt pikemalt Franklin Edgerton (ed.). *Vikrama's Adventures, or The Thirty-two Tales of the Throne: A Collection of Stories About King Vikrama as told by The Thirty-two Statuettes that Supported His Throne*. Part 1. (Harvard Oriental Series, Vol. XXVI. Ed. Charles Rockwell Lanman.) Cambridge: Harvard University Press, 1926, lk xlix–l.

¹⁷Ujjayinī ehk Ujjaini linn asub Põhja-India keskosas (tänapäeval Madhya Pradeshi osariigis, osariigi pealinnast Bhopālist 190 km läänes pool), teel Lōuna-Indiasse, subtroopika ja troopika piiril. Keskajal oli Ujjain oluline haldus- ja kultuurikeskus, praegu on ta väike (u 500 000 elanikuga) hindude palverännupaik. Linna hiilgeajad jäädvad kuningas Vikramāditya aega 4.–5. sajandil, mõningane tähtsus oli linnal ka kuningas Bhoja ajal 10.–11. sajandil.

¹⁸Dhārā (”veevõtukoh”, ”supluspaik”) on tänapäeval Dhar, väike linnake Malwa piirkonnas (Madhya Pradeshi osariik), 10.–11. sajandil oluline poliitiline keskus, mille muslimid 12.–14. sajandil rüüstasid ja hävitasid.

vad 32 kuninglikku istet kaunistavat kuju, tehes seda lugudega muistse kuninga vägitegudest. Need on hagiograafiahõngulised lood üliinimlikust superkangelasest Vikramast keset varakeskaegset kuldajastut, tema seiklustest inimeste, jumalate ja kurivaimude keskel, ning samas ka tunnistus kõrgkeskaegsest minevikuihalusest, mis teda tagantjärele säärasena kujutab. Seega läbinisti jabur ja samas ülimalt inimlik teos.

Algset teksti pole säilinud, küll aga on meieni jõudnud arvu- kad käsikirjad ja mitu tekstiversiooni.¹⁹ Lõuna-India versioon seisab algtekstile kõige lähemal, selles on proosa ja värsid²⁰ läbisegi, nõnda nagu ka teistes Vana-India muinasjutukogumikes²¹; narratiiv on edasi antud proosas, värsid rõhutavad moraali, lisavad vanasõnalisi mõtteid ning täiendavad lugu emotsionaalselt olulistel kohtadel. Ühes säilinud käsikirjas on autorina mainitud kuulsa Vana-India kirjamehe Kālidāsa²² (4.–5. saj.) nime.

¹⁹Versioonide kohta vt pikemalt Edgerton, *Vikrama's Adventures*, Part 1, lk xxxi–xxxvii; Arthur Berriedale Keith. *A History of Sanskrit Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1928, lk 292; Maurice Winternitz. *A History of Indian Literature*. Vol. III. Part One: *Classical Sanskrit Literature* [1963]. Part Two: *Scientific Literature* [1967]. Transl. Subhadra Jha. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1985, lk 371; Aditya Narayan Dhairyaheel Haksar (transl.). *Simhāsana Dvātrimśikā: Thirty-two Tales of The Throne of Vikramāditya*. New Delhi: Penguin Books, 1998, lk xiii–xiv.

²⁰Värsilaenuid teistest teostest osutavad, et kuigi algteos (proosa- tekst) võis valmida 11.–13. sajandil, pärineb varaseim tänapäevane versioon (ehk toimetis) pigem siiski 14.–15. sajandist.

²¹Vana-India jutukirjanduse kohta vt pikemalt Martti Kalda (koost., tlk ja komm.). *Naised, šaakalid ja muud inimloomad: Vana-India jutte*. (Hieronymus.) Tartu: Ilmamaa, 2020, lk 5–18 jj.

²²Kālidāsa (“Kālī ori”) on teofoorne nimi viitega Śiva kaasa raevu- kale kehastusele Kālile. Kālidāsa oli India kuulsaim kirjamees, eepiliste poeemide *Kumārasambhava* (Printsi sünd) ja *Raghuvamśa* (Raghu suguvõsa), värssdraamade *Abhijñāna Śakuntalā* (Śakuntalā taasleidmine), *Vikramorvaśīya* (Urvaśi vaprus) ja *Mālavikāgnimitra* (Mālavikā ja Agnimitra), ning lüüriliste poeemide *Meghadūta* (Saadik pilv) ja *Ṛtusamhāra* (Aastaegade vaheldumine) autor, kes oletatavalt elas ja tegutses Gupta dünastia (4.–6. saj.) kuningate, sh Vikrama kaitse all.

Luuleversioonis on kogu tekst laotud värssidesse (skr *śloka*)²³ justnagu eepikas, kuigi tegu pole tingimata luulega. Lõuna-India versiooniga võrreldes on IX–XI lugu omavahel kohti vahetanud, ent muid muutusi pole tehtud. Autori või toimetaja nimeks on ühes käsikirjas Nandīśvarayogin.

Põhja-India ehk lühiversioonis on lood kärbitud ülilühikeseks ning kirjanduslikkus on viidud nullilähedaseks. Sisuliselt on tegu konspektilaadse tekstiga, mida rändav muinasjutuvestja võis oma suulise esinemise alusmaterjalina tarvitada. Lõuna-India versiooniga võrreldes on eelloo V–XII osa omavahel kohti muutnud.

Džainistlik versioon väidab, et algtekst pandi kirja hoopiski *mahārāṣṭrī* praakritis²⁴ ning selle autoriks oli Kṣemaṃkara või Siddhasena Divākara. Nime on versioon saanud džainistliku moraali tõttu, mida on lugudele lisatud. Samuti kirjeldab raamjutustus kuningas Vikrama pöördumist džainismi. Võrreldes Lõuna-India versiooniga on raamjutustuse (eelloo) lood ümber reastatud ning lisatud ka kolm täiesti uut sissejuhatavat teksti (vastavas versioonis eelloo osad V, VII ja IX). Ühtlasi leidub teose lõpuosas kolm täiesti uut novelli (29, 31 ja 32), mis teistest versioonidest erinevad.²⁵

Käesolevas ongi lugeja ette toodud need kolm lugu; Lõuna-India versiooni terviktõlge eesti keelde on peagi ilmumas.

Martti Kalda

²³*Śloka* ('hää, heli, laul') on Vana-India eepilise ja klassikalise kirjanduse peamine värsimõõt. *Śloka* stroofis ehk salmis (skr *padya*) on 32 silpi, kummaski värsis 16 silpi, igas *pāda*'s ehk "jalas" kaheksa silpi.

²⁴Kesk-into-aaria keeled ehk praakritid (skr *prākṛtā* "algeel", "loomulik") tekkisid piirkondlike kõnekeeltena sanskriti ja kohalike keelte koosmõju tulemusena eepilisel ajastul (4./3. saj. eKr – 3./4. saj.), ning võidutsesid Põhja-Indias kuni 1.–2. ning Lõuna-Indias kuni 4.–5. sajandini. Sealtmaalt jätkasid praakritid eksistentsi kirjakeeltena ning nende kasutamine kõnekeelena taandus. *Mahārāṣṭrī* praakritist on tekkinud tänapäeva marathi keel, mida kõneleb Indias u 95 miljonit inimest.

²⁵Džainistlik versioon on aluseks viimase aja kuulsaimale ingliskeelsele tõlkele: Aditya Narayan D. Haksar. *Simhāsana Dvātridśikā: Thirty-two Tales of the Throne of Vikramaditya*. (Penguin Classics.) New Delhi: Penguin Books India; London — New York: Penguin Books, 1998.



MATI UPRUS. Malepartii (2021)

SAKSTEGA SÕPRUST SOBITAMAS

Toomas Kiho

- ich bin ein berliner
- mina olen frankfurter
- mina hamburger
- ja mina viiner
- siin hannover
- ja hangover



MATI UPRUS. Kahtlane isik (2021)

LEHRPLAN-TÜÜPI JA CURRICULUM-TÜÜPI ÕPPEKAVA VASTANDAMISE MÜSTEERIUM

Edgar Krull

Lehrplan tähendab õppekava või programmi saksa keeles, *curriculum* inglise keeles. Kuigi mõlemad terminid on hariduse valdkonna inimestele hästi tuttavad, ei saa sama öelda nende sisu kohta, millele nad eri autorite tõlgenduses osutavad. Eesti pedagoogide hulgas pole isegi täit selgust, millal ja miks hakkasid need võõrsõnad õppekava tüüpidele osutavate terminitena meil levi-ma. Ühe seletuse järgi algas kahe tüübi eristamine soovist pärast Eesti iseseisvuse taastamist loobuda nõukogudeaegsetest õppe- ja kasvatustöö juhistest. *Lehrplan*'i nähti seostuvat nõukoguliku ja *curriculum*'i demokraatlikus maailmas käibiva arusaamaga õppekavast.¹ Tõenäoliselt andis ühe tõuke selliseks tõlgenduseks Soomest tellitud hinnang meie 1996. aasta põhi- ja keskkooli riikliku õppekavale (Vabariigi... 1996). Hindamise lähtealusena toetusid autorid *Lehrplan*- ja *curriculum*-tüüpi õppekavade põhierinevusele (Jakku-Sihvonen 1999: 6). Selle põhierinevuse määratlemisel võtsid Soome kolleegid aluseks Paavo Malineni (1992) tüpoloogia:

¹Kuigi meil on "õppekava" mõiste kujunenud peaaegu ainuvalitsevaks õppe- ja kasvatustöö juhiste tähenduses, ei tohiks välistada ka teiste terminite kasutamist, nagu õppeprogramm ja õppeplaan, kuni pole täpsustatud (määratletud) sisu, millele need kolm terminit osutavad. Inglisekeelsetes tekstides nimetati Nõukogude õppekavade osiseid õppeplaaniks (*learning plan*) ja (aine)kursuste programmideks (*course programs*) (nt Medlin 1958: 13).

Lehrplan-tüüpi õppekavale [on] iseloomulik tunnijaotusplaani ja eesmärgiks seatud õppeprogrammi kirjeldamine; *curriculum*-tüüpi õppekavas kirjeldatakse eelkõige õppimiskogemuste kavandamist. [...] *Lehrplan*-tüüpi õppekava hindamine võib olla tundi-de arvu ja õppeprogrammi kõrvutamise, *curriculum*-tüüpi õppekava hindamine on tunduvalt vaevalisem. See eeldab analüütilisust, mitmekülgsemat otsustamist selle üle, kuidas õppekavas kirjeldatud õppimiskogemusi tõlgendatakse, kui lähtekohaks peetakse õppimis- ja õpetamiskäsitusi ja seda, milliseid materiaal-seid nõudeid õpetusele asetatakse kirjeldatud õppimiskogemuste ja eesmärkide saavutamise eeldusena (Jakku-Sihvonen 1999: 6).

Autorid osutavad kokkuvõtteks, et hinnatava õppekava põhi-line nõrkus on selles, et

üldosa ja ainekavad on põhimõtteliselt omavahel vastuolus: üld-osa esindab *curriculum*-tüüpi mõtlemist ning ainekavade osa *Lehrplan*-tüüpi mõtlemist (samas: 53).

Kuigi meie pedagoogide hulgas on üsna tavaline rääkida *Lehrplan*- või *curriculum*-tüüpi õppekavadest, on vähe kirjutisi, mis annaksid selge aluse nende eristamiseks. Üks tõlgendusi pä-rineb Kaarel Haavalt:

Üldhariduse õppekava [Mandri-Euroopa koolides] koosnes ainete loetelust ja õpikutest. Seda tähistati õppeplaani mõistega (saksa k *Lehrplan*). Angloameerika maades kujunes kahekümnenda sajan-di algul uus, eesmärgipärane mudel (Bobbitt 1918). Seda tähista-takse ladina sõnaga *curriculum* (Haav 2015: 120).

Siit ei järeldu aga, milles seisneb ainete loeteluna ja õpikute-na (*Lehrplan*'ina) esitatud õppekava ning eesmärgipärase mudeli-na (*curriculum*'ina) esitatud õppekava rollide sarnasus ja erinevus õpetamise osistena.

Einike Pilli selgitab kahe õppekavatüübi erinevust nii:

Curriculum-tüüpi õppekava eripäraks võrreldes varasema, *Lehr-plan*-tüüpi õppekavaga on, et kesksel kohal on õppekava eesmärk, millest lähtuvad kõik järgnevad tegevused. Õppekava eesmärk on dünaamiline, ajas muutuv ja eeldab sotsiaalset kokku-lepet. [...] Muidugi, ühegi mudeli puhul ei saa rääkida nn puhtast

vormist — *curriculum*-tüüpi õppekava ei asendanud täiesti *Lehrplan*-tüüpi mõtlemist, samamoodi nagu väljundipõhine lähenemine ei tähenda sisendi ja protsessi väärtustamisest loobumist. Pigem on tegu rõhuasetustega ja mõtte liikumise suunaga (2009: 14–15).

Ülle Liiberi järgi on *Lehrplan*-tüüpi õppekavas

õppeainete kaupa [...] täpselt ette kirjutatud, mida tuleb ainetundides käsitleda; näidatud on teemad, alateemad, isegi põhimõisted, keeleainetes vahel isegi sõnaloendid, geograafias nomenklatuur jne. (2005.)

Curriculum-tüüpi õppekavas aga

piirdutakse olulisemate teemade ja alateemade loeteluga; põhi-teadmisi illustreeriva materjali valik jääb õpiku autori ja õpetaja otsustada (samas).

Küllalt suur varieeruvus ja isegi lahknevused kahe õppekava-tüübi põhiolemuse ning erinevuste kirjeldamisel osutavad, et puudub ühine võrdlusalus. Seda näiteks vastusena küsimusele, milline osa on *Lehrplan*-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekaval õppe- ja kasvatustöös kui tervikus ning seda kirjeldavas pedagoogikateoorias. Muidugi on ka õppe- ja kasvatustöö kui terviku ning selle osiste kirjeldamiseks palju võimalusi ning siingi leidub erinevaid traditsioone, kus sarnased terminid osutavad erinevale sisule. Üks selline näide on meie pedagoogikakäsitlustes didaktika mõiste, mille all võidakse silmas pidada kas Saksa didaktilisele traditsioonile vastavat terviklikku pedagoogilist süsteemi või vaid ühte valdkonda tervikteooriast. Sellest, mida me mõistame didaktika all, oleneb aga ka see, kuidas näeme õppekava tüüpe selle suhtes.

Artikli kahes esimeses alajaotuses täpsustan, mida mõistetakse didaktika all pedagoogikateooria valdkonnana ja mida Saksa didaktilise traditsioonina. Ühtlasi avan õppekava mõiste õppe- ja kasvatustöö juhisena mõlema didaktikamääratluse, aga ka angloameerika haridustraditsioonide puhul. Artikli kolmandas alajaotuses toon välja *Lehrplan*-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekavade erinevuse — õpetaja sõltumatusest arusaamade, õppe- ja kasvatustöö juhtimise (sisendipõhise/väljundipõhise hindamisena) ning õppe- ja kasvatustöö määratlemise tähenduses.

Käsitluse mõistmiseks on oluline silmas pidada, et õppekava tüüpide eristamisest suhestatuna pedagoogiliste süsteemidega saab rääkida peamiselt ajaloolises tähenduses, sest alates 1960. aastatest on pedagoogilised süsteemid lähenenud, mille põhjuseks on eelkõige angloameerikaliku õppekavateooria levimine Mandri-Euroopas (vt nt Schubert jt 1998). Et paremini orienteeruda veel tänapäevalgi tehtavates katsetes vastandada kahte õppekava kontseptsiooni, tuleb süüvida konteksti, milles need käibisid, ja rolli, mida nad täitsid asjakohastes pedagoogilistes süsteemides.²

DIDAKTIKA PEDAGOOGIKATEOORIA VALDKONNANA JA ÕPPEKAVA

Jan Amos Komenský *Didactica Magna* (1657) ilmunisest peale mõisteti didaktika (kr *didaktikos* 'õpetlik') all kogu pedagoogikateooriat, kuid hiljem eelkõige õpetamise printsiipe ja meetodeid. Tänapäeval on didaktika põhiliselt saksakeelsetes ja Skandinaavia riikides, aga ka Venemaa Föderatsioonis peamiseks teoreetiliseks õppeaineks õpetajahariduses ja õppekavade väljatöötamisel (Didactics. 2020). Ka inglise keeles on kasutusel samatüveline sõna, mida kirjutatakse mitmuse vormis (*didactics*), et vältida samastamist mõnevõrra halvustava ingliskeelse sõnaga *didactic*, mille all mõistetakse drillimist või liialt lihtsustatud õpetamisviisi (samas). Üldiselt kohtab ingliskeelses pedagoogilises trükisõnas *didaktikat* harva (Kansanen 2002) ja kui, siis seoses Mandri-Euroopa haridustraditsioonidega, kus sellel on siiski mitu tähendust. Näiteks Prantsusmaal tähendab *didactique* enamasti ühe kindla õppeaine didaktikat (Kansanen 2009: 14–15; Caillot 2007: 127).

Eesti pedagoogide hulgas on arusaamad didaktikast kui pedagoogilisest distsipliinist suuresti kujunenud mõjutatuna nõukogu- de ajast, mil kuulutati ainuõigeks Moskva ettekirjutatud kasvatus-

² Artiklis mõistetakse pedagoogilise süsteemi all kooskõlalisi ideid, põhimõtteid ja meetodeid, mis tervikuna määravad õppe- ja kasvatus töö toimimise viisi.

eesmärgid ja sellest tulenev pedagoogikateooria. Näiteks meilgi 1941. aastal tõlkes välja antud ja 1953. aastal ka Hiinas tõlgitud, Ivan Kairovi³ toimetatud pedagoogikaõpikut nimetab Singapuri pedagoog Zongyi Deng käsitleseks, mida iseloomustab Johann Friedrich Herbarti⁴ ideede primitiivne ja mehhanistslik rakendamine, mille lähtealuseks on marksistlik-leninlik filosoofia (2013: 563).

Nõukogude õpikutes oli pedagoogikakursus enamasti jaotatud pedagoogika üldisteks alusteks, kasvatusteooriaks ja didaktikaks (vt nt Babanski 1983; Liimets jt 1974; Štšukina 1982). Samasugust distsipliinide jaotust järgivad ka aastatel 1972–1986 Tartu ülikoolis kinnitatud pedagoogikaõpingute programmid (Krull, Trasberg 2005: 51–56). Didaktika keskendus põhiliselt hariduse sisule⁵ ja õpetamise üldistele seaduspärasustele (didaktika printsiipidena) ning oli ideoloogiliselt vähem kallutatud kui kommunistlik kasvatusteooria. See ilmselt selgitab ka, miks sai didaktika hõlpsasti Eesti riikliku iseseisvuse taastamise järgse pedagoogilise mõtte osaks.

Põhiprobleem on aga selles, et kirjeldatud tähenduses pole didaktika sugugi see, mis annaks konteksti *Lehrplan*-tüüpi õppekava olemuse mõistmiseks pedagoogilises süsteemis kui tervikus. Ka nõukogude ajal koosnesid suunised õppe- ja kasvatustöö korraldamiseks üldhariduskoolis kolmest põhikomponendist, milleks olid õppeplaan (nädalase tunnijaotuse tähenduses), aineprogramm ja kommunistliku kasvatuse programm (Krull 2020: 33), mis ei piirdunud vaid didaktikaga. Nii pole see kooslus ka samastatav *Lehrplan*-tüüpi õppekavaga, mis koosneb ainete loetelust ja õpikutest (Haav 2015).

³Ivan Kairov (1893–1978) oli VNFSV haridusminister 1949–1956 ja VNFSV Pedagoogikateaduste Akadeemia president 1946–1967.

⁴Saksa filosoof ja psühholoog Johann Friedrich Herbart (1776–1841) oli pedagoogika kui akadeemilise distsipliini rajaja.

⁵Hariduse sisuna peeti silmas õppeainete piires õpitavat, sest (kommunistlikku) kasvatust käsitati eraldi valdkonnana, mis pidi sisalduma mis tahes õppetegevuses.

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist vahetati meil nõukogude pedagoogikaõpingute sisu ja põhimõtted välja liberaaldemokraatlikes riikides käibivate vastu. Koos sellega muutus pedagoogiliste nähtuste kontekst. Põhivalikuid oli kaks: kas Saksa didaktilisest traditsioonist kantud haridusfilosoofilise suunitlusega didaktika või ameerikalik pedagoogilise psühholoogia traditsioon. Nende kahe erinevuse toob hästi välja Pertti Kansanen:

Saksa pedagoogilises trükisõnas määratlevad didaktilised probleemid omaette sõltumatu aladistsipliini, mis paljus sarnaneb üldpedagoogikaga, kuid omast vaatevinklist. Didaktika [Saksa traditsiooni järgi] on valdkonnana üldiselt laiem kui pedagoogiline psühholoogia ning hõlmab palju rohkem filosoofilist ja teoreetilist mõtlemist. Saksakeelses trükisõnas on *Didaktik* ja pedagoogiline psühholoogia selgelt erinevad valdkonnad koos erinevate representatsioonidega (1999: 26).

Kuigi Eesti praeguseid pedagoogikasuunitlusi ei saa selgelt samastada kummagagi, näib nii algupäraste kui ka tõlkeõpikute põhjal otsustades (nt Lindgren, Suter 1994; Eggen, Kauchak 2016; Krull 2018) domineerivat siiski ameerikalik pedagoogilise psühholoogia traditsioon, millele lisanduvad kitsamad erikursused, nagu haridusfilosoofia, hariduskorraldus, õppekavateooria jt. Endastmõistetavalt töid muutused ja areng pedagoogilises ettevalmistuses ja mõtlemises kaasa uusi ootusi juhistele (õppekavadele), mida õpetajad vajavad õppe- ja kasvatustöö korraldamiseks.

SAKSA KASVATUSTEOREETILINE DIDAKTILINE TRADITSIOON, ÕPPEKAVA JA AMEERIKALIK ÕPPEKAVATEOORIA

Põhiliselt Johann Friedrich Herbarti ideede mõjul kujunes Saksa maal 19. sajandi lõpuks välja mitu didaktikatraditsiooni. Norra pedagoogi Bjørg Gundemi järgi (2000) andis neist enim tooni kasvatusteoreetiline didaktika (*Bildungstheoretische Didaktik*), millel on olnud kogu Mandri-Euroopas suur mõju nii klassis toimuvale kui ka õpetajakoolitusele. Selles ei tähenda *didaktiline* mitte ainult hariduse sisu ja õppeteooriat, vaid kogu pedagoogilist

süsteemi, mille keskmeks on kasvatused ideed. See didaktikatradiatsioon või pigem pedagoogiline süsteem rajaneb kolmel printsiibil ehk pedagoogilise mõtlemise harul, milleks on 1) kasvatus (hariduse) kõikehõlmavus, 2) hariduse sisu teooria ja 3) õpetamise idee õppija ja sisu tähendusliku kokkupuute mõttes. Keske koht on kasvatusel, mille eesmärkidest lähtudes edastatakse õppesisu (Herbarti kasvatava õpetuse printsiip⁶) (Hopmann 2007; Deng 2013).

Saksa didaktikatradiatsioonis käsitatakse õpetajat professionaalina, kes on saanud piisava ettevalmistuse, et edastada õpetatavat sisu kasvatuslikus tähenduses. Professionaalina on õpetaja üsnagi sõltumatu oma otsustes, mida ja kuidas õpetada. Seetõttu ei vaja ta üksikasjalikke tööjuhiseid ehk õppekava. Stefan Hopmanni järgi kujunes see traditsioon Mandri-Euroopas koos Saksa riigi ülesehitusega. 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul tekkis koos kohustusliku alghariduse sisseseadmisega vajadus piirata kohalike võimude liigset kontrolli koolide üle. Lahendusena andis riik ette üldised õppekavajuhised (*Lehrplan*), kus oli kirjas, mida õpetada ja kes võib õpetada (näiteks need, kes olid sooritanud õpetajaeksamid), kuid jättis õpetajaskonna või kooli otsustada, kuidas õpetada (pedagoogilise või ka metodoloogilise “vabaduse” tähenduses). 1820. aastatest peale levis see süsteem üle Mandri-Euroopa (Hopmann 2003: 469). Selle järgi oli *Lehrplan* vaid üks osa ideestikust, mis määras tegelikult õppe- ja kasvatus töö kasvatuskeskse iseloomu, ehk Briti õppekavateoreetiku William A. Reidi sõnutsi

selle traditsiooni järgi nähakse õppekavatööd [s.t vahetat õppetöö kavandamist] õpetajakesksena, filosoofilisel pinnal oleva tegevusena, mis lähtub pakutud õppeainete haridusliku väärtuse väljaselgitamisest (1997: 667–668).

⁶Herbarti ligi kakssada aastat tagasi loodud kasvatava õpetuse kontseptsioon (vt Hilgenheger 1993) oli kooskõlas toliaegsete arusaamadega psüühikast ja õppimisest, milles õpilast nähti passiivse ideede vastuvõtjana. Tänapäevase käsituse kasvatavast õpetusest, kus õpilast nähakse aktiivsuse allikana, löid eelkõige John Dewey (1966: 6. ptk) ja paljud reformpedagoogilise liikumise esindajad Euroopas.

Teisisõnu: Saksamaa liidumaadel on *Lehrplan* selgelt sõnastatud raamõppekava, mis loetleb õppeained ja sisu, mida tuleb koolides õpetada. Selles ei täpsustata aga sisu kasvatuslikku tähendust, millele tuleb õpetajatel anda oma tõlgendus lähtudes klassis valitsevatest oludest (Hopmann 2007).

Erinevalt Mandri-Euroopa kasvatusteoreetilisest didaktilisest traditsioonist ei tekkinud USAs ühtseid arusaamu õpetajate professionaalsest ettevalmistusest hariduse kvaliteedi õpetajakeskseks kindlustamiseks koolides. See-eest kujunes seal 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alul turumajanduslikke põhimõtteid järgiv produkti- ehk väljundipõhine hariduse kvaliteedi juhtimise traditsioon. Koos sellega tekkis nõudlus õppe- ja kasvatustöö korraldamise juhiste järele koolides, mis viis õppekavateooria kui iseseisva pedagoogikaharu loomiseni 20. sajandi esimesel poolel (vt Krull 2020: 25). 1960. aastatel hakkasid USA õppekavateoreetilised ideed levima Euroopasse, sh Saksamaale (Schubert jt 1998). Sellega kaasnes inglise keeles terminina kasutatava *curriculum*'i levik neist lähtuvatele õppekavadele osutamiseks. Sellest ajast peale võibki — küll pigem ajaloolises tähenduses — rääkida kahest traditsioonist õppekava olemuse ja rolli mõistmisel, milleks on Põhja-Ameerika anglosaksi õppekavauuringute (*curriculum studies*) traditsioon ning Kesk- ja Põhja-Euroopa didaktikatradsioon (Gundem, Hopmann 1998, refereeritud Las-pina 2010: 345 järgi).

LEHRPLAN-TÜÜPI JA CURRICULUM-TÜÜPI ÕPPEKAVADE PÕHIERINEVUSED

Põhierinevusi kahe õppekavatradsiooni vahel on vähemasti kolm. Need avalduvad arusaamade erinevuses õpetaja sõltumatuses otsuste langetamisel õppe- ja kasvatustöös, erinevustena kontrollimehhanismides (kas sisendipõhine või väljundipõhine) hariduse kvaliteedi kindlustamiseks, samuti erinevustena õppekava staatuses käibivas pedagoogikasüsteemis (kas pedagoogilise süsteemi osisena või süsteemi määrava tegurina).

Erinevused arusaamades õpetaja sõltumatuses

Nagu öeldud, käsitatakse Saksa didaktikatraditsioonis õpetajat professionaalina, kes on saanud piisava ettevalmistuse, et edastada õpetatavat sisu kasvatuslikus tähenduses ja ühtlasi vastutada õppetöö tulemuste, s.t antava hariduse kvaliteedi eest. USAs pole riigi rajamisest peale olnud riiklikku haridussüsteemi ega ühtlustatud õpetajakoolitust. Riikliku kontrolli puudumise tõttu võeti seal haridusasutuste tegevuse koordineerimiseks kasutusele kokkuleppelised standardid, millele vastavad õppe- ja kasvatus- töö tulemused tuli saavutada kooli lõpetamisel. Kogukondadele ei pakkunud huvi mitte see, kuidas koolis õpiti, vaid milline oli selle produkt väljundina.

Et nõutud väljundeid paremini saavutada, hakati õppe- ja kasvatus- töö korralduses rakendama nn teadusliku juhtimise (*scientific management*) meetodeid (need sarnanesid taylorismina tuntud töö teadusliku korraldamise ja juhtimise põhimõtetega), mis said 20. sajandi algusaastate USAs kogukondlike koolide õppekavade lähtealuseks. Nii hakkas õpetajate tööd klassis suuresti juhtima testimine ja ettekirjutatud õppekava⁷ (Au 2011).

Siin tekib paradoksaalne olukord *Lehrplan*-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekavade eristamisel õpetajate sõltumatuses aspektist. Mandri-Euroopa traditsiooni järgi on kutseautonoomia määratlenud riik ja professionaalid täidavad oma ülesandeid kindlas raamistuses. Angloameerika traditsioon aga sündis USAs turunduslikel põhimõtetel ja selle järgi on professionaalid sõltumatud klassikalises tähenduses, s.t neil on rohkem valikuvabadust (Wermke, Forsberg 2017: 164). Selle loogika järgi osutuvad need, kes mandrieuroopalikus arusaamas on professionaalid, angloameerika kontekstis “bürokraatideks” (Lipsky 2010), sest lähtuvad oma tegevuses ühtsetest nõuetest. Samal ajal on angloameerika professionaalid seotud riigi ja ühiskonnaga vaid aruandluse kaudu. See tähendab, et riik ja ühiskond on kliendid, kes ot-

⁷Turule tulid erinevad õppekavad, mille hulgast valitu võisid kool või haridusorganid teha kohustuslikuks.

sustavad ametitegevuse kvaliteedi üle, kuid ei kirjuta ette, mis-moodi selleni jõuda.

Eristamine sisendi- ja väljundipõhisuse järgi

Lehrplan õppekavana tähendab Saksa traditsioonis õppe- ja kasvatustöö kvaliteedi kindlustamist sisendipõhiselt, *curriculum* aga angloameerikalikus traditsioonis väljundipõhiselt. Sisendipõhine hindamine tähendabki, et õppe- ja kasvatustöö kvaliteedi kindlustab õpetaja kui professionaal, väljundipõhisel hindamisel aga otsustatakse väljundile seatud standardite saavutamise põhjal. Nagu juba öeldud, ei seostu väljundipõhisus otseselt kindla õppekavaga, sest turumajanduslikust põhimõttest lähtudes võib õppe- ja kasvatustöö toimuda erinevate õppekavade järgi. See omakorda tekitab vajaduse õppekavateooria järele, mis määratleks õppekavade koostamise põhimõtted.

Lehrplan-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekavade eristamisel sisendipõhisuse ja väljundipõhisuse alusel tuleb aga olla ettevaatlik, sest tegelikult ei piirdu eristamine õppekavaga, eriti *Lehrplan*'i tähenduses. Saksa didaktilise traditsiooni järgi tähendab sisendipõhisus õppe- ja kasvatustöö kvaliteedi kindlustamist õpetamisel, lähtudes *Lehrplan*'is ette antud sisust, *curriculum*'i traditsiooni aluseks on aga väljundipõhine õppe- ja kasvatustöö kvaliteedi hindamine, mis sisendile (s.t õpetatava sisu ja selle õpetamisviisi tähenduses) otseselt nõudeid ei esita. See tähendab, et sama haridusliku väljundi saavutamiseks võib kasutada erinevaid õppekavasid, mitmekesisus tuleb standardiseeritud testimise ja eksamineerimise hinnaga. See-eest on

sisendipõhist kontrolli rakendavates süsteemides [...] koolile eraldatavad ressursid ja õpetajad professionaalina (või instutsioonina) standardiseeritud (Wermke, Prøitz 2019: 5).

Sisendipõhine õppekavade kontrollimuster oli Mandri-Euroopas põhiline kaks sajandit või isegi kauem, ent väljundipõhisus ingliskeelses maailmas suure osa 20. sajandist. Mõlemad kontrolliliigid on aga üha enam vastastikku läbi põimumas (Hopmann 2003).

Eristamine rolli järgi pedagoogilises süsteemis

See on ilmselt kõige põhilisem erinevus kahe õppekavatraditsiooni vahel. *Lehrplan*-tüüpi õppekava saab kasvatuskeskse didaktilise traditsiooni puhul olla vaid üks osis vastavas pedagoogilises süsteemis, kus määravaks teguriks on idee kasvatuses ja kus aine-õpe peab sisaldama kasvatuslikkust (Masschelein, Ricken 2010; Klafki 2000).

Angloameerika traditsiooni järgi loob *curriculum*-tüüpi õppekava ise süsteemi, s.t väljundipõhise juhtimise korral võib õppe- ja kasvatustöö toimuda erinevate, sh erineva detailsuse ja suundumusega õppekavade alusel, mida koolid või haridusorganid rakendavad kehtestatud haridusstandardi saavutamiseks. Erinevalt *Lehrplan*-tüüpi õppekavast, mis on pedagoogilise süsteemi osa, võib ja saab *curriculum*-tüüpi õppekava olla suuniseks kogu õppe- ja kasvatustöö korraldamisel ehk määrata pedagoogilise süsteemi tervikuna.

Nagu juba öeldud, tõi selline haridusideoloogiline lähenemine kaasa õppekavateooria kui eraldi pedagoogilise distsipliini kujunemise. Tekkisid erinevad arusaamad õppekavade koostamisest. Need võeti kokku USA Riikliku Haridusuuringute Ühingu (National Society for the Study of Education) õppekavade koostamise printsiipidena (vt Whipple 1926) 1920. aastate keskel. Esimene süsteemne käsitus pärineb Franklin Bobbitilt (1918, 1924), mis on üsnagi kantud taylorismi vaimust. Peamise tõuke õppekavateoreetilisele mõtlemise levikule üle maailma andis aga Ralph W. Tyleri teos *Õppekava ja õpetamise põhiprintsiibid* (1969 [1949]), mis on tänapäevalgi aluseks eesmärgipõhiste õppekavateooriatele ja õppekavade koostamise mudelitele. Neist lähtudes on koostatud ka Eesti üldhariduskooli praegused õppekavad, mis on keskseks juhiseks kogu õppe- ja kasvatustöö korraldamisel meie koolides.

KOKKUVÕTTEKS

Ühise võrdlusaluse puudumisest tingitud väärtõlgendused

Kuigi Eesti pedagoogid vabanesid nõukoguliku pedagoogika kammitsaist juba kolmkümmend aastat tagasi, pole vastandus *Lehrplan*-tüüpi õppekava ja *curriculum*-tüüpi õppekava poolehoidjate vahel kadunud. Selle põhjus on enamasti lahknevus opONENTIDE mõistelistes süsteemides.

See möödarääkimine on tingitud vähemasti kolmest asjaolust. Esiteks jääb sageli tähelepanuta, et didaktika nõukogude pedagoogiliste distsipliinide koosluses (õppesisu ja -teooria tähenduses) pole seesama mis didaktika Saksa pedagoogiliste distsipliinide omas. Saksa süsteemi järgi tähendab didaktika või ka didaktiline traditsioon meie mõistes terviklikku pedagoogilist süsteemi, mille üheks osaks on *Lehrplan*-tüüpi õppekava.

Teiseks samastatakse *Lehrplan* nõukogude õppekavadega (aineprogrammide tähenduses), kuid jäetakse tähelepanuta, et Saksa kasvatusteadusliku didaktilise traditsiooni järgi oli *Lehrplan* eelkõige kasvatus teenistuses, mille eesmärgid tulenesid õpetaja pedagoogilisest ettevalmistusest. Nõukogude pedagoogilises süsteemis oli kommunistlik kasvatus eraldi õpetajatöö valdkond, mis oli ülim aineõpingute suhtes. Seetõttu pole nii Saksa kasvatusteaduslikus didaktilises traditsioonis *Lehrplan*'i kui ka nõukogude süsteemis aineprogrammide samastamine õppekavaga (õppe- ja kasvatustöö korraldamise juhise tähenduses) korrektne, sest kumbki ei hõlma neis esmatähtsaks peetavat kasvatuslikku osist.

Kolmanda möödarääkimise põhjuse saab jagada kolmeks alaosaks.

Saksa didaktilise traditsiooni järgi on õpetaja professionaal, kes on piisavalt pädev õppekava tõlgendama ja õpetamise meetodeid valima, et kindlustada hariduse kvaliteet, ilma et oleks vajadust väliseks kontrolliks. Ameerikas ei kujunenud ühtseid arusaamu üldhariduskoolide õpetajate ettevalmistusest ning kontroll hariduse kvaliteedi üle kindlustati väljundipõhise hindamisega. Nii on Saksa didaktilises traditsioonis õpetaja sõltumatu kindlates

piirides, Ameerikas aga piiramatu autonoomiaga selles mõttes, et õppe- ja kasvatustöö võib toimuda erinevate õppekavade alusel.⁸ Nii näiteks pole korrektne väita, et Saksa didaktilise traditsiooni järgi on õpetaja sõltumatum kui mõnes teises pedagoogilises süsteemis.

Lahknevused arusaamades õpetajate sõltumatusest on seletatavad ka sisendipõhise ja väljundipõhise juhtimise jäiga vastandamisena õppetöös. Sisendipõhise juhtimise pooldajad, kes lähuvad Saksa traditsioonist, näevad seda kui suurt hüve õpetajate sõltumatuse kindlustamisel. Väljundipõhise juhtimise pooldajad aga näevad selle väärtust turumajanduslikus lähenemises, mis annab õpetajatele ja koolidele piiramatu autonoomia õppesisu ja -meetodite valikuks, et saavutada väljundina esitatud õppeesmärgid (vt nt Erss 2020).

Kolmas väga oluline põhjus *Lehrplan*- ja *curriculum*-tüüpi õppekavade vastandamiseks tuleneb sellest, et need täidavad eri funktsiooni. *Lehrplan*-tüüpi õppekava on Saksa kasvatusteoreetilise didaktika traditsioonis üks tervikliku pedagoogilise süsteemi osis, *curriculum*-tüüpi õppekava loob aga ise süsteemi, määraates õppe- ja kasvatustöö korralduse. Näiteks osutab Ralph W. Tyler oma klassikalistes põhiprintsiipides, et mis tahes õppekava (*curriculum*) peab andma vastused neljale küsimusele:

- milliseid kasvatuseesmärgid peaks kool püüdma saavutada;
- milliste õpilastele pakutud õppekogemuste alusel need eesmärgid saavutatakse;
- kuidas saab neid õppekogemusi organiseerida, et nad toimiksid;

⁸Muidugi on omaette küsimus, kui palju sõltub õpetaja koolis kasutatavast õppekavast. Olenevalt õppekava iseloomust ja kehtivast hariduspoliitikast võib see ulatuda autonoomia puudumisest kuni täieliku tegevusvabaduseni. Deborah L. Ball ja David K. Cohen kinnitavad, et teadustööde põhjal otsustades pole USAs harvad juhtumid, kus kooliväliseid ettekirjutavaid õppekavasid nähakse õpetaja ametialast sõltumatust ja loomingulisust piiravana. Nii peetakse headeks õpetajateks neid, kes ei järgi väljaspool kooli väljatöötatud õppekavasid, vaid koostavad need ise (Ball, Cohen 1996).

Lehrplan-tüüpi ja curriculum-tüüpi õppekavad

– kuidas veenduda, et püstitatud eesmärgid on saavutatud (1969: 1).

USAs töötanud eesti pedagoogikateadlane Hilda Taba osutab veelgi selgemalt, et sõltumata õppekavade ülesehitusest sisaldavad need

- üldiste ja konkreetsete eesmärkide sõnastusi;
- mõningaid sisuvaliku ja -organisatsiooni põhimõtteid;
- ettekirjutusi või soovitusi teatud õppimis- ja õpetamismetodite kasutamiseks, lähtudes taotletavatest eesmärkidest või sisu ülesehitusest;
- väljundite hindamisprogrammi (1962: 10).

Lehrplan-tüüpi ja curriculum-tüüpi mõtlemise lähenemine

Adekvaatse võrdlusaluse puudumisest tingitud väärtõlgendused *Lehrplan*-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekavade sarnasuste ja erinevuste käsitamises on pigem teooria kui praktika küsimus, sest tegelikult need tüübid lähenevad teineteisele. Näiteks on arusaamad õpetaja sõltumatusest muutumas sarnasemaks, sest Mandri-Euroopas levib üha rohkem väljundipõhine hindamine (Wermke, Forsberg 2017: 164). Nii ei saa tänapäeval väita, et Mandri-Euroopa traditsiooni järgi hinnatakse õppekavasid protsessipõhiselt ja angloameerika riikides vaid tootepõhiselt. Pigem on tegu nende käsitlusviiside kombineerumisega (Hopmann 2003). Seda kinnitab ka Maria Erssi järelendus meil käibiva õppekavapraktika kohta:

Tundub, et kasutusel on kombinatsioon *curriculum*'i ja *Lehrplan*'i (didaktika) tüüpi õppekavast [---], st et enamikes ainetes on võrdlemisi detailselt ette kirjutatud nii õppesisu läbitavate teemade kui ka taotletavate õpitulemuste näol ehk üheaegselt on kontrollitud nii õppe sisend kui väljund (2020: 85).

Pärast õppekavateooria kujunemist ja arengut USAs ning selle levimist Euroopasse kasutatakse palju põhjaameerikalikke õppekavatermineid, mis Katherin M. Anderson-Levitti hinnangul põhjustab rahvusvahelises kontekstis põhjaameerikaliku õppekava

poolset koloniseerimist (Anderson-Levitt 2008, refereeritud Connelly, Xu 2010: 325 järgi).

Näiteks kirjutasid Saksa pedagoogid Stefan Hopmann ja Kurt Riquarts juba veerand sajandit tagasi, et

kui tuntud pedagoogid Bjørg Gundem Oslos, Klaus Westphalen Kielis või Karl Frey Zürichis tahtsid seletada oma õpetajakoolituse üliõpilastele, kuidas valmistada ette tunde, kasutasid nad ühte ja sama terminit: saksa keeles *Didaktik* ja norra keeles *didaktikk*. Juba kümme aastat tagasi [s.t 1980. aastatel] kasutasid kõik kolm aga koos enamiku oma saksakeelsete, Skandinaavia ja muidugi anglosaksi kolleegidega pigem sõna “curriculum”. USA õpetajakoolituse ja õppekavauuringute spetsialistidel on vaid mälestus ingliskeelsest sõnast “didactics”, mis on sealsest haridussõnavarast sootuks kadunud (1995: 3).

Nii see näide kui eelnevalt esitatud näited *didaktika* mõistele antud eri tähenduste kohta Eestis ja Mandri-Euroopas üldlõdse osutavad, et see, mida me eesti keeles nimetame õppekavaks, oleneb sellest, millise didaktilise või pedagoogilise süsteemi osana seda näeme. Jääb vaid loota, et erinevad arusaamad, mida mõistetakse ühe või teise pedagoogilise süsteemi all, ei too kaasa seda, et terminid nagu *didaktika*, *pedagoogika* ja *õppekava* asendatakse meilgi *curriculum*-tüveliste sõnadega.

Lehrplan-tüüpi ja *curriculum*-tüüpi õppekava olemuse mõistmiseks tuleb neid näha kontekstis, milles neid kasutatakse. Esi-mene neist on kindla pedagoogilise süsteemi osis, teine aga kujundab ise süsteemi. *Lehrplan*-tüüpi õppekava kontekstivä-line samastamine nõukogude kooli aineprogrammidega kätkeb ohtu mitte näha esimest osana Saksa kasvatuskeskse didaktika traditsioonile vastavast pedagoogilisest süsteemist, milles on kesksel kohal idee õppeainete “kasvatuslikust substantist” ehk kasvatuses ainetes õppimise vahendusel. See idee teostub tänapäeva üldhariduskoolide õppekavades pädevuste kujundamises-na (vt nt Willbergh 2015). Teisalt aga tulenevad õppekavade koostamise üldpõhimõtted suures osas ameerikalikust õppekavateo-

reetilisest mõtlemisest.⁹ Erinevatest pedagoogilistest traditsioonidest pärit ideed lähenevad teineteisele.

Kirjandus

- A n d e r s o n - L e v i t t, Kathryn M. 2008. Globalization and curriculum. — F. Michael Connelly, Ming Fang He, JoAnn Phillion (eds.). *The Sage Handbook of Curriculum and Instruction*. California: Sage Publications, pp. 349–368
- A u, Wayne 2011. Teaching under the new Taylorism: High-stakes testing and the standardization of the 21st century curriculum. — *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 43, No. 1, pp. 25–45
- B a b a n s k i 1983 = Бабанский, Юрий К. *Педагогика*. Москва: Просвещение
- B a l l, Deborah Loewenberg, David K. C o h e n 1996. Reform by the book: What is — or might be — the role of curriculum materials in teacher learning and instructional reform?. — *Educational Researcher*, Vol. 25, No. 9, pp. 6–8, 14
- B o b b i t t, Franklin 1918. *The Curriculum*. Boston—New York—Chicago: Houghton Mifflin Company. Vt archive.org/details/curriculum00bobbrich
- B o b b i t t, Franklin 1924. *How to Make a Curriculum*. Boston: Houghton Mifflin Company
- C a i l l o t, Michel 2007. The building of a new academic field: The case of French *didactiques*. — *European Educational Research Journal*, Vol. 6, No. 2, pp. 125–130
- C o n n e l l y, F. Michael, Shijing X u 2010. An overview of research in curriculum inquiry. — Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw (eds.). *International Encyclopedia of Education*. 3rd ed. Oxford, England: Elsevier, pp. 324–334
- D e n g, Zongyi 2013. On developing Chinese didactics: A perspective from the German *Didaktik* tradition. — *Frontiers of Education in China*, Vol. 8, No. 4, pp. 559–575

⁹Siingi on aga toimud vastandumine Ralph W. Tyleri esindatud klassikalise õppekavateooria ja egalitarismi, dialoogilise õpetamise ideede vahel, mida esindavad rekontseptualistliku ja/või postmodernistliku suuna esindajad, nagu näiteks William Pinar ja William Doll (Deng 2016: 76, 2018).

- D e n g, Zongyi 2016. Bringing curriculum theory and didactics together: A Deweyan perspective. — *Pedagogy, Culture and Society*, Vol. 24, No. 1, pp. 75–99
- D e n g, Zongyi 2018. Contemporary curriculum theorizing: Crisis and resolution. — *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 50, No. 6, pp. 691–710
- D e w e y, John 1966 [1916]. *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: Macmillan
- D i d a c t i c s 2020. *General Education System Quality Analysis / Diagnosis Framework (GEQAF)*. International Bureau of Education — UNESCO. Geneva, Switzerland. Vt www.ibe.unesco.org/en/glossary-curriculum-terminology/d/didactics
- E g g e n, Paul D., Donald P. K a u c h a k 2016. *Educational Psychology: Windows on Classrooms*. 10th ed. Boston etc.: Pearson
- E r s s, Maria 2020. Eesti taasiseseisvumisjärgne õppekavaarendus euroopaliku didaktika ja angloameerika *curriculum*'i risttules. — Mati Heidmets (koost. ja toim.). *Haridusmõte 2020*. (Acta Universitatis Tallinnensis. Educatio.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 54–94
- G u n d e m, Bjørg Brandtzæg 2000. Understanding European didactics. — Miriam Ben-Peretz, Sally Brown, Bob Moon (eds.). *Routledge International Companion to Education*. London: Routledge, pp. 235–262
- G u n d e m, Bjørg Brandtzæg, Stefan H o p m a n n (eds.) 1998. *Didaktik and/or Curriculum: An International Dialogue*. (American University Studies. Series 14, Education 41.) New York: Peter Lang
- H a a v, Kaarel 2015. Õppekava mudelid ja õpiväljundite arendus inimese, kodaniku ja spetsialisti kujundamisel Eestis. — *Riigikogu Toimetised*, 32, lk 119–132. Vt rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-32
- H i l g e n h e g e r, Norbert 1993. Johann Friedrich Herbart (1776–1841). — *Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education*, Vol. 23, No. 3/4, pp. 649–664
- H o p m a n n, Stefan T. 2003. On the evaluation of curriculum reforms. — *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 35, No. 4, pp. 459–478
- H o p m a n n, Stefan 2007. Restrained teaching: The common core of Didaktik. — *European Educational Research Journal*, Vol. 6, No. 2, pp. 109–124

- H o p m a n n, Stefan, Kurt R i q u a r t s 1995. Starting a dialogue: Issues in a beginning conversation between *Didaktik* and the curriculum traditions. — *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 27, No. 1, pp. 3–12
- J a k k u - S i h v o n e n, Ritva (projekti juht) 1999. Hinnang Eesti õppekavale: Kokkuvõte õppekava üldosa ja ainekavade tugevatest ja nõrkadest külgedest. Tallinn: Haridus- ja Teadusministeerium. [Avaldamata käsikiri.] Vt docplayer.fi/58535371-Hinnang-eesti-oppekavale-kokkuvote-oppekava-uldosa-ja-ainekavade-tugevatest-ja-norkadest-kulgedest.html
- K a i r o v, I., N. L e v i t o v, K. L v o v j t 1941. *Pedagoogika*. I. Toim. I. Kairov. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus
- K a n s a n e n, Pertti 1999. The *Deutsche Didaktik* and the American research on teaching. — Brian Hudson, Friedrich Buchberger, Pertti Kansanen, Helmut Seel (eds.). *Didaktik/Fachdidaktik as Science(-s) of the Teaching Profession?* (TNTEE Publications, Vol. 2, No. 1.) Umeå: Thematic Network on Teacher Education in Europe, pp. 21–36
- K a n s a n e n, Pertti 2002. Didactics and its relation to educational psychology: Problems in translating a key concept across research communities. — *International Review of Education*, Vol. 48, No. 6, pp. 427–441
- K a n s a n e n, Pertti 2009. The curious affair of pedagogical content-knowledge. — *Orbis Scholae*, Vol. 3, No. 2, pp. 5–18
- K l a f k i, Wolfgang 2000. *Didaktik* analysis as the core of preparation. — Ian Westbury, Stefan Hopmann, Kurt Riquarts (eds.). *Teaching as a Reflective Practice: The German Didaktik Tradition*. (Studies in Curriculum Theory.) Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates, pp. 139–159
- K r u l l, Edgar 2018. *Pedagoogilise psühholoogia käsiraamat*. 3., täiendatud ja ümbertöötatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- K r u l l, Edgar 2020. *Õppekava koostamise lähtealused: Teooria ja praktika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K r u l l, Edgar, Karmen T r a s b e r g 2005. Õpetajakoolituse õppekavad ja korraldus TÜs: Ajalooline ülevaade ja arengud 1990–2005. Tartu: Tartu Ülikool, pedagoogika osakond. [Käsikiri autorite valduses]
- L a s p i n a, J. 2010. Curriculum studies, discourse analysis, and the construction of historical time. — Penelope Peterson, Eva Baker,

- Barry McGaw (eds.). *International Encyclopedia of Education*. 3rd ed. Oxford, England: Elsevier, pp. 342–347
- L i i b e r, Ülle 2005. *Õppekava uuendamisest*. Eesti Kooligeograafia konverents 7.–8. jaanuar, 2005. Vt www.geo.ut.ee/kooligeo/Oppekava2.pdf
- L i i m e t s, Heino, Inge U n t, Helga K u r m, Aleksander E l a n g o, Benjamin N e d z v e t s k i 1974. *Pedagoogika õpik kõrgematele õppeasutustele*. I–II. Toim. ja koost. Heino Liimets. Tartu. [Käsitööri TÕ haridusteaduste instituudis]
- L i n d g r e n, Henry Clay, W. Newton S u t e r 1994. *Pedagoogiline psühholoogia koolipraktikas*. Tlk Edgar Krull. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- L i p s k y, Michael 2010 [1980]. *Street Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. 2nd ed. New York, NY: Russell Sage Foundation
- M a l i n e n, Paavo 1992. *Opetussuunnitelmat koulutyössä*. (Opetus & kasvatus.) Helsinki: VAPK-kustannus
- M a s s c h e l e i n, Jan, Norbert R i c k e n 2010. Bildung. — Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw (eds.). *International Encyclopedia of Education*. 3rd ed. Oxford, England: Elsevier, pp. 127–132
- M e d l i n, William K. 1958. Soviet Pedagogical Academy and the new school plans. — *Comparative Education Review*, Vol. 2, No. 2, pp. 12–14
- P i l l i, Einike 2009. *Väljundipõhise õppekava koostamine*. Vt vana.oppekava.ee/images/1/12/Valjundipohise_oppekava_koostamine.pdf (kasutatud 19.10.2020)
- R e i d, William A. 1997. Principle and pragmatism in English curriculum making 1868–1918. — *Journal of Curriculum Studies*, Vol 29, No. 6, pp. 667–682
- S c h u b e r t, William H., David T. H a n s e n, Cristoph W u l f j t 1998. Curriculum history: National profiles. — Torsten Husén, T. Neville Postlethwaite, Burton R. Clark, Guy R. Neave (eds.). *Education: The Complete Encyclopedia*. Oxford: Elsevier, pp. 1–20
- Š t š u k i n a, G. (toim.) 1982. *Koolipedagoogika*. Tlk Aleksander Elanog ja Inge Unt. Tallinn: Valgus
- T a b a, Hilda 1962. *Curriculum Development: Theory and Practice*. New York: Harcourt, Brace and World

- Tyler, Ralph W. 1969 [1949]. *Basic Principles of Curriculum and Instruction*. Chicago: University of Chicago Press
- Vabariigi... 1996. Eesti põhi- ja keskkooliduse riiklik õppekava. Vabariigi Valitsuse määrus nr 228. — *Riigi Teataja*, I, 1996, 65, 1201. Vt www.riigiteataja.ee/akt/29725
- Wermke, Wieland, Eva Forsberg 2017. The changing nature of autonomy: Transformations of the late Swedish teaching profession. — *Scandinavian Journal of Educational Research*, Vol. 61, No. 2, pp. 155–168
- Wermke, Wieland, Tine S. Prøitz 2019. Discussing the curriculum-Didaktik dichotomy and comparative conceptualisations of the teaching profession. — *Education Inquiry*, Vol. 10, No. 4, pp. 1–28
- Whipple, Guy Montrose (ed.) 1926. *The Twenty Sixth Yearbook of the National Society for The Study of Education*. Part I & II. Bloomington, IL: Public School Publishing Co.
- Willberg, Ilmi 2015. The problems of ‘competence’ and alternatives from the Scandinavian perspective of *Bildung*. — *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 47, No. 3, pp. 334–354

EDGAR KRULL (1948) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsika erialal 1972, pedagoogikateaduste kandidaat 1987. TÜ üldfüüsika kateedri vanemlaborant 1972–1976, Alžeeria Demokraatliku Rahvavabariigi Annaba Ülikooli füüsika kateedri insener-laborant 1976–1979, TÜ üldfüüsika kateedri vaneminsener 1979–1983, pedagoogikakateedri õpetaja 1986–1987, vanemõpetaja 1987–1990, pedagoogikakeskuse ja pedagoogika osakonna dotsent 1990–2002, üldpedagoogika professor 2002–2017, üldpedagoogika osakonna juhataja 2003–2006, a-st 2017 emeriit-professor. *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Poliitiline sotsialiseerumine demokraatia tingimustes” (1991, nr 4, lk 740–762), “Inter- ja multikultuurilised kasvatustaotlused Eestis” (1999, nr 1, lk 114–129), “Normaalkoolid — kas anakronism või õpetajakoolituse tulevik?” (2009, nr 3, lk 524–547) ja “Mida saaks Soome uuest põhikooli õppekavast õppida?” (2018, nr 8, lk 1441–1459) ning Jack R. Fraenkeli artikli “Hilda Taba õppekava projekti arengulugu” tõlke (1996, nr 10, lk 2165–2193).

VÄITLUS

KOMMENTAARE IRJA LUTSARI KOMMENTAARIDE KOHTA

Irja Lutsar. “Arvamusi ja eksiarvamusi koroonast ja koroonaviirusest” — *Akadeemia*, 2021, nr 9, lk 1557–1569.

Tõnis Arro, Annar Alas:

Täname professor Irja Lutsarit heatahtlike kommentaaride eest. Meil on hea meel tõdeda, et ta on enamiku meie väidetega nõus (vt Arro jt 2021). Peame siiski vajalikuks lisada veel mõned täpsustused.

Kõigepealt küsimus sellest, “kui uus” SARS-CoV-2 tegelikult on. Professor Lutsari antikehade-argumentatsioon viiruse uudsuse kohta on kahtlemata veenev, aga õigupoolest me ei püüdnudki väita, et täpselt sellist viirust oleks inimestel varem esinenud. Väitsime, et varem tuntud koroonaviirused ei ole sellest “uuest” viirusest (SARS-Cov-2) nii väga erinevad. Täpsustame oma väidet siinkohal veel: viiruste sekveneerimisel saadud andmete järgi on SARS-CoV-2 geneetiliselt 79,5% ulatuses identne varem tuntud koroonaviirusega SARS-CoV (Maldonado jt 2021).

Kõige põhjalikumalt vaidleb Irja Lutsar meie väidetega haiglasüsteemi võimekuse kohta. Väitsime, et Eesti hästi varustatud haiglakohtadest oli tippajal koroonapatsientidega täidetud vaid 18%. Irja Lutsar kirjutab: “Enamik COVID-19 tõttu hospitaliseeritud haigeid vajab hapnikravi või vähemalt peab olema valmisolek hapnikraviks. Sellist valmisolekut ei pruugi aga olla haiglakohtadel, mis on mõeldud laste, nahahaiuste, psühhiaatriliste haigete ja paljude muude hingamispuudulikkust mitte tekitavate haiguste raviks” (Lutsar 2021: 1565). See on muidugi tõsi, aga oma väidetes pidasimegi silmas just selliseid haiglavoodeid, millel on olemas hapnikuvalmidus, mitte kõiki Eesti haiglate voodikohti (teoreetiliselt on kasutusloaga haiglakohti Eestis üle seitsme tuhande). Täpsustame ka seda väidet: hapnikuvalmidusega haiglavoodeid on Eesti haiglates 4409, neist enamik riigile kuuluvates kesk- ja regionaalhaiglates.

Loomulikult oleme nõus sellega, et haigeid ei ravi mitte voodid, vaid meedikud, aga siiski on just voodikoht haiglas levinuim viis me-

ditsiinivahendite planeerimiseks ja arvestamiseks. Et haiglad pole personaliga piisavalt hästi varustatud, viitab üldisemale pikaajalisele alarahastusele või ka vahendite ebaotstarbekale kasutamisele. Praegusel juhul on oluline tähele panna, et kõik koroonaosakonnad olid kriisi ajal siiski personaliga täielikult mehitatud ja näiteks arstitudengitest loodud reservi ei olnudki oluliselt vaja kasutada. Siit on hästi näha ka võti kroonilise kesk-meditseenipersonali puuduse kõrvaldamiseks: kui tööst eest õiglast tasu maksta, nagu koroonaosakondades töötavate meedikute puhul tehti, ei oleks põhjust enam ödede puudusest rääkida.

Tõsisem on probleem muidugi kolmanda astme intensiivravi kohtadega, mida on Eestis 131. Siiski ei tohiks unustada sedagi, et Eesti haiglate kriisireservides on vähemalt poolsada eelmise põlvkonna töökorras hingamisaparaati, mille saab vajaduse korral intensiivravikohtade täitudes koroonahaigete raviks kasutusele võtta.

Kõige tõsisemat muret teevad aga Irja Lutsari väited, nagu poleks koroonaviiruse vastu olemas toimivaid raviskeeme. Ta väidab ka, nagu oleks osa katsetatud raviskeeme osutunud ohtlikuks. Seda üldsõnalist väidet ei ole meil kahjuks võimalik vaidlustada, küll aga peame ümber lükkama levinud eksliku väite ivermektiini pelgast “laboritõhususest” ja sellest, nagu peaks tõhususe tagamiseks kasutama mõeldamatult suuri annuseid. Kümned teadusartiklid kinnitavad ivermektiini kliinilist edukust COVID-19 ravis, annuseks enamasti 0,2–0,4 mg/kg (vt nt Bryant jt 2021). Kui avaldatud tõendusmaterjal pole ka veel piisavalt veenev regulaatoritele, aitab see siiski tuhandetel arstidel oma patsientide elu päästa või nende haiguse kulgu leevendada.

Peame ümber lükkama ka selle väite, nagu ei oleks olemas tõhusaid ravijuhendeid COVID-19-ga tegelemiseks. Need on täiesti olemas (vt McCullough jt 2021¹) ja paljud arstid üle maailma kasutavad neid. Tõsi, need on enamjaolt avaldatud uuendusmeelsete ja ettevõtlike arstide ning nende loodud ühingute,² mitte riiklike regulaatorite poolt. Aga see ju ongi meditsiinilise uuenduse loomulik kulg: esmalt katsetavad uusi ravivõtteid uuendusmeelsed ja julged arstid kliinilises praktikas ja tutvustavad neid kolleegidele teaduskirjanduses või muul viisil, alles hiljem ilmuvad suuremahulistel uuringutel põhinevad uuri-

¹Vt ka <https://lymediseaseassociation.org/about-lyme/research-articles/peter-a-mccullough-md-mph-covid-19-treatment-protocols>.

²Nt World Council for Health (<https://worldcouncilforhealth.org/launch-with-publication-of-at-home-treatment-guide>) ja The British Ivermectin Recommendation Development Group (BIRD; <https://bird-group.org>).

mused ja ametlikud suunised. Paraku mõjutavad seda protsessi ka ravimitööstuse ärihuvid, mis olemasolevaid, odavaid ja tõhusaid ravivõtteid ei soosi, vaid eelistavad uusi patentravimeid. Tähtsusetu pole seegi asjaolu, et ravimitele erakorralise müügiloa saamise tingimuseks (just niisuguse müügiloa alusel on praegugi turul enamik COVID-19 vaktsiine) on paljudes riikides alternatiivse ja tõhusa ravi puudumine.

Väga paljusid haigusi ravitakse ilma, et nende vastu oleks olemas spetsiifilisi ravimeid. Kõige ohtlikum on paljude praktiseerivate arstide hinnangul³ just väide, et (koroona)viiruse vastu ravi pole. Selle levinud eksiarvamuse tõttu satuvad haiglasse paljud inimesed, kes võinuks kodus astuda lihtsaid samme oma haiguse leevendamiseks ja selle raske kulu ärahoidmiseks. Enamik haigusi allub ravile seda paremini, mida varem ravi alustatakse. See kehtib ka koroonaviiruse ja selle levinuima tüsistuse, kopsupõletiku kohta. Täpsem raviteemaline arutelu väljub meie kompetentsuse ja siinsele kommentaarile sobivatest piiridest, aga loodame, et pealiskaudse välistamise asemel kutsutakse peagi kokku asjatundjate töörühm, et analüüsida olemasolevaid varase ravi soovitusi ja need Eesti arstidele kättesaadavaks teha.

Kirjandus

- Arro, Tõnis, Annar Alas, Nick Hudson 2021. Koroonaast emotsioonideta. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1537–1556
- Bryant, Andrew, Theresa A. Lawrie, Therese Dowsell, Edmund J. Fordham, Scott Mitchell, Sarah R. Hill, Tony C. Tham 2021. Ivermectin for prevention and treatment of COVID-19 infection: A systematic review, meta-analysis, and trial sequential analysis to inform clinical guidelines. — *American Journal of Therapeutics*, July/August – Vol. 28, No. 4, pp. e434–e460; doi: 10.1097/MJT.0000000000001402
- Lutsar, Irja 2021. Arvamusi ja eksiarvamusi koroonaast ja koroonaviirusest. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1557–1569
- Maldonado, Lucas L., Andrea Mendoza Bertelli, Laura Kamenetzky 2021. Molecular features similarities between SARS-CoV-2, SARS, MERS and key human genes could favour the viral in-

³Näiteks USA kardioloog Peter McCullough, kes on koroonaepandemia ajal avaldanud mitu teadusartiklit koroonaravist.

fections and trigger collateral effects. — *Scientific Reports*, Vol. 11, art. no. 4108; <https://doi.org/10.1038/s41598-021-83595-1>

McCullough, Peter A., Ronan J. Kelly, Gaetano Ruocco, Edgar Lema, James Tumlin, Kevin R. Wheelan, Nevin Katz, Norman E. Lepor, Kris Vijay, Harvey Carter, Bhupinder Singh, Sean P. McCullough, Brijesh K. Bhambi, Alberto Palazzuoli, Gaetano M. De Ferrari, Gregory P. Milligan, Taimur Saffder, Kristen M. Tecson, Dee Dee Wang, John E. McKinnon, William W. O'Neill, Marcus Zervos, Harvey A. Risch 2021. Pathophysiological basis and rationale for early outpatient treatment of SARS-CoV-2 (COVID-19) infection. — *American Journal of Medicine*, Vol. 134, No. 1, pp. 16–22; doi: 10.1016/j.amjmed.2020.07.003

TÕNIS ARRO (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia erialal 1984. Ta on olnud konsultatsioonifirma Fontes PMP kaasasutaja 1990 ja juht 1992–2005, konverentsifirma OÜ Balti Juhtimiskonverentsid kaasasutaja ja juhatuse liige 1999–2010, Fontese Kirjastuse kaasasutaja ja juhatuse liige (nüüd Kirjastus Hermes), Teatri NO99 loomenõukogu liige ja nõukogu esimees 2005–2017, Eesti Arengufondi juhatuse esimees 2012–2014, tehnoloogiaettevõtte Teamscope kaasasutaja 2015; praegu partner kahes tema osalusel asutatud ettevõttes: personaliotsingu firmas Executive Lab Search ja tehnoloogiaettevõttes Teamscope. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Koroonast emotsioonideta” (koos Annar Alase ja Nick Hudsoniga; 2021, nr 9, lk 1537–1556) ning arvustus “Teadlase lahe elu ja kuidas selles edukas olla” Jüri Alliku teose *Väldi igavaid inimesi ja olukordi* kohta (2019, nr 1, lk 159–165).

ANNAR ALAS (1975) on lõpetanud Odense Ülikooli majandusprogrammi “Scandinavian Area Studies” (1995) ja Tartu Ülikooli semiootika erialal (2005). Ta on Coffee People OÜ asutaja ja tegevjuht. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Koroonast emotsioonideta” (koos Tõnis Arro ja Nick Hudsoniga; 2021, nr 9, lk 1537–1556).

ARVUSTUS

SEITSE VABA KUNSTI JA VILJAKAS EKSITUS

Tõnu Viik. *Astronoomialoengud. (Vaba Akadeemia raamatukogu, 1.)* Tallinn: Postimees Kirjastus, 2020. 214 lk.

Täppisteadusi on ikka peetud keeruliseks ja raskesti mõistetavaks. Matemaatikat kui teaduse universaalset keelt korralikult tundmata on vist tõesti pea võimatu jõuda kvantmehaanika sügavaimate seaduste ja seosteni või arutleda ruumi kõverdumise üle tugevas gravitatsiooniväljas. Maailma vanim teadus astronoomia võib osutuda omamoodi sillaks, mis aitab ületada lõhet valemitest kubisevate abstraktsete teooriate ja silmaga nähtava igapäevase kogemuse vahel. Tähistaevas on ju kõigile planeedi Maa asukatele nähtav, kuid see, mida seal tegelikult nähakse, sõltub väga palju vaatleja teadmistest ja taustast.

Ammustel aegadel kuulus astronoomia ülikoolides õpetatava seitsme vaba kunsti hulka (*septem artes liberales*). Vana-Kreekast ja eriti Platoni Akadeemiast alguse saanud teadmissüsteemi esimese astme (*trivium* ehk kolmiktee) kolm osa — grammatika, loogika (dialektika) ja retoorika — õpetasid eelkõige keelt ja mõtlemist. Kõrgem aste ehk *quadrivium* (neliktee) tegeles arvudega: aritmeetika (abstraktsed arvud), geomeetria (arvud ruumis), muusika (arvud ajas) ja astronoomia (arvud ruumis ja ajas). Füüsikaga, mis selle nime all sai alguse Aristotelesest ja mida keskajal peeti loodusfilosoofia (*philosophia naturalis*) valda kuuluvaks, astronoomial esialgu palju ühist ei olnud. Füüsika ja astronoomia lähenemisele pani teatud mõttes aluse Galileo Galilei (1564–1642), kes võttis kasutusele teleskoobi ja hakkas teaduses rakendama eksperimentaalset meetodit — seni oli ka loodusteadus piirunud peamiselt skolastiliste arutlustega. Veelgi tugevamalt köitis astronoomia füüsika külge geniaalne Isaac Newton (1642–1727), kes leidis Johannes Kepleri (1571–1630) avastatud planeetide liikumise seaduste taga oleva füüsikalise põhjuse — gravitatsioonijõu. 19. sajandil hakati juba rääkima astrofüüsikast ja 20. sajandi jooksul muutus väga suur osa astronoomiast sisuliselt astrofüüsikaks. Klassikalise astronoomia alldistsipliinide osakaal on jäänud marginaalseks, olgu selleks astromeetria, taevamehaanika, sfääriline astronoomia või teoreetiline astronoomia.

Pika sissejuhatusega tahtsin tunnustada seda, et kauaaegne hea kolleeg Tõnu Viik — mitte Tallinna Ülikooli rektor, vaid Tartu Ülikooli Tartu observatooriumi astronoom — on oma raamatu pealkirjaks pannud just *Astronoomialoengud*, kuigi juttu on rohkem astrofüüsikast. Tema jaoks ei ole astronoomia ja astrofüüsika eristamine probleem, nii nagu see näib olevat astrofüüsika sõbrale Peeter Oleskile.¹ Pealkiri *Astronoomialoengud* sobib hästi ka Vaba Akadeemia vaimuga, mille egii di all kirjapandu on tõesti loengutena ette kantud. Ametlikuma nimega Sihtasutus Academia Artium Liberalium on Postimehe kirjastuse kaasabil algatanud tänuväärselt ettevõtmise anda välja raamatusari Vabas Akadeemias peetud loengutest, ja kõnealune raamat ongi selle esimene üllitis. Loodetavasti jõuab sarja kaudu lugejateni üldarusaadavaid käsitlusi ka teistest teadusharudest. Just arusaadavusele paneb autor suurt rõhku. Lühitutvustuses raamatu tagakaanel kirjutab ta: “Mitteastronoomile tundub tänapäeva astronoomia keeruline: kõrgetasemeline vaatlustehnika, teoreetiline füüsika, uuritavate objektide matemaatiline ja füüsikaline modelleerimine... Selle raamatu eesmärk on seletada taevasi protsesse nii lihtsalt, et iga koolis käinud inimene neist aru saaks.”

Oma eesmärgi on autor suuresti saavutanud. Küllap jääb igas populaarteaduslikus käsitluses midagi kellelegi arusaamatuks, aga ega üks autor suudagi kõike kõigile ära seletada. Mingid algetadmised ja mingid põhimõisted peavad lugejal ikkagi selged olema. Sellega seoses tuleb rõhutada, et *Astronoomialoengud* ei ole süstemaatiline astronoomia õppimise kursus. Raamatu üksteist osa ehk peatükki on üsna sõltumatud, neid ei pea tingimata järjest lugema. Teatud loogika näib peatükki de järjestust siiski valitsevat: raamat algab maailma loomisega, järgneb kolm teemat koduse Päikesesüsteemi kohta ja siis nagu üleminekuks kaugemale peatükid “Mis need eksoplaneedid veel on?” ja “Kuidas Päike sureb?”. Järgmised kolm peatükki võib tinglikult liigitada tähe teemaliseks, kuigi keskmine neist — “Kuidas näha nähtamatuid taevakehi?” — käsitleb pigem astronoomiliste vaatluste tehnikat. Kolme viimast osa võiks nimetada isikulugudeks, mille peategelasteks on taanlane Tycho Brahe (1546–1601), suure osa oma elutööst Tartus teinud Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864) ja võib-olla kõige vähem tuntuna kuulus naissaarlane Bernhard Schmidt (1879–1935).

Otseselt taevasi asju puudutavaid raamatuosi võib pidada klassikaliseks heaks aimekirjanduseks, mida vürtsitab autori isikupärane stiil: humoorikad võrdlused ja näited ning laia silmaringi näitavad detailid,

¹Vt Peeter Olesk. “Astrofüüsikast sõbra vaatekohalt”. — *Akadeemia*, 2021, nr 8, lk 1414–1452.

seosed, juhtumused. Näiteks kui Apollo 12 astronautid tõid 1970. aastal Kuult tagasi sinna kolm aastat varem saadetud automaatjaama Surveyor 3 kaamera, leiti sellelt elu jälgi: “Maal avastati, et üks bakter, *Streptococcus mitis*, mis üsna kahjutuna pesitseb inimese hingamisteedes, on Kuul ellu jäänud ning välja kannatanud kolm aastat toiduta, äärmises külmas ja kiirguskaitseta” (lk 27). Elu võib olla visam, kui oskame arvata. Võib-olla elaksid säärased bakterid üle ka Maa kokkupõrke asteroidiga, kui see kunagi peaks juhtuma. N-ö kõrgemate eluvormide puhul ei saa selles kindel olla. Ohtlikud naabrid on üks teema, millest Tõnu Viik on varemgi rääkinud ja kirjutanud, ning see ei jää puudutamata ka kõnealuses raamatus. Samas peatükis kirjutab autor lohutuseks, et asteroididest võib ka kasu olla, kuigi esialgu näib see üsna abstraktne ja võib-olla väga kauges tulevikus realiseeruv. “Kui me kavatseme kunagi kosmost tõsiselt hõlvata, siis vedada materjale millegi ehitamiseks kuhugi kaugele on äärmiselt kulukas. Kasutame parem ära selle, mis seal juba kohal on. Eriti huvitavad on väga puhas raud ja nikkel, aga ka koobalt, plaatina, gallium, germaanium ja kuld. Seda kraami pidavat asteroidides olema iga Maa inimese kohta 100 miljardi USA dollari väärtuses! Muidugi oleks tore, kui sellest summast pireke juba praegu kätte saaks” (lk 65).

Olgu ühe näitena sellest, kuidas taevasi nähtusi seletatakse inimeste maailma abil, veel mõned väljavõtted supernoovadele (kui mittemuusikalisele nähtusele) pühendatud peatükist. Pealkirjaga osutab autor asjaolule, et “kui Wikipediasse tippida sõna “supernoova”, [...] saame seltskonna, kelle hulgas on mitu ansamblit, muusikapala, filmi ja veel palju muid asju. Kuid nende seast leiame lõpuks ka astronoomilise objekti” (lk 135). Veidi edasi nendib Tõnu Viik, et supernoova definitsioon “ei ütle midagi selle kohta, miks füüsikaseadused on tähe nii nurka ajanud, et vaesekeesel ei jää midagi muud üle kui plahvatada”. Järgnevas muidugi selgitatakse, miks siis midagi muud üle ei jää. Siingi kohtab häid näiteid tõnuviigilikust stiilist: Ia tüüpi supernoovade plahvatused toimuvad kaksiktähtedes, “kus üks on valge kääbus ja teine punane hiid. Valge kääbuse aine on kõdunud ja pealegi tirib ta pahaaimamatu punase hiiu ainet röövellikult endale (marksistliku astrofüüsika kohaselt ei saa teisiti ollagi), mistõttu kääbus rikastub vesinikuga ja tema tuuma temperatuur tõuseb nii palju, et uuesti algavad termotuumareaktsioonid, mis päädivad kohutava plahvatusega” (lk 138). Mitteamjatundjale võib rõhutada, et isikupära ei avaldu mitte mõistetes “valge kääbus” või “punane hiid” ega aine kõdumises — need on täiesti ametlikud astronoomilised terminid —, vaid omaaegse ühiskonnakäsitluse mängutoomises. Viimati tsiteeritud lause juures võib astrofüüsik ka pisut norida, et see ei ole päris täpne: termotuumareaktsioonid algavad valge kääbuse pinnal, te-

ma tuuma kuumenemine — ja see on üks hoopis teine tuum kui termotuumareaktsioonides osalev aatomituum — pole oluline.

Ma ei saa kõnelda humanitaarse hariduse või kalduvusega lugejate eest, aga tahaks väga loota, et valdav osa Tõnu Viigi raamatu astrofüüsikalisest sisust on neile mõistetav. Täppisteadusliku taustaga lugejate ühe esindajana võin aga subjektiivselt tõdeda, et eriti huvitavad on raamatu kolm viimast osa, mis on pühendatud teaduse inimlikule küljele. Tean, et Tõnu Viik on endale hästi selgeks teinud paljude kuulsate astronoomide (ja ka mõne füüsiku ja matemaatiku) elulood ning neist loenguid pidanud. *Astronoomialoengutesse* kaasatud kolm suurkuju on võib-olla mõneti juhuslik, aga siiski täpselt sihitud valik. Õieti tuleks rääkida neljast isikust. Struve kaare lugu, mis avab ka kuulsa astronoomi eluloo, selgitab ühtlasi, miks tegelikult tuleks seda tänapäeval läbi kümne riigi ulatuvat 2820 kilomeetri pikkust meridiaanikaart nimetada Struve-Tenneri kaareks. Virumaal Auvere mõisas mõisavalitseja pojana sündinud tsaariarmee polkovnik, hiljem kindralleitnandiks tõusnud Carl Friedrich Tenner (1783–1859) korraldas suure osa mõõtmisi kaare lõunapoolses osas. Muide, ajaloolane August Traat on arvanud, et suure tõenäosusega oli Tenner eestlane.

Päris kindlasti võib eestlaseks pidada Naissaarel sündinud Bernhard Schmidti, kuigi tema esivanemate hulgas on ilmselt nii rootslasi kui ka sakslasi ja esimese koolihariduse sai ta rootsi keeles. Võib-olla oleks selle erakliku rannapoisi elukäik kujunenud teistsuguseks, kui poleks juhtunud üht saatuslikku oma tehtud püssirohutoru plahvatust, mis viis Bernhardi paremalt käelt kaks sõrme ja saare oludes paratamatult hilineunud arstiabi tõttu lõpuks terve käelaba. Sellest hoolimata sai Schmidti tunnustatud optik, kes teleskoopide peegleid ja läätsesid lihvides ei kasutanud mingeid mõõteriistu, vaid legendilaadse pärimuse kohaselt kontrollis lihvitava pinna kuju oma ainsa terve käega. Schmidti suurim saavutus on kahtlemata tema nime kandev teleskoobi optiline süsteem. Sfäärilist peeglit ja erilise kujuga korrektsiooniläätse kombineerides andis see teleskoobile tolle aja kohta erakordselt laia vaatevälja, milles tähtede ja muude taevakehade kujutised on kenasti teravad. Schmidti tüüpi teleskoope on laialdaselt kasutatud suurte taevapanoraamide pildistamiseks ja paljudeks muudeks töödeks; näiteks rajanes Schmidti ideal ka suurema osa seni teadaolevaid eksoplaneete leidnud NASA kosmoseteleskoop Kepler. Kõik maailma astronoomid teavad Schmidti optilist süsteemi, kuid vähesed teavad, et selle looja sündis Eestis. Schmidti teine elu möödus peamiselt Saksamaal. Hamburgis Bergedorfi observatooriumis, kus ta oma viimased eluaastad veetis, on väike Schmidti mälestustuba. Sealsamas observatooriumi aia taga Bergedorfi linnakalmistul on ka selle üksildase mehe kalm. Ega Schmidt Eestiski

üleliia hästi tuntud ole. Tema sünnikoht oli nõukogude ajal ligipääsmatu ja sünnimaja Naissaare Lõunakülas on hävinud. Siiski sai see paik uue elu, kui paarkümmend aastat tagasi omandas krundi dirigent Tõnu Kaljuste. Tema eestvõttel on sinna Pärnumaalt toodud Omar Volmeri (1934–2002) küün ehk nn Omari küün, kus toimuvad Nargenfestivali üritused ja muud kultuurisündmused. Tõnu Kaljuste püüdis omal ajal muulgi viisil Bernhard Schmidti laiemalt tutvustada ja tema mälestust jäädvustada, aga Eesti astronoomidest polnud vist talle väärilist partnerit. Õnneks on meil ka veel Jaan Krossi (1920–2007) biograafiline teos *Vastutuulelaev: Bernhard Schmidti romaan*.

Ei ole teada, kui palju praegu Taanis või ka näiteks Prahast teatakse Tycho Brahe ja austatakse tema mälestust, kuid selle järgi, mida Tõnu Viik temast kirjutab, pidi ta 16. sajandi teisel poolel küll üks väga silmapaistev ja tuntud tegelane olema. Jätan tema kireva elukäigu lugejale avastamisrõõmuks, kuid lisan siin, et rahu ei saanud ta pärast surmaga. Tycho 300. surma-aastapäeva “auks” kaevati välja tema säilmed Praha Týni Jumalaema kirikus, sest järjekindlalt kahtlustati, et tema küllaltki varase surma enne 55. sünnipäeva põhjustas mürgitamine elavhõbedaga. Eriti julged kahtlustajad nägid selle taga koguni noort Johannes Keplerit, kelle Tycho oli endale assistendiks võtnud; nimelt paistis nende omavahelise läbisaamise kõver olevat üsna Ameerika mägede sarnane. See sajanditagune uurimine täit selgust ikkagi ei andnud ja 2010. aastal avati kirst uuesti. Nüüdisaegsed meetodid lubasid väita, et elavhõbeda kontsentratsioon Tycho organismis ei olnud surmav. Mürgist metalli sisaldavat ravimit oli Tycho ise põiehädade vastu manustanud. Surm saabuski tõenäoliselt põie lõhkemise tagajärjel, selles ja eelnevates vaevustes võis aga süüdi olla tema kuulus ninaprotees. Üldise arvamuse järgi oli protees hõbedast, kuid viimased uuringud näitasid, et pigem oli see vase ja tsiingi sulamist ehk valgevasest — ja ega needki metallid siseorganitele kuigi sõbralikud ole. Miks aga Tycho üldse ninaproteesi kandis? Ütleme nii, et põhjus oli matemaatiline. Üksikasjad leiab raamatust leheküljelt 155.

Astronoomialoengud on tänuväärne lisa eestikeelse täppiseadusliku aimekirjanduse riivlisse. Kui aastat kümme-viisteist tagasi võis kurt aäärast kirjanduse nappust üle, eriti astronoomia vallas, siis nüüd võib rahulolevalt nentida, et saadaval on hulk asjalikke tõlkeraamatuid, näiteks kuulsast Stephen Hawkingi (1942–2018) sulest või siis Neil de-Grasse Tysoni *Astrofüüsika inimestele, kel on kiire*, Lisa Randall *Tumeaine ja dinosaurused: Universumi uskumatud seosed*, samuti mitu noorematele lugejatele mõeldud väljaannet. Laiemat filosoofilist konteksti aitavad tutvustada Avatud Eesti raamatu sarjas ilmunud tõlked, tänu millele saame eesti keeles lugeda näiteks kvantfüüsika rajajate Max

Plancki, Niels Bohri, Erwin Schrödingeri ja Werner Heisenbergi teo-
seid. Üsna hiljuti tuli välja Albert Einsteini *Üldrelatiivsusteooria põhi-
alus*, mille täielik mõistmine eeldab küll ehk keskmisest kõrgemat mate-
maatilist taipu, aga seegi on üks väga vajalik pintslitõmme täppisteadu-
liku kultuuri pildis, mida lisaks mainitutele täiendavad veel Hans Rei-
chenbachi *Aja suund* ja Hermann Weyli *Sümmeetria*.

Sel taustal on Eesti autorite originaallooming eriti väärtuslik. Meie
teadlastel, õppejõududel ja kirjameestel oleks küllap rohkemgi po-
tentsiaali populaarteaduslike ja publitsistlike käsitluste avaldamiseks,
aga... Ei tahaks jälle korrata jutte väikese rahva väikestest tiraažidest,
teaduse rahastamise süsteemist, mis ei soosi mingeid “kõrvaltegevusi”,
ega ülikoolide vaesusest. Igal juhul tuleb tunnustada Vaba Akadeemia
algatust uue raamatusarja kujul, millest ilmselt ei kujune “Avatud Ees-
ti raamatu” ja “Eesti mõtteloo” sarjale mitte konkurenti, vaid asjalik
ja täiendav partner. Lõpetuseks, kui uskuda Tõnu Viigi eessõna, sündi-
sid *Astronoomialoengud* eksitusest — ikka sellest, et Eesti teaduse ja
kõrghariduse maastikul figureerib kaks Tõnu Viiki. Aga see oli vilja-
kas eksitus. Raamatust endast eksituste otsimine polnud minu eesmärk
ja ega neid lihtne leida olegi. Kui just peab, võiks täpsustada peamiselt
USAs elanud ja töötanud Šveitsi astronoomi Fritz Zwicky (1898–1974)
päritolu. Ta sündis Bulgaarias Varna linnas, kus tema sünnimajal on mä-
lestustahvel, mis nimetab teda tumeaine avastajaks; Zwicky tõesti selle
mõiste kasutusele võttis — juba 1930. aastatel. Tema ema oli etniline
tšehh, aga Austria-Ungari kodanik. Nii ei saa ka lk 137 mainitud Fritz
Zwicky Ungari päritolu lõpuni eksituseks pidada.

Vaba Akadeemia on seadnud endale valgustusliku eesmärgi toetada
renessansi tüüpi haritlaste kujunemist kooskõlas vabade kunstide kont-
septsiooniga. Seda võiks nimetada ka silla ehitamiseks humanitaaria ja
reaalia vahele ning *Astronoomialoengute* raamat sobitub kenasti selle
plaanitava silla üheks esimeseks kiviks.

Laurits Leedjärv

LAURITS LEEDJÄRV (1960) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikoo-
li füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktorikraadi Astrofüüsika ja At-
mosfäärfüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asu-
tuses (nüüd Tartu Ülikooli Tartu observatoorium), on olnud selle tea-
dusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu kaasprofes-
sor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Milleks ja kui-
das Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni” (koos Uno Veis-
manni, Kalju Eerme ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613),

“Astronoomiast Eesti kultuuris ja ühiskonnas” (2011, nr 9, lk 1634–1679), “Inimsõbralik universum” (2017, nr 8, lk 1347–1371), “Üksildane Maa” (2019, nr 10, lk 1731–1754) ja “Raske tee tähtede poole” (2020, nr 8, lk 1399–1433) ning arvustused “Osoon ja kiirgus: Elu allikad ja hävitajad” (Uno Veismann, Kalju Eerme, *Päikese ultraviolettkiirgus ja atmosfääriosoon*; 2012, nr 1, lk 178–183) ning “Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi” (Uno Veismann, *Ilmaruumi künnisel*; 2014, nr 1, lk 161–172).

ANTIIFILOSOOFIA KUI ELUVIIS

Pierre Hadot. *Mis on antiikfilosoofia?* Tlk Anti Saar. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 358 lk.

Prantsuse filosoofi Pierre Hadot’ teose *Mis on antiikfilosoofia?* eesti-keelse tõlke ilmumine sarjas “Gigantum Humeris” on äärmiselt tänuväärne. Võib arvata, et selle teose kättesaadavus Anti Saare heas tõlkes kasvatab Eestis antiikfilosoofia huviliste ringi. Samuti pakub spetsialistidele kindlasti rõõmu, et Hadot’ käsitus laskub tavapärasest antiikfilosoofia tutvusringist veidi sügavamale. Tegu on põnevama ja omapärasema raamatuga, kui ehk esmapilgul näida võib. Sisukorda lehitsedes näeme, et meile esitatakse laiapõhine ülevaade kuulsamatest Vana-Kreeka ja Rooma kultuuriruumi filosoofidest alustades Sokratesega ning lõpetades uusplatonist Plotinose ja tema õpilastega. Sellest muljest ajendatuna satub teos tõenäoliselt nii mõnegi säärase inimese lauale, kes tahab lugeda põhjalikumat käsitlust antiikfilosoofidest.

Siinkohal tuleks siiski kohe täpsustada Hadot’ eesmärke. Üsna kahku selgub, et Hadot arendab ajaloolise ülevaate varjus tegelikult üpris algupäraselt lähenemist antiikfilosoofiale. Ta ei üritagi anda ei neutraalset ega täielikku ülevaadet ühest või teisest antiikautorist. Hadot’l on konkreetne filosoofiline nägemus; antiikfilosoofide jaoks oli filosoofia eelkõige vaimsetes, isegi meditatiivsetes harjutustes väljenduv elulaad, mis on suunatud teatava eneseküllase transsendentsuse saavutamisele. Lõppkokkuvõttes peaks filosoofia kui elulaad meid viima egoistliku minapildi ületamise kaudu ei millegi vähema kui universaalse, universumperspektiiviga kooskõlalise ja surmakartmatu minatunnetuseni — või vähemalt sellele nii lähedale, kui inimene küündib (lk 17, 216–217).

Hadot näebki kogu antiikfilosoofiat läbi oma põhiteesi filtri. Ta keskendub just nendele aspektidele antiikfilosoofide õpetuses ja elus, mida võiks kirjeldada vaimse harjutusena või transtsendentsuse poole püüdlemisena. Võtame ühe näite. Epikuurlaste naudingufilosoofia kohta ütleb Hadot, et selle ülesanne on eelkõige teraapiline ning et see peab aitama hinge vabastada väärarvamustest naudingute kohta. Nii ei ihaldaks inimene kättesaamatut. Kuid tähtis on ka, et inimene ei rikuks saavutatud naudingut liigse muretsemisega naudingu kaotamise pärast. Nagu Hadot osutab, tuleb naudingut siinkohal mõista stabiilse ja askeetliku naudinguna, sedalaadi kannatuste nagu janu ja nälga puudumisena. Teine lugu on n-ö kineetiliste või lühiajaliste naudingutega, mille püüdlumine toob hoopis ise kaasa kannatuse ja rahuldamatuse (lk 135–137). Väärarvamus oleks siinkohal viimast — võiks öelda valet — tüüpi naudingute tähtsaks pidamine.

Senimaani võiks Hadot' ülevaadet epikuurlastest pidada üpris neutraalseks. Kuid Hadot' käsitluses “see kehalise kannatuse lõpetamine, see tasakaaluseisund avab teadvusele tee eksistentsi kui sellise üleüldisele, sünesteetilisele tunnetusele” (lk 138), milles tark “heidab jumalate endi kombel pilgu loendamatute maailmade lõputusse; kinnine universum avardub lõpmatuseni” (lk 144). Siin ei ole tegu puhtteoreetilise süsteemiga, mille sisuks oleks sellistele lausetele nagu “Stabiilne nauding on hea” või “Kineetilised naudingud on head” korrektse tõeväärtuse omistamine. Tähtis on, et teadmine naudingu kohta poleks mitte lihtsalt õigesti süstematiseeritud väidete kogumi ühekordne teadvustamine, vaid et õiged arvamused saaksid pideva teadvustamise kaudu tõeliselt omaks võetud. Keskkel kohal on just harjutused ja mediteerimine: “Kõigepealt tuleb mediteerida, st põhjapanevaid dogmasid intensiivselt teadvustada ja need sisemiselt omaks võtta” (lk 144). Ja lisaks: “Üle kõige tuleb harjutada ihade talitsemist, tuleb osata piirduda sellega, mida on kerge omandada ja mis rahuldab olendi põhivajadusi, ning keelduda kõigest ülearusest” (lk 145).

Hadot' käsitlus epikuurlastest, samuti keiserliku ajastu ja hellenismiaja filosoofiakoolkondadest laiemalt on üpris usutav või igal juhul väga paeluv. Samas toob juba Riin Sirkli ja Toomas Loti järelsõna välja mitmeid probleeme selle lähenemise rakendamisel *kõigile* antiikfilosoofidele, sealhulgas Sokratesele, Platonile ja Aristotelesele. Peatun siin mõnel olulisel punktil.

Lühidalt, Hadot' arvates asetuvad antiikfilosoofide jaoks diskursus ja ka diskursuses tehtavate väidete tõesus tagaplaanile, need osutuvad elulaadist ärarippuvaks. Hadot ütleb isegi, et filosoofilise diskursuse roll on juba tehtud eksistentsiaalset eluvalikut õigustada (lk 17). Märkimis-

väärne on, et filosoofia ei ole esmajoones tõe *avastamise* vahend. Sirkel ja Lott osutavad aga veenvalt, et näiteks Sokrates ja Platon ise sellise lähenemisega ei nõustuks (lk 336–338). Lisaks toovad Sirkel ja Lott esile, et mõned Hadot' näited sellest, kuidas üks või teine filosoof pidas filosofeerimise tuumaks vaimseid harjutusi või mediteerimist, on kohati meelevaldsed. Näiteks väidab Hadot, et Sokrates pidas vaimseid harjutusi oluliseks, sest dialoogis *Pidusöök* mainib Platon, kuidas Sokrates jäi pikaks ajaks paigast liikumata mõtlema (lk 86). Sirkel ja Lott viitavad seoses vaimsete harjutuste mõistega probleemile, mis tegelikult kerkib paljude Hadot' jaoks tähtsate mõistete puhul. Kui vaimsete harjutuste (või mediteerimise või elulaadi) mõiste on kitsalt määratletud, siis ei ole usutav, et see rakendub kõikidele antiikfilosoofidele. Kui see mõiste on aga laialt määratletud, siis ei ole selge, mille poolest antiikfilosoofia erineb nüüdisaegsest filosoofiast (lk 341–342). Kindlasti jääb ka tänapäeval mõni filosoof aeg-ajalt pikaks ajaks paigast liikumata mõttesse. Küsimus on, kas näiteks Sokratese jaoks oli mõtlemine kuidagi meditatiivsem või transtsendentsuse poole püüdlevam kui meil. Võib-olla see nii oli, kuid pelgalt faktist, et ta kuskil pikalt mõtlema jäi, ei saa me seda järeldada.

Kohati on Hadot sedalaadi kriitikat ennetada püüdnud. Näiteks Aristotelese kohta, kelle eluviisiks oli pühenduda teoreetilisele uurimistööle, möönab Hadot, et tegu on nüüdisaegsele õpetlasele mõneti sarnase kujuga. Võiksime ju kohe küsida, mille poolest siis Aristoteles tänapäeva õpetlasest üldse erineb. Hadot' vastus on, et Aristotelese ja tema jäüngrite huvivaldkond on laiem: “Mina isiklikult arvan, et “õpetlase” mõiste selle tänapäevases tähenduses on liiga kitsas, et ühendada endas niivõrd mitmesugused tegevused, kui seda on püütiämängude võitjate kataloogi koostamine ja mõtisklemine olevast kui sellisest, loomade vaatlemine ja maailma liikumise esmase printsiibi olemasolu tõestamine” (lk 105). Hadot' käsitluse põhjal võib arvata, et kui õpetlane oleks veidi mitmekesisemate huvidega ja püüdleks transtsendentset perspektiivi, siis olekski ta juba aristotelliku eluviisiga. Oma tõetera siin ehk on, kuid päriselt see ei veena. Tõsi, nüüdisaegset filosoofiat iseloomustab spetsialiseerumine. Sellele vaatamata on filosoofidel ka tänapäeval kohati üpris mitmekesised huvid, seega ei sobi selliste huvide olemasolu aristotelliku eluviisi meie kaasaegse filosoofi eluviisist eristamise kriteeriumiks. Muuseas, Hadot sõnastab vahvalt, kui ütleb, et Aristotelese jaoks oli teadus “poolreligioosne kirk” (lk 102). Kindlasti on nii mõnigi nüüdisaegne teadlane valmis enda teadmisejanu kohta sama ütleva.

Vaatamata ebaselgusele, mis iseloomustab Hadot' “elulaadi” mõistet, tasub tähele panna, kui radikaalne Hadot' tees on. Teatavate mööndustega võiksime Hadot'd nimetada isegi omamoodi pragmatistiks.

Nimelt väidab ta, et erinevad filosoofiadiskursused võivad väljendada ja õigustada sama filosoofilist "praktikat". Näiteks ütleb Hadot', et epikuurlased ja stoikud jagasid teatavat vaimsete praktikate kogumit (lk 306–307). Oleme aga näinud, et Hadot samastab filosoofiat pigem filosoofilise elu praktikaga kui diskursusega. Seega võib öelda, et Hadot' käsitlusest järeldub, et erinevad filosoofiadiskursused võivad suulanduda üheks ja samaks filosoofiaks, kui nende mõju inimese elulaadile on samasugune. Nõnda võib isegi öelda, et epikuurlastel ja stoikutel on sama filosoofia. Filosoofiadiskursus on siin üldse oluline niivõrd, kui see on inimese (filosoofilise) eluviisi teostamiseks ja õigustamiseks kasulik.

Tuleb tunnistada, et ülesanne, mille Hadot endale seadnud on, ongi Kreeka filosoofia klassikalisele perioodile (5. saj. e.m.a kuni 4. saj. e.m.a) rakendatuna väga keeruline. Klassikalise perioodi Kreeka filosoofia on meieni kandunud kirjalike teoste kaudu, kus sellised filosoofid nagu Platon ja Aristoteles enda filosoofilist diskursust esitavad.¹ Meil on palju vähem andmeid selle perioodi filosoofide eluviisi kohta.² Andmed selle kohta pärinevad sekundaarsetest ja tihti hilisematest allikatest. Hadot tsiteeribki palju (seejuures õigustatult) näiteks Diogenes Laertios (3. saj. m.a.j). Ent mõnele lugejale võib mõjuda mõneti šokeerivalt, et Hadot viitab lisaks ilma irooniata ka sellisele teosele nagu Aristophanese *Pilved* (lk 61; vt Aristophanes 1964). Nimelt on tegu tuntud komöödiaga, kus tehakse Sokratese arvel hoogsalt nalja. Arvestades *Pilvede* žanri, ei oleks kohane sealt tõsimeeli otsida andmeid Sokratese teoreetiliste seisukohtade (diskursuse) kohta. Ent kui meenutame, et Hadot'd huvitab just nimelt Sokratese elulaad, siis ei tundugi viide enam nii kohatu. Isegi kui Aristophanese teos näitab Sokratest mõneti halvas valguses, annab see meile vähemalt aimu, kuidas ateenlased Sokratese elulaadi tajuda võisid. Siiski peaks fakt, et raske on leida usaldusväärseid allikaid klassikalise perioodi filosoofide elu kohta, veel vähem nende "vaimsetest harjutustest", meid mõnevõrra ettevaatlikuks tegema. Üsna proosaline põhjus, miks antiikfilosoofia uurijad tavaliselt keskenduvad diskursusele, on niisiis ka see, et meil on diskursuse juures sõna otseses mõttes rohkem, mida uurida.

¹ Hadot muuseas ei anna diskursusemõistele selget definitsiooni, aga arvan, et ta peab esmajoones silmas koolkonna esitatavate teoreetiliste väidete kogumit.

² Võib siiski väita, et Platon oma teostes tõesti avab Sokratese elulaadi (kuid mitte enda oma!). Ebaselgem on, kas Platoni kujutatav Sokrates tegeleb eelkõige vaimsete harjutustega.

Mis on antiikfilosoofia? on teos, mille põhiline väärtus pole mitte viimse tõe selgitamine, vaid antiigi uurimisele hoopis uue suuna andmine (vt ka Sirkli ja Loti järelsõna lk 330–331). Minu arvates võiks Hadot' teos omada mõneti sarnast rolli analüütilistele filosoofidele tuttava W. V. Quine'i artikliga "Empirismi kaks dogmat" (Quine 1999). Quine'i artikkel seadis kahtluse alla analüütilise-sünteesilise eristuse mõistus-pärasuse. Juba esimesest vastukajast "Empirismi kahele dogmale" selgus, et kõik tema argumendid ei ole tingimata lõpuni kehtivad (vt Grice, Strawson 1956). Ometi on see siamaani üks mõjukamaid artikleid analüütilise filosoofia ajaloos, sest ta esitas vastuväited millelegi, mida seni peeti enesestmõistetavaks. Hadot' teos teeb antiikfilosoofiale samalaadse teene. Kui enne pidas analüütilisse koolkonda kuuluv antiikfilosoofia uurija tihti enesestmõistetavaks, et parim viis antiikfilosoofiat uurida on nüüdisaegsete vahenditega hinnata antiikfilosoofide väiteid ja argumente, siis Hadot sunnib teda mõtlema teoreetiliste väidete, vaimsete harjutuste ja elulaadi suhtele.

Muide, mis puutub Sokratesse, siis ka Nietzsche arvas, et tema jaoks olid teoreetilised väited sekundaarsed. Nietzsche mõistab Sokratese dialektikat teatava (ebateadliku) võimujanu väljendusena, isegi füsioloogilise puudulikkuse väljakasvuna. See on enesekaitsevahend inimestele, kel pole muid relvi.³ Nii Nietzsche kui Hadot arvavad niisiis, et antiikne filosoofiadiskursus on millestki ärarippuv. Kuid Nietzsche nägemuses on tegu võimu- ja kaitsetungide moonduv väljendusega, mis tagatipuks viib elu eitamiseni (samas). Hadot ütleb küll koos Nietzschega, et antiikfilosoofide, nagu Sokratese filosoofiadiskursus on millestki diskursuse-eelsest sõltuv. Aga Hadot' originaalsus võiks olla selles, et ta ei mõista seda sõltuvussuhet negatiivse nähtusena. Hadot' käsitluses on kaitsetungi asemel teadlik eksistentsiaalne valik see, mis filosoofiadiskursuse määrab (lk 198). Filosoofiadiskursuse roll on sellele valikule vastavat teadlikku eluviisi toetada. Nietzsche käsitluses on antiikfilosoofia (või vähemalt Sokratese filosoofia) võimuvahendina suunatud eelkõige väljapoole — saavutamaks võimu teiste üle. Hadot' käsitluses on see aga suunatud nii väljapoole kui sissepoole: väljapoole, et inimesi aidata (lk 53–55, 158), ning sissepoole, et iseennast ületada (lk 307).

Käesolev teos toimib suurepäraselt keiserliku ajastu ning ka hellenismiaja filosoofiliste teraapiate tutvustusena. Kõike eelöeldut arvestades arvan, et teos avab lugejale võimaluse tutvuda ka teiste antiikfilosoofide teraapiliste või elulaadi puudutavate aspektidega, isegi kui need

³"Sokratese probleem", *Puuslikehämarus*, paragrahvid 2–7. Refereeritud inglise keele vahendusel, Nietzsche 2005: 162–164.

filosoofid alati enda tegevust nõnda mõtestanud ei ole. Hadot' teos ei ole soovitatav esmaseks kokkupuuteks antiikfilosoofiaga, kui lugeja soov on tutvuda antiikautorite põhiideedega neutraalses võtmes. Küll aga sobib see edasijõudnud filosoofilisele lugejale, kes suudab hoida Hadot' väidetega teatavat distantsi. Samuti on see hea lugemine ükskõik kellele, keda huvitab, milliseid vaimseid teraapiaid ja eneseületamise harjutusi praktiseeriti mitu tuhat aastat tagasi Kreekas ja Roomas.

Mark Hallap

Kirjandus

- Aristophanes 1964. Pilved. Tlk Uku Masing. — *Kreeka kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 352–416
- Grice, Herbert Paul, Peter Frederick Strawson 1956. In Defense of a Dogma. — *The Philosophical Review*, Vol. 65, No. 2, pp. 141–158
- Nietzsche, Friedrich 2005 [1889]. Twilight of the Idols, or How to Philosophize with a Hammer. Trans. J. Norman. — *The Anti-Christ, Ecce Homo, Twilight of the Idols and Other Writings*. A. Ridley, J. Norman (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 153–230
- Quine, Willard Van Orman 1999 [1951]. Empirismi kaks dogmat. Tlk Jüri Lipping, Ene-Reet Soovik. — *Täendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Koost. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 194–219

MARK HALLAP (1989) on lõpetanud 2015 Tartu Ülikooli filosoofia erialal ning 2018 Western Ontario Ülikooli antiikfilosoofia erialal. Hetkel on ta Toronto Ülikooli filosoofiadoktorant.

ABSTRACTS

JOHANN LUDWIG JOCHMANN. **Travelogue of the Lapland journey**

HELDUR SANDER. **Johann Ludwig Jochmann**

On 11 June 1804, Professor G. A. Germann, who that year had become a member of the Botanical Society of Regensburg, set out with six students on a botanical excursion to the north. Five weeks later, after passing through Narva, St. Petersburg, Vyborg, and Hamina, the group reached Savonlinna, Finland. Responsible for maintaining a travelogue of the expedition was 18-year-old J. L. Jochmann, a second-year medicine student at the University of Tartu. (Jochmann later matriculated at Erlangen University in Germany where he met E. W. Martius who nominated him for membership in the Society at its session on 9 July 1805.)

*In his travelogue, Jochmann not only documented the plants found by the expedition underway, including references to such typical Nordic species as *Tagebuch lapponicum*, *Rubus arcticus*, and *Rubus chamaemorus* but also extensively described natural landmarks as well as encounters with local notables, compatriots, and foreigners. He paid particular attention to young people and soldiers, whose uniforms and warships he described in detail. In addition, he recorded the difficulties of the journey, especially concerning means of transport and travel documents. Jochmann's hand-written text, which is preserved in the Manuscript Department of the University of Tartu Library, records the first five weeks of the eight-week journey. That the text bears the title "*Tagebuch der Lappländischen Reise*" (Travelogue of the Lapland Journey) can hardly be coincidental — the author (or rather his professor?) wished an allusion to a famous prototype, namely, Linné's *Iter Lapponicum* (1732). In spite of its valuable entries, the title is nonetheless misleading because the expedition never reached Lapland. At its northernmost or most northwesterly point, the expedition was still inside "Old Finland", i. e., within the Vyborg Governorate, which was Russian territory at the time. The evaluation of the contents*

must be left to the reader. The skills that enabled naturalists to convey their knowledge to the greatest possible public were drawing and narration. Jochmann's diary contains no drawings, presumably because the author lacked the talent. Jochmann is, however, a skilled narrator — even if he was not always as picturesque and vivid as 25-year-old Linné had been in his Lappländische Reise.

For this publication, the diary has been translated and furnished with notes. An introduction offers additional biographical information about the participants as well as details about the circumstances of the excursion. (H. S.)

NIILLAS HOLMBERG. **Poetry**

ÜLO MATTHEUS. **Consciousness in the Tibetan Book of the Dead**

The article provides an insight into the Buddhist account of consciousness and text tradition related to the Tibetan Book of the Dead. According to the Tibetan title (bar-do thos-grol chen-mo, Liberation by Hearing in the Intermediate States), the text is also known by the name of Bardo thödol. The paper looks at the accounts of consciousness in broader Buddhist literature and more narrowly in the teachings of the Tibetan ningma school that are related to preparation of consciousness for the moment of death. The article also touches upon the text tradition of peaceful and wrathful deities (zhi-khro) and the meaning of peaceful and wrathful deities as projections of consciousness in the Tibetan Book of the Dead. The connections of consciousness with the reality, formation of states of consciousness, creation of premises for recognition of the pure initial void at the moment of death and the necessary techniques in corresponding teachings (visualisation of pictorial and syllabic mandalas) are discussed. The article takes a brief look at pertinent texts like Guhyagarbha-tantra, Guhyasamāja-tantra, et al. To end with, manipulation of consciousness in Tibetan funeral customs and influencing of the consciousness of the deceased by corresponding rituals are described.

Although the Tibetan Book of the Dead is well known in the Western cultural space, it was transferred to the West in

a distorted form. W. Y. Evans-Wentz, editor of the first edition of the Tibetan Book of the Dead in 1927, and other creators of its reception regarded the text in the stream of their own ideas, be it the Brahmanist treatment of the existence of transcendental consciousness or mind (Evans-Wentz, Anagarika Govinda, et al), occultists' spiritist-theosophical belief in the migration and rebirth of souls (H. Blavatsky et al) or treatments of the projections of consciousness described in the Tibetan Book of the Dead as expressions of the unconscious (Carl Gustav Jung).

While the initial transfer to the West happened without knowing the background system, by today the situation has changed and, only in English, so many texts of Buddhist teachings (often with versions in the original language) and commentaries have been published (in addition, translations into other European languages) that the Tibetan Book of the Dead can now be viewed in the Western cultural space against a much broader background. This article is evidently the first attempt of this kind. (Auth.)

King Vikrama's Adventures (Three stories)

The Thirty-two Tales of the Lion Throne (*in Sanskrit: Simhāsanadvātriṃśikā*), or King Vikrama's Adventures (*Vikramārkacarita*), or King Vikramāditya's Life (*Vikramādityacarita*), or Tales from the Throne (*Simhāsanakathā*), or Stories of the Thirty-two Statuettes (*Dvātriṃśatputtalikākhyāna*) is a collection of Sanskrit tales from medieval India, from the 11th to the 15th century. The three tales translated here represent the most significant distinction between the main South-Indian version of the text and the Jain version.

The stories are told by the 32 statuettes of the Lion Throne of King Candragupta II or Vikramāditya (ca 375/380–413/415), the ruler of the Gupta dynasty (4th–6th centuries AD). The audience of the stories is king Bhoja I (ca 1000/1010–1055/1065) of the Paramāra dynasty (9th–14th centuries AD). These are hagiographic stories about the super-hero King Vikrama in the middle of the early medieval golden age, his adventures in the midst of people, gods and evil spirits. It is also a testimony to the late medieval period's longing for the earlier, and better, times. (Transl.)

TOOMAS KIHU. **Making friends with Germans**

EDGAR KRULL. **The mystery of the juxtaposition of *Lehrplan*-type and curriculum-type curricula**

It is common that Estonian educators use the German Lehrplan and the English curriculum as terms referring to different types of school curricula. Yet, this is often done without specifying the real meaning of these terms. The consequence is erroneous identification of the Lehrplan-type curricula with the Soviet-era subject learning programs upon Estonia's re-independence and seeing the Anglo-American curriculum tradition as the most advanced curricular thinking in the democratic world.

The research reflected in this article shows that the main reason for misinterpretation is context-free definition of these curriculum types ignoring the nature of the pedagogical systems from which they are originating. There are at least two aspects nurturing misinterpretation. Firstly, Lehrplan and Soviet subject programs are both conceptualized as single programs for instruction, ignoring that Lehrplan is a component of the pedagogical system known as the German tradition of the Bildung-centered didactics, and its content must be interpreted in terms of the principles of education. The same applies to Soviet subject programs considered belonging to didactics but which were part of a larger educational system dominated by the principles of totalitarian communist education. In other words, the meaning of Lehrplan-type curriculum is misinterpreted due to failure of distinguishing between notions of subject didactics and didactics in terms of German didactics traditions.

As the second aspect, the article points out three more specific features often disregarded when confronting the Lehrplan as a component of the pedagogical system built up following the traditions of the German education-centred didactics and the Anglo-American curriculum tradition. These are the differences in understanding teacher autonomy in decision-making, seeing control over the process of education (in terms of input- and output-based control), and in the role that Lehrplan-type and curriculum-type curricula are playing in building up pedagogical systems. In the latter sense,

the Lehrplan-type curriculum is a component of a larger pedagogical system, while the curriculum-type curriculum is system-creating itself.

However, these differences in curriculum traditions and practice are rather the most characteristic for a period of almost hundred years ago when the German education-centred didactics tradition, based on input-based control over teaching and educational work, clearly contrasted with the American output-based control and the development of the curriculum theory. Today, there has been a long convergence between the two traditions where both, the ideas of education-centred teaching and the basic principles of curriculum development have been combined. For understanding the real nature of Lehrplan-type or curriculum-type curricula in their original meaning, they must be seen in the context in which they operate or were operating. (Auth.)

Discussion

ANNAR ALAS, TÕNIS ARRO. Comments on Irja Lutsar's comments

Irja Lutsar. "Opinions and misconceptions about corona and the corona virus". — Akadeemia, 2021, No. 9, pp. 1557–1569.

Review

LAURITS LEEDJÄRV. Seven liberal arts and a fruitful error

Tõnu Viik. Astronoomialoengud. [Lectures on Astronomy.] (Vaba Akadeemia raamatukogu, I.) Tallinn: Postimees Publishers, 2020. 214 pp.

MARK HALLAP. Ancient philosophy as a way of life

Pierre Hadot. Mis on antiikfilosoofia? [What is ancient philosophy?] Transl. Anti Saar. (Gigantum Humeris.) Tallinn: Tallinn University Press, 2020. 358 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XL**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

ANNAR ALAS (1975), semiotician, CEO of Coffee People OÜ

TÕNIS ARRO PhD (1960), partner at Executive Lab Search personnel search company and Teamscope technology company

MARK HALLAP MA (1989), doctoral student of philosophy at the University of Toronto

NIILLAS HOLMBERG (1990), Sami poet, musician and cultural activist

JOHANN LUDWIG JOCHMANN (1773–1814), medical scientist

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

EDGAR KRULL PhD (1948), educationist, emeritus professor of the University of Tartu

LAURITS LEEDJÄRV PhD (1960), associate professor at Tartu Observatory of the University of Tartu

ÜLO MATTHEUS MA (1956), researcher at the Estonian Institute of Economic Research, Estonian writer

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

HELDUR SANDER MA (1946), geographer

MATI UPRUS (1963), Estonian artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XL

Algus 2018. aasta 6. numbris.

31. august [1948]. Ülikooli õppejõudude üldkoosolek.¹⁹⁸⁹ Päevakorras on kokkuvõtte tegemine 1947/48. a. õppeaastast ja ülesannete arutamine, mis eel seismas algaval õppeaastal. Osavõtjaid on kogunenud aulasse arvukalt, sest ilmumine on kohustuslik.

Presiidiumilaua taga võtavad istet rektor A. Koort, prorektor K. Taev, A. Prink, EK(b)P Tartu Riikliku Ülikooli parteialgorganisatsiooni sekretär P. Kalju, EK(b)P Keskkomitee propagandasekretär Ivan Käbin, ülikooli teenistujate ametiühingukomitee esimees I. Paul,¹⁹⁹⁰ A. Uibo, A. Valdes, E. Talvik, R. Kleis, V. Ritslaid, E. Peebsen ja mõned teised.

¹⁹⁸⁹Vt ka "Hoidume eelmise õppeaasta vigadest". — *Edasi*, nr 104, 1. IX 1948, lk 2.

¹⁹⁹⁰Ilmar Paul (1910 – 31. XII 1994 Tallinn) õppis Sõjaväe Õppeasutiste Sõjakooli jalaväekursusel Tallinnas 1929–1931, Kõrgema Sõjakooli juhtimise ja staabiteenistuse kursusel Tallinnas 1936–1939, Tšeljabinski Põllumajanduse Mehhaniseerimise Instituudis 1941, polgukomandöride kursusel NSVLi Kaitseministeeriumi kõrgematel ohvitseride täienduskursustel Võstrel Moskva oblastis Selnetšnogorskis 1946–1947, kaugõppes TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo-osakonnas 1948–1956, lõpetades selle Nõukogude Liidu ajaloo erialal. Teenis 6. üksikus jalaväepataljonis Pärnus 1928–1929, Kõrgema Sõjakooli rühmakomandör Tallinnas 1931–1936, jalaväeinspektuuri käskudetaütja ohvitser Tallinnas 1939–1940, 4. diviisi staabi 1. jaoskonna ülema abi Viljandis 1940. a veebruarist, SARKi Rahva Omakaitse staabi õppeosakonna ülem Tallinnas 1940. a juulist kuni septembrini, ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi sõjalise väljaõppe ja kehalise kasvatuse osakonna juhataja 1940–1941; SARKi Balti ringkonna piirivalvevalitsuse vägede Viljandi 2/17. hävituspataljoni roodukomandör ja hävituspataljoni staabiülem 1941. a juunist kuni augustini, võttis osa lahinguist Viljandi ja Põltsamaa rajoonis ning Tallinna kaitsmisest; Tallinna Töölispolgu pataljoni komandör Eestis ja Leningradis 1941. augustist kuni 1942. a jaanuarini, võttis osa lahinguist Kadriorus ja evakueerimise kindlustamisest Tallinnas; 7. Eesti laskurdiviisi staabi 2. jaoskonna (luurejaoskonna) ülem Uurali ja Moskva sõjaväeringkonnas 1942, 8. Eesti Laskurkorpuse staabi 2. osakonna (luureosakonna) ülem Kalinini rindel 1942, operatiivosakonna ülem 1942–1943; 7. Eesti laskurdiviisi (118. kaardiväe laskurdiviisi) 300. laskurpolgu (371. kaardiväe laskurpolgu) komandör 1943–1946, uue määramise ootel Leningradi sõjaväeringkonna kaadrite osakonna käsutuses Leningradis 1947–1948; TRÜ sõjalise kateedri (erikateedri, sõjalise ettevalmistuse kateedri) vanemõpetaja ja õpetaja 1948–1951 ning õpetaja 1953–1957, kateedri õppeala juhataja 1951–1952, ühtlasi marksismi-leninismi aluste kateedri seminaride juhataja 1948–1952, TRÜ teenistujate ametiühingukomi-

Koosoleku avab P. Kalju, andes sõna rektor A. Koortile, kes ligi kahetunnilises kõnes analüüsib möödunud õppeaasta õppe- ja teadusliku töö puudusi ja annab juhiseid tehtud vigade parandamiseks algaval õppeaastal. Eriti puudulik on olnud ideelis-poliitiline kasvatustöö. Oma kõnes mainib rektor ka nimeliselt paljuid õppejõude, kelle töös on esinenud puudusi.

Nii näiteks on arstiteaduskonnas prof. A. Linkberg soovitanud üliõpilastele kasutamiseks nõukogude kirjanduse asemel 1943. a. ilmunud Saksa sõjaväekirurgia õpikut,¹⁹⁹¹ dots. K. Kaur propageerinud prantsuskeelset kirjandust. H. Sõber ja V. Savi pole ikka veel esitanud oma kandidaaditöid. Prof. E. Käer-Kingisepp kasutab füsioloogiaalanguil katseloomadena ainult konne, mis vaevalt küll võimaldab suure Pavlovi saavutiste esitamist, prof. H. Normann pole ikka veel suutnud hankida vere punaliblede settekiiruse määramiseks Pantšenkovi¹⁹⁹² torukesi. Dekaan A. Valdes ja prodekaanid E. Karu ja V. Hiie pole vaevaks võtnud jälgida üliõpilaste poliitilist kasvatust.

Õigusteaduskonna õppejõududest on dots. I. Rebane esinenud ebakaines olekus ja käitunud ka muidu ebaväärikalt.

Üks põllumajandusteaduskonna õppejõududest on loengul väitnud, et Eesti NSV on põllumajanduslik riik, unustades seejuures meie võimsalt arenevat tööstust, teine jälle kasutab loenguil pidevalt saksakeelseid tabeleid.

Ja nimede loetelu kasvab...

tee esimees 3. III 1948 – 22. XI 1949, TRÜ ametiühingukomitee esimees 22. XI 1949 – 24. XI 1950, polkovnik 1952; ENSV Vabariikliku Sõjakomissariaadi käsutuses 1952–1953; Tallinna Riikliku Kunstiinstituudi vanemõpetaja a-st 1957; TPI NLKP ajaloo kateedri vanemõpetaja a-st 1961.

¹⁹⁹¹“Nagu seletab prof. Linkberg, on ta ühele vene keelt mitte valdavale üliõpilasele, kel puudunud igasugune kirjandus ja selle üle hädaldanud, andnud kirurgia eksami ettevalmistamiseks oma isiklikust raamatukogust kasutada kellegi uuema Saksa autori väikese sõjaväekirurgia õpiku, palvega seda teistele mitte edasi anda. Üliõpilane nähtavasti teatas saksakeelse raamatu saamisest kohe ülikooli parteialorganisatsiooni või rektoraati.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁹⁹²Georgi Pantšenkov (1909–1982), füüsikoosuse teooria looja, keemiadoktor 1945.

Lõpuks rõhutab rektor, et on veel õppejõude, kes pole avalikkuses hukka mõistnud ja ümber hinnanud oma kodanliku korra aegseid vaateid ja seisukohti. Seda nõuab aga üliõpilaskond ja kogu Nõukogude Eesti avalikkus.

Järgnevad sõnavõttud.

Prof. Valdes töötab, et kõik arstiteaduskonna õppejõud sooritavad algaval õppeaastal oma ideoloogilise taseme tõstmiseks eksami ajaloolises ja dialektilises materialismis.

Arstiteaduskonna parteigrupi sekretär P. Bogovski leiab, et mõned kursuste hooldajad ei kasuta poliitilise informatsiooni tunde üliõpilaste ideelis-poliitiliseks kasvatamiseks, vaid näiteks arstiteaduse ajaloo käsitlemiseks,¹⁹⁹³ mis iseenesest pole halb, kuid pole nende tundide ülesandeks, teised hooldajad jälle poliitilise kasvatustöö asemel demonstreerivad röntgeniaparate ja isegi haiged.

Loomatervishoiu kateedri juhataja prof. Elfriede Ridala juhib tähelepanu vajadusele sagedamini korraldada kogemuste vahetamisi vennasvabariikide teadlastega, mis avaldaks viljastavat mõju õppe- ja teaduslikku uurimistöösse. Kahjuks aga on ülikooli komandeerimisvõimalused teaduslikesse keskustesse äärmiselt piiratud.

Ametiühingukomitee esimees I. Paul kurdab, et mõned õppejõud käivad väga lohakalt riides; P. Kalju jälle leiab, et kaks arstiteaduskonna kateedrit, patoloogiline füsioloogia (juhataja dots. K. Kõrge) ja sisehaiguste propedeutika (juhataja prof. H. Normann) pole üldse kateedrid, kuna neil puuduvad nõuetavad baasid. Haldusprorektor A. Prink peaks nende kateedrite abistamisel olema aktiivsem. Teaduslikus uurimistöös esineb esialgu rohkesti puudusi, kuid neid saab alles siis parandada, kui leitakse võimalus töö laiemaks finantseerimiseks ja suudetakse kasvatada küllaldaselt katseloomi...

¹⁹⁹³“Prof. P. Bogovski viitab nime nimetamata siin prof. H. Normannile, kes poliitilise informatsiooni tundides raviosakonna 6. kursuse hooldajana korduvalt korraldas üliõpilaste soovil vestlusi Pirogovist, Metšnikovist ja teistest silmapaistvaist vene arstiteadlasist.” *Herbert Normanni märkus*.

Üliõpilaste ametiühingukomitee esimees Endel Laasik¹⁹⁹⁴ kritiseerib õppejõude ja tähendab, et mitmed vanemad õppejõud vuristavad oma loengud sedavõrd kiiresti ette, et igasuguste märkmete tegemine muutub täiesti võimatuks, teised jälle, nagu prof. A. Valdes, nõuavad ettekantava ainese täpset järelkirjutamist, ise vihke kontrollides. See on liigne ja äärmuslik.

Lõpuks teeb EK(b)P Keskkomitee propagandasekretär I. Käbin kokkuvõtte koosolekul avaldatud seisukohtadest ja annab juhiseid ülikooli töö õigeks ideoloogiliseks suunamiseks algaval õppeaastal.

Seejärel võetakse vastu resolutsioon õppe-, teadusliku, kasvatusliku ja ideoloogilise töö parandamiseks ülikoolis.

Koosolek on kestnud 6,5 tundi, osa õppejõude enne lõppu lahkunud. Neile teeb rektor märkuse...

1. september. Prodekaan E. Karu teatab telefoni teel, et A. Ränni keeldub alla kirjutamast temale A. Prinki poolt saadetud lepingut sisehaiguste propedeutika kateedrile polikliinikus antud ruumide kohta, sest need on ikka veel sisustamata. Kui ruume 2. septembri vältel ei sisustata, näeb tema — Ränni — selles sa-

¹⁹⁹⁴Endel Laasik (1921 – 3. X 1985 Tartu) õppis TRÜ õigusteaduskonnas 1945–1950, lõpetades selle, õigusteaduse kandidaat 1953 (kinnitatud 1954), õigusteaduse doktor 1982 (kinnitatud 1983; mõlemad Leningradi Riiklik Ülikool). Tartu Kaubastu raamatupidaja 1941; Teise maailmasõja ajal 73. tagavarapolgus Slobodskoi linnas Kirovi oblastis 1941, 821. ehituspataljonis Kamensk-Uralski linnas Sverdlovski oblastis 1941–1942, Eesti Laskurkorpuse 7. Eesti laskurdiviisi 354. polgu 2. pataljoni miinipildujaroodu reamees Uurali ja Moskva sõjaväeringkonnas ning Kalinini rindel 1942, sai Velikije Luki lahingus 1942. a detsembris raskesti haavata, ravil hospitalis nr 4065 Gorki oblastis 1942–1943, demobiliseeriti; tulevalvur, kultuuritöötaja ja (pea)raamatupidaja Gorki oblasti Rabotki rajooni kolhoosides 1943–1945; Tartu maakonna abiprokurör 1949. a maist kuni 1950. a maini; Leningradi Riikliku Ülikooli aspirant 1950–1953; TRÜ õigusteaduskonna tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja 1953–1954, dotsendi kt nõukogude tsiviilõiguse erialal 1954–1960, dotsent 1960–1969 ja 1971–1983, vanem teaduslik töötaja 1969–1971, professor 1983–1985, kateedri juhataja 1985; TRÜ üliõpilaste ametiühingukomitee esimees 1946. aasta detsembrist kuni 1949. aasta veebruarini, EKP TRÜ algorganisatsiooni sekretär 1957.

botaaži ja annab need polikliiniku kasutada. Ühtlasi teeb ta ter-
vishoiuministri kaudu ministrite nõukogule ettekande olukorra
kohta.

E. Karu palub A. Räni ähvardustest informeerida A. Prinki.

2. september. Haldusprorektor A. Prink pole juba teist päeva te-
lefoni teel kättesaadav, vaatamata korduvaile ja korduvaile he-
listamistele. Süüdistuse vältimiseks tegevusetuses pöördun üli-
kooli parteialgorganisatsiooni sekretäri P. Kalju poole. On telefo-
ni juurde ilmumisel väga ebasõbralik.

– Kui teie ehk keegi teie assistentidest oleks suvatsenud tulla
eila ülikooli aulasse aktusele,¹⁹⁹⁵ — vastab mulle mind ära kuu-
lates P. Kalju, — oleks teie vaevata saanud Prinkiga rääkida.

– Teade tekkinud olukorrast, — vastan äärmiselt rahuli-
kult, — tuli kahjuks alles siis, kui aktus oli ammu lõppenud.

– Teie soovite siis, — jätkab P. Kalju, — et sisustaksin teile teie
ruumid ja paluksin teid need koos sisustusega üle võtta?

– Ei, ma tahtsin teilt vaid abi paluda, et küsimus saaks kiire-
mini lahendatud, — vastan taas rahulikult.

– Ma palun teid siis tulla minu juurde, — lõpetab seepeale
juba pisut sõbralikumalt P. Kalju.

*

Kohtan juhuslikult tänaval Prinki. Lubab saata esialgse mööb-
li juba mõne tunni vältel. Olla juba korda viis nõudnud majan-

¹⁹⁹⁵“Eelpäeval 1. septembril toimus ülikooli aulas Moskvas 31. aug.
1948 surnud ÜK(b)P Poliitbüroo liikme, ÜK(b)P Keskkomitee sekretä-
ri, NSVL Ülemnõukogu rahvasaadiku, partei silmapaistva marksistliku
teoreetiku ja Lenini-Stalini suurte ideede andeka propageerija ja Partei
ja Nõukogude riigi ühe kõige väljapaistvama ülesehitaja kindralpolkov-
nik Andrei Aleksandrovitš Ždanovi mälestusele pühendatud leinamii-
ting, millest osavõtjaid registreeriti. Miitingule järgnes uute üliõpilaste
immatrikuleerimise aktus.” *Herbert Normanni märkus.* — Vt ka Ü. Soo,
“Tartu Riiklikus Ülikoolis”. — *Edasi*, nr 105, 2. IX 1948, lk 2; K. Taev,
“Kaotasime suure sõbra”. — Samas; A. Feldmann, O. Hallik, B [!]. Kal-
ju, J. Kalits, G. Kangro, A. Koort, E. Laasik, A. Lombak, J. Nõu, O. Pal-
gi, I. Paul, A. Pint, A. Prink, V. Ritslaid, K. Taev, E. Talvik, A. Uibo,
A. Valdes, “Meie ei unusta tema eeskujut”. — Samas; A. Koort, “Selt-
simees Zhdanov jääb meile unustamatuks eeskujuks”. — Samas, lk 3;
vt ka “Ülikoolis algas õppetöö”. — Samas.

dusosakonna juhatajalt I. Pank'ilt, et minu ruumid saaks sisustatud...

*

Esimene loeng sisehaiguste propedeutikas algaval õppeaastal. Uue Anatoomikumi suur auditoorium on üliõpilasi tulvil.

Ilmun kuuldesaali koos A. Räni ja J. Gilinoviga, kes käesoleval õppeaastal ka propedeutikat peavad kuulama ja mind tänavalt tervishoiuosakonna autosse võtsid ja loengule töid. Mind võetakse vastu kestva jalgade kraapimisega...

Käesoleval õppeaastal kuulab mind 139 üliõpilast...

*

P. Kalju kabinet ülikooli peahoones. Sisustuseks on väike kirjutuslaud, pehme mööbel, mõni maal...

Akna juures seisab A. Prink ja informeerib Kaljut oma korraldustest minu ruumide sisustamise kohta. Nähtavasti on neil ses küsimuses juba olnud peale minu helistamist omavaheline jutt.

Prink kinnitab veel kord, et mööbel saadetakse mõne tunni jooksul polikliiniku, ja lahkub.

Jään mõneks hetkeks veel istuma.

P. Kalju on ootamatult sõbralik ja viisakas.

– See küsimus on siis lahendatud! — tähendab ta mulle otsa vaadates ja jätkab: “Ma tunnen teid ju 1941. a. peale kui progressiivset pedagoogi ja Tartu Meditsiinilise Keskkooli endist direktorit, ja olin tõtt öelda rõõmus kui kuulsin, et olete nüüd professor ja kateedri juhataja; mind üllatas aga, et teil puudub korralik õppebaas ja tahtmatult tekkis mulje, vabandage, et ütlen seda teile kui minust vanemale, et teie pole olnud küllalt aktiivne...”

Edasisest jutust selgub, et ruume polikliinikus on minule antud tema kaasabil.

Statsionaar propedeutika kateedril tuleks Kalju arvates avada mitte polikliinikus, kus see nõuaks kõõgi väljaehitamist ja lisa-personali rakendamist, vaid I Sisehaiguste kliinikus mõne palati eraldamise teel. Selles küsimuses peaks Valdes teaduskonna dekaanina näitama suuremat aktiivsust, mitte aga tegelema vaid üliõpilastega ja asjaajamispisiasjadega...

– Kui statsionaari küsimus tuleb päevakorda, olen alati valmis osutama teile kaasabi, — lõpetab P. Kalju meie jutuaajamise.

*

Tööpäev läheneb lõpule, kuid kateedri ruumidesse on toodud vaid üks laud ja mõni tool. Otsin veel kord üles Prink'i...

3. september. Minu kabinet polikliinikus on nüüd sisustatud. Väike kirjutuslaud, mugav tugitool, raamatukapp ja ümmarik laud paari nahaga kaetud tooliga teevad ruumi üsna koduseks. Minu kaastöölised on juba leidnud aja panna vaasidesse punaseid ja valgeid sügisesi astreid... Lõpuks on mul ometi polikliinikus oma nurk...

*

Ülikoolis tervitatakse mind varjamata sõbralikkusega ja lõbususega. Selgub, et mina õppejõuna, kes kellegagi ei prassi ega paugu, olen oma õpperuumide sisustuse nõudmisega saavutanud ülikoolis kõigi poolt vihatud majandusosakonna juhataja I. Pank'i vallandamise, kelle positsiooni pole seni keegi suutnud kõigutada.

Nimelt on A. Prink kohe peale minu viimast käiku tema juurde, mille puhul selgunud, et Pank pole ikka veel täitnud tema — haldusprorektori — ja Kalju korraldust, samas vallandanud Pank'i ja saatnud minule tema kirjutuslaua, tooli ja kapi koos mõne lisatooliga ülikooli peahoonest...

I. Pank minu tervitusele ei vasta...

6. september. Rektori käskkirjaga 27. aug. 1948 on dots. Juhan Ennulo vabastatud Tartu Riikliku Ülikooli hospitaalkirurgia kateedri juhataja kohalt, arvates 1. sept. 1948, tema ülemineku puhul ENSV Teaduste Akadeemia teenistusse. Uueks hospitaalkirurgia kateedri juhataja kt-ks, ühtlasi vanemõpetajaks on rektori käskkirjaga 2. sept. 1948 kinnitatud senine teaduskonnakirurgia kateedri assistent Heinrich Petlem, arvates 1. sept. 1948.

Vanemõpetajaks hospitaalkirurgia kateedri juurde on rektori käskkirjaga 4. sept. kinnitatud ka TRÜ parteialorganisatsiooni sekretär Pavel Kalju, arvates 1. sept. 1948.

20. september. Rektori käskkirjaga 17. sept. 1948 "Poliitilise õppuse korraldusest Tartu Riiklikus Ülikoolis" kehtestatakse üli-

koolis parteialorganisatsiooni büroo poolt välja töötatud ja kinnitatud otstarbekas õppuse süsteem 1948/49. a. õppeaastaks.

Selle süsteemi kohaselt organiseeritakse Tartu Riiklikus Ülikoolis 16 poliitkooli, peamiselt neile töötajaile, kes ei oma keskharidust, 5 ÜK(b)P ajaloo õpperingi, milledes hakkavad õppima keskkooliharidusega laborandid ja teenistujad, ning 4 ÜK(b)P ajaloo kõrgema astme õpperingi kõrgema haridusega noorematele õppejõududele.

Osa ülikooli töötajaid suunatakse marksismi-leninismi õhtuülikooli.

Kõik teised, kes ei õpi õhtuülikoolis, poliitilistes koolides ega õpperingides ja kes omavad kogemusi iseseisvaks töötamiseks, täiendavad oma poliitilisi teadmisi iseõppimise korras.

Iseõppijad on kohustatud koostama oma individuaaltööplaani, eraldi sügis- ja kevadsemestriks, näidates ära plaanis, millised materjalid ja mis ajaks keegi läbi töötab. Individuaalse tööplaani koostavad ka need, kes töötavad teadusliku kraadi taotlemise süsteemis.

Iseõppijate töö tõhusamaks muutmiseks on nende õppimise juhendamise ja kontrolli võtnud enda peale Tartu Riikliku Ülikooli parteialorganisatsiooni sekretär P. Kalju, dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri juhataja A. Uiho ning marksismi-leninismi kateedri juhataja A. Lombak, kes on ühtlasi ka kogu poliitilise õppuse üldjuhiks.

Tööplaanid tulevad esitada 25. septembriks.

22. september.* Väljakutse V[aldese] poolt. Väljasaatmine, mitte üksnes koha kaotus. Kuna tema õiendanud, mina autor (nii arvamane). Pean ise õiendama. Kui pedagoog väga hinnatud.

23. september.* Käsikiri Pint'ile.

25. september.* Käsikiri pole hea. Armees osa. Kõrge positsiooniga väga lugupeetud isik. Tingimata nimetada, miks oma peale võtti[s], milleks pole süüdi. Räägitud Karotamme ja Brandtiga. Tuleb õiendada. Kalju: Teie pole autor, tuleb nimetada. Näide,

kuidas te nüüd mõtlete, need vähem tähtsad. Tsitaadid refereerida. Paistis, et päevakorras ei olnudki.¹⁹⁹⁶

Oktoober.* Ajakirja “Pilt ja Sõna” oktoobrikuu number toob oma esimesel leheküljel dots. K. Kõrge suures formaadis pildi, mis kujutab teda laua taga kirjutamas, ees avatud raamat. Pildi alla on paigutatud tekst:

Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja dotsent K. Kõrge, kes õpib Marksismi-Leninismi Õhtuülikoolis, “ÜK(b)P ajaloo lühikursusega” töötamas. (J. Vatseri foto).”

Pilti ümbritseb raamaturiil, mil näha Lenini ja Stalini teosed ja N. Liidu kirjanduslikud uudistooted.

K. Kõrgega vesteldes selgub, et teda on kunagi juhuslikult pildistatud ülikooli nõukogu saalis.

4. november. Dekaan A. Valdes kontrollib õppejõudude tegevust, loengute ja praktikumide täpsat algamist ja lõpetamist.

Varasel hommikul seisab ta Vana Anatoomikumi auditooriumi eeses hämaras ruumis ja ootab kellaga käes dots. V. Pärtel-voja ilmumist, kelle loeng peab algama täpsalt kell 8.

¹⁹⁹⁶Vt Prof. A [!]. Normann, “Mineviku ja tuleviku kontseptsioonidest: Kiri “Edasi” toimetusele.” — *Edasi*, nr 132, 3. X 1948, lk 3. Oma põhiliselt ajakirjas *Eesti Arst* ilmunud artikleid ümber hinnates ütleb autor: “Arusaamine oma ülesannete vastutusrikkusest Tartu Riikliku Ülikooli õppejõuna ei luba käesolevate ridade kirjutajal jätta õiendamata oma kodanluseaegsetes kirjutistes esinevaid raskeid vääraseisukohti. Kõnealused kirjutised sisaldavad avaldusi ja mõttekäike, mis on ideoloogiliselt väärad ning vastuvõetamatud.” Kõne all on ka koostöös Mihkel Kasega (1903–1968; vangistati 1941, vabanes 24. XI 1948; vangistati uuesti 1951, vabanes asumiselt 1956) ilmunud õpik *Tervishoiu õpperaamat: Gümnaasiumi II klassile* (Tartu—Tallinn: Loodus, 1938), s.t selle “mendelistlikud” peatükid “Pärilikkus” ja “Tõutervishoid” (autor artikli kirjutaja väitel Mihkel Kask) ning õppetöös vähese tähelepanu pööramine profülaktikale. Kirjutaja lõpetab: “Nende ridade kirjutaja on teadlik vajadusest kõrgema õppeasutuse õppejõuna sihiteadlikult ja suunavalt arendada ja kasvatada noori arste marksismi-leninismi ja materialistliku bioloogia alusel, sest ainult sel teel on võimalik saavutada maksimaalset edu noore kaadri kujundamisel ja väärikalt täita Tartu Riikliku Ülikooli õppejõu vastutusrikkaid ülesandeid.”

Kell on 5 minutit üle 8, kuid V. Pärtelpoega ei ole. Möödub veel 5 minutit — siis tormab oodatav dekaanist mööda, teda hämaruses märkamata, ja asub oma töö juurde.

Naistekliinikus on prof. Bernakoff dekaani saabumisel loengu juba lõpetanud.

– Miks lõppes loeng teil nii vara? — pärib dekaan kellale osutades.

– Materjal sai otsa! — vastab rahulikult prof. Bernakoff.

Dekaan leiab loengu enneaegse lõpetamise ja vastuse lubamatu olevat.

Hospitaalsisehaiguste kateedris on dots. H. Sõbra loengul kuulajaid vähe. Küsimusele, miks enamik kuulajaid puudub, vastab kursuse vanem Heino Tiivel,¹⁹⁹⁷

¹⁹⁹⁷ Heino Tiivel (Heino Kaljo T.; 1922 – 28. VIII 1994 Tallinn) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas (ajaloo-keeleteaduskonnas) germaani filoloogiat 1940–1942 ja T(R)Ü arstiteaduskonnas ravi erialal 1942–1949, lõpetades selle, meditsiinkandidaat 1964 (NSV Li Meditsiiniakadeemia Röntgenoloogia ja Radioloogia Teadusliku Uurimise Keskinstituut Leningradis), korp! Revelia liige. Töötas gümnaasiumi suvevaheajadel Ulila turbatööstuse haakija ja päevatöölisena 1937 ja 1938 ning alusturba pressimise brigaadis 1939. Valga raudteesõlme konduktor 1940; Teise maailmasõja ajal Saksa sõjaväe velsker 1943–1944; Tartu Õpetajate Instituudi (Seminari) tervishoiuõpetaja 1947–1951, ühtlasi Tartu Meditsiinilise Keskkooli kirurgiaõpetaja; Tartu Linna Kliinilise Haigla kirurgiaosakonna arst-ordinaator 1948–1952, haigla peaarst ja kirurg 1952; Nõukogude armee meditsiiniteenistuse kaadriohvitser Eesti laskurdiviisis 1952–1956, alul polguarst, seejärel meditsiiniroodu komandör, ühtlasi kirurg ja röntgenoloog; Tallinna Vabariikliku Haigla kirurg 1957–1958 ja II kirurgiaosakonna juhataja 1958–1959; Röntgenoloogia ja Radioloogia Teadusliku Uurimise Keskinstituudi aspirant Leningradis 1959–1962; ENSV TA Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi onkoloogiasektori noorem teaduslik töötaja 1962–1964; Kirgiisi NSV Onkoloogia ja Radioloogia Teadusliku Uurimise Instituudi noorem teaduslik töötaja Frunzes 1964–1966, vanem teaduslik töötaja ja laboratooriumi juhataja 1966–1968; Tartu Linna Onkoloogia Dispanseri kirurgiaosakonna juhataja 1968–1971; TRÜ arstiteaduskonna õppeülesandetäitja onkoloogia alal 1969–1971, sünnitusabi ja günekoloogia kateedri dotsendi kt onkoloogia erialal 1971–1972 ja dotsent 1972–1974; Tallinna Vabariikliku Onkoloogia Dispanseri peaarsti asetäitja ravi alal 1974–1986, samas onkoloogiapolikliiniku arst-konsultant 1986–1993.

et sisehaigusi kuulatakse neli aastat, seepärast jõuab neid küllalt õppida.

Dekaan süttib vihale. Esitatud peenele sisehaigustealasele küsimusele jääb H. Tiivel vastuse võlgu.

– Näete ise, — sedastab dekaan, — et ka neljast aastast ei jätku sisehaiguste omandamiseks.

Kursuse vanem julgeb tähendada, et kui neid ka 10 aastat õpida, võib alati leida küsimusi, millele ei tea vastata.

– Tühistan oma nõusoleku lubada teil töötada I Haavakliiniku ordinaatorina, — pöörutab seepeale raevunud dekaan ja asub lahkumisele.

Üliõpilased tõusevad enamikus püsti, kuid mõned sahistavad jalgu. See viib dekaani lõplikult tasakaalust ja tema juhtimisel algab allohvitserlik püstitõusmise ja istumise harjutamine.

Siis dekaan läheb, sähvates H. Sõbra assistentidele, et nende gi püstitõusmise oskus jätab veel palju soovida. . .

8. november. Üleülikoolilistel koosviibimistel on kujunenud uus tava: rektor annab sundkorras ühele või teisele õppejõule kõneks sõna, tähendusega, et see on sõna palunud. Säärane sõnaandmine asetab sageli vastava õppejõu täbarasse olukorda, kuna ta sõnavõtuks pole valmistunud.

Nii ei leidnud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 31. aastapäeva koosviibimisel pedagoogika kateedri õpetaja A. Päril, kelle rektor oli oma järjekordseks ohvriks valinud, tükil ajal sobivaid sõnu, tehes lõpuks ettepaneku laulda “Ei saa enam vaiki olla”¹⁹⁹⁸. . . Teine ohver, NSV Liidu ajaloo dotsent Hilda Moosberg algatas laulu “Suur ja lai on maa, mis on mu kodu”, selle sõnu tundmata. Ja kuna koosviibijad laulu ei toetanud, jäigi see laulmata.¹⁹⁹⁹

¹⁹⁹⁸ Anna Haava (1864–1957) luuletus “Ei saa mitte vaiki olla” (1890), mille on viisistanud Miina Härma.

¹⁹⁹⁹ Issaak Dunajevski (1900–1955) poolt filmi *Tsirkus* (1936) jaoks viisistatud “Laul kodumaale” (sõnad Vassili Lebedev-Kumatš (1898–1949)).

Mitmed õppejõud on töötanud, et ei võta enne üleülikoolilistest koosviibimistest osa, kui rektor oma rumalast võttest pole loobunud.

9. november. 11. nov. 1948 möödub kaks aastat Nõukogude neurokirurgia arendaja ja neurokirurgilise koolkonna looja akadeemik Nikolai Nilovitš Burdenko surmast. Sel päeval avatakse suurele kirurgile, Tartu ülikooli omaaegsele kasvandikule ja kirurgiaprofessorile ülikooli ja arstiteaduskonna poolt Vana Anatoomikumi seinal mälestustahvel.

Kujur Ehelaid²⁰⁰⁰ kavandi järgi pronksi valatud tahvel kujutab Nikolai Burdenko reljeefportreed, mille alla on paigutatud vastav tekst. Tahvel on juba seinale asetatud, kahjuks aga silmanähtavalt viltu, mis mõjub häirivalt. Asukohaks on valitud akna tühi nišš R. Buchheimi tahvli²⁰⁰¹ vastas.

²⁰⁰⁰Ole Ehelaid (Eheland; 1913 – 2. IX 2003) lõpetas Tallinna Tehnikumi ehitusosakonna hoonete ehitamise alal 1933, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste sõjakooli inseneriväe aspirantide klassi kursuse pioneerilal 1934, õppis skulptuuri Kõrgemas Kunstikoolis Pallas (Tartu Kõrgemad Kujutava Kunsti Kursused) 1942–1943 ja Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis a-ni 1946. Betoonitööline E. Lenderi gümnaasiumi hoone ehitusel Tallinnas 1934, Sõjaministeeriumi Arsenali konstruktioonibüroo ajutine tööjõud 1935, Viru Maavalitsuse tehnik ja ehituskonsultandi abi 1935 ning tehnik ja ehituskonsultant Rakveres 1936–1937, Riigimõisate valitsuse ehitustööde järelevalvaja Särevere Piima-tehase ehitusel 1935–1936, telliste põletaja ASi Telliskivi Tehased Pärnu tehases 1937, Kuressaares Põllutöökoja ehitustalituse maakondlik ehituskonsultant Saare- ja Hiiumaal põllumajandusehitiste alal 1937–1940, Tartumaa TSN Täitevkomitee maaosakonna ehitusinsener 1941, Tartu Maavalitsuse maakondlik ehitusnõustaja põllumajandusehitiste alal 1941–1944, mobiliseerituna metsa- ja tee-ehitustöödel II eesti ehitus-pioneerpataljonis Tartumaal 1944, ENSV Arhitektuuri Valitsuse Tartu linna peaarhitekti valitsuse projekteerimis-geodeetilise büroo vanemtehnik ja inspektori kt 1944, ajutine tööjõud projekteerimistööde alal 1944, nimetatud büroo arhitekt-projekteerija, ühtlasi arhitektuurisektori juhataja kt 1945, sama büroo vanemarhitekt 1947 ja arhitekt 1948–1951, Estonprojekti arhitekt Tartus 1951–1952, kunstnik-modelleerija mitmes ehitusorganisatsioonis Tartus, Mustvees ja Väike-Maarjas 1953–1956, vabakunstnik-skulptor Tartus 1957–1958, Tartu linna TSN Täitevkomitee ehitus- ja arhitektuuriosakonna tootmisgrupi vanemarhitekt ning individuaalehitajate konsultatsioonipunkti juhataja 1958–1961, seejärel vabakunstnik Tartus.

²⁰⁰¹Vt www.muis.ee/museaalview/3164526.

Burdenko mälestustahvli seinaga asusid omal ajal tema tööruumid. Näoreljeef on hästi õnnestunud, mõjub aga liigselt madalana.

Reljeefi alla on paigutatud ühesuurustes tähtedes eesti- ja venekeelne tekst:

1901–1918

töötas siin NSV Liidu	здесь работал
Meditsiiniliste Teaduste	президент Академии
Akadeemia president,	Медицинских Наук Союза
meditsiiniliste teaduste	ССР, доктор медицинских
doktor, professor,	наук, профессор, академик
akadeemik	Николай Нилович
Nikolai Burdenko	Бурденко

Eesti- ja venekeelset teksti eraldab all viisnurk.

Burdenko reljeef tahvilil kujutab teda prillides, sõjaväemundris, rinnal sotsialistliku töö kangelase ja Liidu Ülemnõukogu saadiku lipukujuline märk.²⁰⁰²

Tahvli avamispäevaks oli ette nähtud ka Vana Anatoomikumi fassaadi värvimine ja ümbruse taastamine, mis aga jääb teostamata...

*

Tartu Teadusliku Arstide Seltsi ja Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna ühine koosolek Uues Anatoomikumis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 31. aastapäeva tähistamiseks.

Anatoomikumi suur auditoorium on arvukate loorberipuude ja mitmesuguste ilupõõsastega dekoreeritud. Rohelusse upub ka presiidiumi laud ja kõnetool.

Auditooriumi tagasein on valges drapeeringus. Seda palistab üleval valgetähene punane loosung "Olgu tervitatud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäev!" Loosungi alla on paigutatud seltsimees Stalini värvitrükis portree, sellest vähe kõrvale N. I. Pirogovi näopilt, sest koosolek on mõeldud ka kõrgema hariduse ministri poolt arstiteaduskonnale ette kirjutatud Pirogovi-nimeliste loengute sarja avakoosolekuna.

Päevakorras on ettekanded:

²⁰⁰² Vt fotot www.muis.ee/museaalview/3164525.

1) Dots. A. Uiibo: Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 31. aastapäev.

2) Dr. P. Kalju: Nõukogude tervishoiuorganisatsioon ja saavutused.

3) Dr. G. Bogdanov: N. I. Pirogovi elu ja tegevus.

On juba viimane aeg koosolek avada, kuid puuduvad peasinejad dots. A. Uiibo ja dr. P. Kalju. Kuna kuulajaskond, keda on isegi hõredalt, muutub rahutuks, palub dekaan A. Valdes presiidiumilauda arstide seltsi esimeest prof. F. Leppa, akad. V. Vadi, prof. A. Linkbergi ja prof. G. Kingiseppa ja avab koosoleku, juhtides tähelepanu Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tähtsusele ja tõsiolule, et arstide seltsi ja arstiteaduskonna ühine koosolek on ühtlasi Pirogovi-nimeliste loengute sarja avamiseks.

Seejärel asub kõnetooli dr. G. Bogdanov N. I. Pirogovi elu ja tegevuse esitamiseks.

Ettekande ajal saabub enam kui pooletunnilise hilinemisega A. Uiibo, kes palutakse presiidiumilauda.

Hiljem peatub ta pikemalt Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tähtsusel ja sõjajärgsetel saavutistel nii Nõukogude Liidus üldse kui ka Eesti NSV-s, tuues näiteid tööstuse, kollektiivse põllumajanduse ja teaduse suurest arengust. Välispoliitilist olukorda iseloomustades tähendab A. Uiibo, et kui varem vabade rahvaste vangivalvurite ja sandarmite osa täitis Tsaari-Venemaa, siis teostavad tänapäev neid ülesandeid Ameerika Ühendriigid.

Koosolek lõpeb arstide seltsi esimehe prof. F. Lepp'a sõnavõtuga.

10. november. Kivisilla apteek. Juhataja proviisor J. Blumenfeldi²⁰⁰³ tööruumis lamab kušetil raskete kollapsinähtudega Tar-

²⁰⁰³ Jakob Blumenfeld (Jacob B.; Blumenfeldt; 1891 – 30. X 1954 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonna farmaatsia osakonnas 1915–1917, lõpetades proviisori kutsega. Apteekriõpilane Miitavis a-st 1907, sooritas apteekriabi kutseeksami Harkivi Ülikooli juures 1910, töötas apteekriabina Durbes Liibavi lähedal 1910–1911, Miitavis 1911–1915, Narvas 1915, Petrogradis 1915; Keskapteegi proviisor Tartus 1918, seejärel rohukaupluse Prov. J. Blumenfeld omanik Promenaadi (Võidu) tn, UÜ A. Keiss äri ja töökoja kaasomanik samas 1930–1940, Tallinnasse rajatud firma AS Dental üks omanikke a-st 1930, selle juhatuse esi-

tu Riikliku Ülikooli õppeprorektor prof. A. Pint: otsmik on tal külma higiga kaetud, hingamine kiire, pindmine, pulss niitjas, vaevalt-vaevalt tunda; teadvus seejuures on täiesti selge. Prof. Pint oli tulnud apteeki tellitud ravimite järele ja seal ootamatult kokku varisenud.

Juhuslikult apteeki astunud, osutun tekkinud olukorras tere-
tulnuks. Mõne minuti pärast saabub Meditsiinilisest Kiirabijaa-
mast dr. Jevgenia Bogovskaja,²⁰⁰⁴ arstiteaduskonna parteialgor-
ganisatsiooni sekretäri dr. Pavel Bogovski abikaasa, koos valve-
õega. Viivitamatult nahaalusi antud *Coramin*'i küllaldase annu-
se järel muutub A. Pint'i hingamine paremaks, kuid pulss jääb
püsima niitjana. Soovitan süstida veel kamprit. Selgub, et dr. Bo-
govskajal on süstimiseks kasutada vaid üksainus murdunud ot-
saga nõel, millega teostas esimesegi süsti. Paremaid nõelu kiir-
abijaamal ei ole.

Meenub hiljutine kiri "Meditinski rabotnikus" — Nõukogu-
de Liidu ja Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi
Tervishoiuministeeriumi häälekandjas pealkirjaga "'Rauaga üle-
löödud" süstlatest ja tõmpidest nõeltest".²⁰⁰⁵ Selles kirjutab Žito-
miri oblastis asuva Suhhovolja linna velskripunkti juhataja kee-
gi S. Rjabušenko, et Gorki mediko-instrumentaalne tehas saadab
turule ainuüksi praaki. Süstlad on sõna otsese mõttes "rauaga
üle löödud", kolvid lasevad õhku läbi, nende "pead" (koonu-

mees ja asjaajaja-direktor a-ni 1939 ning ühtlasi Tartu osakonna juha-
taja, seejärel selle osakonna alusel loodud arstiriistade, -aparaatide ja
haiglamööbli vabriku majandusjuhataja ja varustusosakonna juhataja.

²⁰⁰⁴Jevgenia Bogovskaja (Žerebtsova; Evgenia B.; 1920 – 2. XII 2011 Tallinn) lõpetas Saraatovi Riikliku Meditsiiniinstituudi arstitea-
duskonna 1942. 26. üksiku meditsiiniroodu kirurgiarühma arst-ordi-
naator Kalinini rindel 1942 ning Eesti Laskurkorpuse 249. laskur-
diviisi (122. kaardiväediviisi) 267. üksiku meditsiini-sanitaarpataljoni
operatsiooni- ja sidumisrühmas Kalinini, 2. Balti ja Leningradi rindel
1942–1945, 1. Eesti tagavara laskurpolgus Leningradi sõjaväeringkon-
nas 1945, Tartu Linna Kiiresmaabi Jaama arst 1947–1949, Tallinna
Vabariikliku Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna arst 1949–1950,
ENSV TA Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi mikro-
bioloogialaboratooriumi noorem teaduslik töötaja 1952, Tallinna Kiir-
abijaama arst 1952–1967.

²⁰⁰⁵"Meditinski rabotnik XI, nr. 29 (787), lk. 4, (1948)." *Herbert Nor-
manni märkus.*

sed) on valmistatud tehniliselt oskamatult. Süstlate töötlus on jäme ja kohmakas. Nõelad sarnanevad tõmpidele naeltele. Katset neid teritada ei anna tulemusi. Stavropoli polikliiniku nr. 1 peaarst G. Nehendzi seletab samas omalt poolt, et mõnede süstlate kolvid ei sisene üldse silindrisse. Süstlatel on märgitud firma "Mediko-instrumentaalne tehas Vormsis"²⁰⁰⁶.

Prov. Blumenfeld teeb vahepeal katset murdunud otsaga kiirabijaama-nõela teritada väikesel tahul, mida kasutab oma habemeajamisnoa teritamiseks. Meie aga dr. Bogovskajaga püüame prof. Pinti soojendada elektripadja abil.

Siis saab A. Pint oma kamprisüste. Esimese süste kohale on tekkinud tubli valutav muhk, samasugune muhk kujuneb ka teise süste kohal, sest nõela teritamine märgatavaid tulemusi ei anna.

Aegamööda hakkab haige pulss paranema ja ma lahkun apteegist, soovitades prov. Blumenfeldile anda A. Pint'ile koju sõidul kaasa veel mõningaid ravimeid. Haige tänab mind korduvalt ja korduvalt.

Milline saatuse iroonia: veel 29. oktoobril Tartu Riikliku Ülikooli teaduslik-metoodilisel konverentsil opereeris A. Pint minu vastu ebaõigete ja sihilike andmetega, täna olin ma temale saatuse saadetud abistajaks ja nõuandjaks elu ohtlik-tõsisel hetkel...

11. november. Sünge ja niiske novembrikuu päev. Hallist taeva-laotusest langeb hõredat sulalund.

Akadeemik Burdenko mälestustahvli avamisele on kogunud Vana Anatoomikumi ette kõik õppetööst vabad arstiteaduskonna kateedrite juhatajad, puuduvad vaid üsna vähesed.²⁰⁰⁷

Ilmunud on ka marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja A. Lombak ja poliitilise ökonoomia kateedri juhataja kt. O. Pal-

²⁰⁰⁶S.t Vormsa linnas Nižni Novgorodi oblastis.

²⁰⁰⁷Vt ka K. Pihlakas, "Akadeemik N. N. Burdenko mälestamine TR Ülikoolis". — *Edasi*, nr 159, 4. XI 1948, lk 2; "Akadeemik N. N. Burdenko mälestamine Tartus". — Samas, nr 164, 11. XI 1948, lk 2; P. Bogovski, "Akadeemik N. N. Burdenko"le pühendatud mälestustahvli avamine". — *Edasi*, nr 165, 12. XI 1948, lk 2 (ka foto); "Mälestusaktus TR Ülikoolis". — Samas.

gi²⁰⁰⁸. Kohal on samuti rühm üliõpilasi, kes tulnud farmako-

²⁰⁰⁸Osvald Palgi (1895 – 3. II 1949 Tartu) õppis Krimmi Põllumajandusinstituudis 1922–1923 ning K. Timirjazevi nimelise Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskonna suurte põllumajandusettevõtete töö korraldamise osakonnas Moskvas 1926–1926 (kaitses diplomitöö 1929). Karjane onu talus Mooste vallas 1903–1905, juveliiritöökodade õpilane ja sell Narvas, Peterburis (Petrogradis) ning Tallinnas 1907–1917, revolutsioonilise liikumise tegelane Petrogradis a-st 1914 ja Narvas a-st 1915, vangistatuna Krestõ vanglas Petrogradis ja Jamburgis 1914–1915 ning taas Krestõs 1916–1917, VSDT(b)P Narva komitee organisaator-agitaator 1917, Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee organisaator-agitaator Tallinnas 1917–1918, Virumaa Tööräha Nõukogu Täidesaatva Komitee esimees Rakveres 1918–1919, Punaarmees 1919. a veebruarist, võttis osa lahinguist Eesti vägede vastu, sai haavata; Ukraina K(b)P Keskkomitee instruktor Harkivis 1920, VK(b)P Krimmi oblastikomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja asetäitja ning rahvasajade instruktor Simferopolis 1921, VK(b)P Feodossija organisatsiooni “puhastuskomisjoni” liige 1921, Džankoi piirkonna maaosakonna juhataja Krimmis 1922, VK(b)P Krimmi oblastikomitee kontrollkomisjoni liige Simferopolis 1922–1923, seakasvatussovhoosi juhataja Moskva oblastis 1926–1927, Kljonovo-Tšegodajevu küülikukasvatussovhoosi juhataja Moskva oblastis 1927–1928, VNFSV Põllumajanduspanga ökonomist Moskvas 1928, VNFSV Põllumajanduse Rahvakomissariaadi agronoomiaosakonna juhataja ning sovhoosi- ja kolhoosiehituse sektori juhataja Moskvas 1928–1929, Teraviljatrusti (Zernotrest) agronoom Moskvas 1929, Suurpõllumajanduse Töö Organiseerimise ja Põllumajandusökonoomika Teadusliku Uurimise Instituudi teaduslik sekretär ja direktori kt Moskvas 1929–1930, I Moskva RÜ põllumajanduse ja põllumajandusökonoomika kateedri dotsent 1930–1932, Lenini-nimelise Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia loomakasvatuse teaduslik-tehniliste instituutide büroo juhataja, ühtlasi ajakirja *Техника социалистического земледелия* vasututava toimetaja asetäitja 1930–1933, seakasvatussovhoosi Profintern poliitosakonna juhataja Rostovi oblasti Kiievi rajoonis 1933–1935, NSVLi Sovhooside RK sovhooside peavalitsuse agrotehnilise osakonna juhataja Moskvas 1935–1936, NSVLi Põllumajanduse RK Üleliidulise Loomasöödakasvatuse TUI teaduslik sekretär ja vanem teaduslik töötaja Moskvas 1936–1937, Tškalovi oblasti sovhooside tööplaanide koostaja NSVLi Sovhooside RKs Moskvas 1937–1938; heidet 1938. a kommunistlikust parteist välja süüdistatuna laimus, võeti taas liikmeks 1943; Grišani agrojaoskonna piirkonnaagronoom Moskva oblasti Dimitrovi rajoonis 1938–1939, Gorki-nimelise kolhoosi agronoom Moskva oblasti Šelkovi rajoonis 1939, VNFSV Sovhooside RK Uurali lihakarjasovhoosi agronoom Moskvas 1939–1940, Kolomna seakasvatussovhoosi vanemagronoom Moskva oblastis 1940–1941; Tei-

loogia praktikumile Vana Anatoomikumi. Neile on võimaldatud tahvli avamisest osa võtta. Ulatuslikumat õppetöö katkestamist lubatud ei ole.

Anatoomikumi sein mälestustahvliga on kaunistatud kuusevanikutega. Tahvli ees ripub punane kate.

Avamise teostab rektor prof. A. Koort. Katet tahvlilt eemaldades tähendab ta, et avatav mälestustahvel meenutagu alati Tartu Riikliku Ülikooli õppejõududele ja üliõpilastele Nikolai Burdenkot kui suurt nõukogude teadlast, tema loomingut ja tegevust nõukogude ühiskonna hüvanguks, meenutagu Nikolai Burdenkot kui õilsat eeskuju teaduslikus töös ja ühiskondlikus tegevuses. Aidaku kallis ja unustamata mälestus Nikolai Burdenkost koondada kõik meie jõud nõukogude rahva kultuurilise ja majandusliku elu hüvanguks, nagu seda tegi Nikolai Burdenko ise.

Rectori järel võtab sõna arstiteaduskonna dekaan prof. A. Valdes, kes iseloomustab Nikolai Burdenko suuri teeneid kogu maailma, eriti aga Nõukogude arstiteaduse arengus ja tema progressiivset tegevust Tartu ülikooli arstiteaduskonnas.

Tartu Linna Täitevkomitee ja EK(b)P Tartu Linnakomitee esindajana toob "tervitusi" täitevkomitee [plaanikomisjoni] esimees E. Schmidt²⁰⁰⁹ ja kutsub ühtlasi noori üles järgima Burdenko eeskuju kommunismi ülesehitamisel.

se maailmasõja ajal Eesti Laskurkorpuse 7. laskurdiviisis 1942–1944, kus oli 27. laskurpolgu transpordiroodu rühmakomandör 1942, üksiku väljaõppepataljoni intendantiteenistuse ülem 1942–1943, võttis osa Velikije Luki lahingust, 27. laskurpolgu transpordiroodu komandöri asetäitja poliitalal 1943 ning riidevarustuse osakonna ülem 1943–1944, 23. suurtükiväepolgu 2. suurtükiväedivisjoni komandöri asetäitja poliitalal 1944, 7. laskurdiviisi 86. üksiku meditsiinipataljoni komandöri asetäitja poliitalal, võttis osa Narva ja Eesti mandriosa vallutamisest; EK(b)P Keskkomitee põllumajandusosakonna juhataja asetäitja 1944–1946; TRÜ poliitilise ökonomia kateedri dotsendi kt 1946–1947, vanemõpetaja 1947–1949, kateedri juhataja kt 1948–1949, õppeülesandetäitja marksismi-leninismi aluste kateedri juures.

²⁰⁰⁹Eduard Schmidt (1922 – 15. VI 1972 Tallinn) lõpetas TRÜ õigus-teaduskonna kaugõppes 1954, ajalookandidaat 1960 (Moskva Riiklik Ülikool). Karjane ja tööpoiss Võrumaal 1934–1937, UÜ Rota raadioäri õpilane Tartus 1937–1940, Tartu Segakaubastu Rüütli tn kaupluse raamatupidaja 1940–1941; Teise maailmasõja ajal mobiliseerituna Ki- rovi oblastis ning tööpataljonis Tšeljabiniski oblastis 1941–1942, kol-

Tartu Riikliku Ülikooli teenistujate ametiühingu nimel võtab veel sõna dots. R. Roots, kes esitab vanemate, Nikolai Burdenko-ga koos töötanud inimeste muljeid suurest teadlasest.

Lõppsõna ütleb arstiteaduskonna prodekaan prof. E. Karu.

Osavõtjad lahkuvad. Hetkeks jäävad tahvli ette veel seisma rektor A. Koort, prorektor K. Taev, prof. A. Valdes, prof. E. Karu ja nende ridade kirjutaja, vahetades mõtteid anatoomikumi esise planeerimise ja Burdenko ja Buchheimi tahvlite esiletõstmise võimaluste üle nišside ümberkujundamise teel tuleval kevadel. Rektor lubab teha sellekohaste kavandite koostamise ülesandeks ülikooli vastavatele eriteadlastele.

Siis jääb anatoomikumi esine tühjaks.

Hõre lumesadu jätkub...

*

Mälestusaktus Tartu Riikliku Ülikooli aulas akadeemik Nikolai Burdenko teise surma-aastapäeva tähistamiseks.

Presiidiumilaua taguste kolonnide vahed on roheka riidega drapeeritud ja loorberiga kaunistatud. Lenini ja Stalini büstide vahel ripub N. Burdenko pilt.

Presiidiumilauas istuvad rektor A. Koort, Liidu Meditsiini-
liste Teaduste Akadeemia Neurokirurgilise Instituudi kaastöö-
line ja Liidu Õpetatud Nõukogu esimehe asetäitja prof. Korei-

hoositööline Kurgani oblastis 1942, I Eesti Tagavara Laskurpolgu õppepataljonis Kamõšlovis 1942, Eesti Partisanide Eriüksuse kursant Ivanovs 1942–1943, radisti väljaõppel Erikoolis nr 3 Moskvas 1943–1944, radistipraktikal Eesti Partisanide Staabi juures Leningradis 1944, Eesti Partisanide Staabi luuregrupi nr 521 radist Järvamaal 1944. a maist kuni 24. septembrini; EK(b)P Keskkomitee raamatupidaja Tallinnas 1944, Võrumaa Varumiskontori arveosakonna juhataja 1944–1945, varumisvoliniku asetäitja 1945–1946; Tartu Linna TSN Täitevkomitee töäjõu jaotamise ja arvestamise büroo vaneminspektor ning seejärel juhataja kt 1946–1947, täitevkomitee kultuur-haridusosakonna juhataja 1947–1948, täitevkomitee plaanikomisjoni esimees 1948–1949, täitevkomitee esimees 12. II 1949 – 1. IX 1950; EK(b)P Keskkomitee Vabariikliku Parteikooli õpilane 1950–1952, EKP Tallinna Linnakomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja 1956–1958; MRÜ aspirant 1959–1960; Tallinna Polütehnilise Instituudi marksismi-leninismi kateedri ja NLKP ajaloo kateedri õppejõud, professor, TPI prorektor 1960–1970; ENSV kõrgema ja keskerihariduse minister 1970–1972.

ša Leonid Aleksandrovitš,²⁰¹⁰ E. Brandt, ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ülem V. Miller,²⁰¹¹ akad. V. Vadi, dekaan A. Valdes ja viimase poolt presiidiumi käsutatud professorid E. Karu, E. Aunap, A. Linkberg, F. Lepp, A. Raatma, nende ridade kirjutaja ning dotsendid H. Söber, A. Rulli, E. Siirde, V. Savi.

Aula on kuulajaist hõre, koos on neid vaevalt 65, olgugi et dekaani poolt oli tehtud osavõtt aktusest kõigile arstiteaduse üliõpilasile kohustuslikuks. Hõredat kuulajaskonda täiendavad prof. R. Bernakoff, dots. R. Roots ja ajaloo-keeleteaduskonna vanemõpetaja Villem Ernits.

Rektor on üliõpilaste puudumise üle tõsiselt pahane.

– Ma tegin korralduse kõigil ilmuda! — vabandab end rektori ees dekaan veel enne aktuse avamist.

– Aga kuulajaid ei ole, — vastab jahedalt rektor.

– See lõhnab ülestõusu järgi, — leiab Brandt.

Kuid oodata enam ei saa, aktuse algus on niigi juba viibinud üle 35 minuti.

²⁰¹⁰Leonid Koreiša (1896–1973) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1919, meditsiinkandidaat 1936, meditsiinidoktor 1939. NSVLi Tervishoiu Rahvakomissariaadi meditsiinilise õpetatud nõukogu teaduslik sekretär ja esimehe asetäitja a-st 1942, NSVLi Meditsiinaakadeemia N. Burdenko nimelise Neurokirurgia Instituudi kliiniku juhataja a-st 1946.

²⁰¹¹Voldemar Miller (Voldemar Karl M.; 1911 – 26. IV 2006 Tallinn) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas ajalugu 1930–1942 ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna kaugõppes 1946–1950, lõpetades selle. Ehitustööline Järvakandi klaasivabrikus jm 1929–1930, ajalehe *Meie Maa* talituse juhataja, seejärel toimetuse liige ja ühtlasi rektor Kuressaares 1930–1932, samas tööl suviti 1935–1937; Saaremaa Maavalitsuse teedeosakonna teetööline 1933–1934, ajalehtede *Vaba Sõna* ja *Uus Sõna* korrektor ja seejärel reporter Tartus 1934–1935, vabakutseline ajakirjanik ja juhutööline 1935–1937; Tartus Riigi Keskarhiivi hädaabitööline, vanem arhiivitehnikiline töötaja 1940, arhivaar, teaduslik töötaja 1941, vanemassistent 1942–1944; Saksa sõjaväes 1944; ENSV Riikliku Keskarhiivi Filiaali (Ajaloo Keskarhiivi) juhataja asetäitja Tartus 1944, juhataja 1945–1950, vallandamise järel kaevur Käva kaevanduses Kohtla-Järvel 1950–1952; ENSV Teaduste Akadeemia teadusliku raamatukogu baltika sektori ning seejärel baltika ja haruldaste raamatute osakonna vanembibliograaf ja seejärel juhataja 1952–1977, Fr. R. Kreutzwaldi nimelise ENSV Riikliku Raamatukogu töötaja 1978–1996.

Presiidium sammub lauda ja rektor avab aktuse, iseloomustades Nikolai Burdenkot kui suurt kirurgi ja teadlast, kelle õpingud ja elu olid lähedalt seotud Tartu ülikooliga, kus ta veetis üliõpilasena ja õppejõuna kokku 17 aastat, kui suurvaimu, kes kogu oma hilisema elu ja loomingu on andnud nõukogude rahvale. Tartu Riiklik Ülikool on sellele uhke ja töötab kõrgel hoida suure teadlase mälestuseks nõukogude eesrindliku arstiteaduse taset.

Avasõna järel annab prof. A. Linkberg "Lühikese ülevaate akadeemik N. N. Burdenko elust ja tegevusest", tõstes eriti esile Nikolai Burdenko saavutisi välikirurgia alal ja tema ennastsalgavat tööd Suure Isamaasõja päevil.

Siis esitab dekaan A. Valdes "Mälestusi N. N. Burdenkoga koostöötamise päevilt Tartus", iseloomustades kadunud akadeemikut kui erakorraliselt andekat, edasipüüdlikku ja väsimatut arsti ja teadlast. N. I. Pirogovi veendunud pooldajana on Nikolai Burdenko kokku võtnud selle kirurgiakoolkonna alused. Muu seas peatub A. Valdes peensusteni üksikasjaliselt episoodil, kuidas N. Burdenko ravinud tema abikaasal *panaritiim*²⁰¹², mis tundub kõigile rumala lõmitusena.

Järgnevalt kõneleb prof. L. Koreiša "N. N. Burdenkost kui ühiskonnategelasest, inimesest ja mõtlejast", tõstes kujukalt esile Nikolai Burdenko alatist veendumust, et teadus ei saa kunagi olla apoliitiline. Veel oma surma eelaastal²⁰¹³ on ta väitnud, et mendelism-veismanism-morganism on ebateadus, mis võõras ja kahjulik rahva elulistele huvidele.

²⁰¹²"Panariitsium — sõrmesööbija, põletik sõrmes, eriti küüne all või selle ümbruses." *Herbert Normanni märkus.*

²⁰¹³"Nikolai Burdenko kaotas 1937. a. tõesti kuulumise, mis temal seoses 1905. ja 1917. a. saadud põrutustega pidevalt halvenes. 1941. a. tabas teda Leningradis ajurabanduse hoog kõnevõime peaaegu täielise kaotusega. Sellele vaatamata säilitas ta omakste ja lähemate kaastöölistega kontakti kurttummade keele varal, mille omandas 1942. a. Mõni aasta hiljem (1945) kaotas ta Moskvast ajurabanduse teise hoo järel [kuulumise] täiesti. 2. okt. 1946 25. üleliidulisel kirurgide kongressil kanti ette tema viimne töö "Haavade ravist Suure Isamaasõja päevil", mille kadunu pidas oma luigelauluks (A. Linkberg)." *Herbert Normanni märkus.*

Viimaks astub kõnetoolile I Haavakliiniku sanitar Robert Joab,²⁰¹⁴ et esitada “Mälestusi N. N. Burdenkost”, kelle ajal töötanud haavakliinikus, alates 1908.²⁰¹⁵ aastast. Kateedril ei leia Robert Joab taskutest oma prille. See ei tohi mälestuste ettekandmist takistada: üheaegselt nagu komandol sirutavad kõik prillitud presiidiumi liikmed rektorist Moskva külaliseni referendi poole oma klaasid. Kuid otsitud ese leidub samal hetkel pöuetasku põhjal ja mälestused hakkavad voolama...

Telegrammi on aktuse puhul saatnud I. P. Pavlovi nimelise I Leningradi Meditsiinilise Instituudi õppejõudude ja üliõpilaste nimel direktor prof. N. I. Ozeretski.

Aktusest osa võtma palutud Nikolai Burdenko lesk Maria Burdenko²⁰¹⁶ teatab telegraafi teel, et Tartu sõitmiseks puudub tal võimalus.

Telegrammid loeb ette rektor A. Koort, teatades ühtlasi, et “on tulnud” ettepanek saata aktuse puhul omalt poolt telegrammid Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemiale ja Nikolai Burdenko lesele. Tekstid loeb ette prof. E. Karu.

Lõppsõnas juhib rektor tähelepanu ülikooli aulas avatud näitusele “Akadeemik Nikolai Nilovitš Burdenko Tartu Ülikoolis 1901–1918”, mille korraldajaks on Eesti NSV Riiklik Ajaloo Kesk-
arhiiv.

Näitusega tutvustab koosolijaid arhiivi ülem V. Miller.²⁰¹⁷

(Järgneb)

²⁰¹⁴Robert Joab (1889 – 20. VIII 1954 Tartu) oli TÜ haavakliiniku (Tartu Linna Kliinilise Haigla haavaosakonna) velsker, vanemvelsker ja sanitar 1910–1954.

²⁰¹⁵Tegelikult 1910. aastast.

²⁰¹⁶Maria Burdenko (1882–1954).

²⁰¹⁷Vt “Dokumentide näitus akadeemik N. Burdenko kohta”. — *Edasi*, nr 168, 16. XI 1948, lk 4; vt ka V. Miller, “Akadeemik Nikolai Burdenko Tartu Ülikoolis: (Tema surma teise aastapäeva puhul)”. — *Samas*, nr 164, 11. XI 1948, lk 2.